

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 2(78)/2015
Серия **ИСТОРИЯ.**
ФИЛОСОФИЯ

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2015 ж.

1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Апрель–май–июнь
30 июня 2015 г.

Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

**Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.И.Карипбаев,
Б.Е.Колумбаев,
Р.М.Жумашев,
В.В.Козина,
В.В.Евдокимов,
В.С.Батулин,
З.Г.Сактаганова,
Ж.С.Сыздыкова,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
Б.А.Амирова,
А.Т.Акажанова,
О.С.Сангилбаев,
К.С.Алдажуманов,
Л.К.Шотбакова,
Г.М.Смагулова,
Р.Ш.Сабилова,
З.Х.Валитова,
А.Н.Жумагельдинов,
А.Н.Муканова,

редактор д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук (Россия);
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
PhD;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *Д.Н.Муртазина*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 29.06.2015 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 22,5 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 243.

Подписано в печать 29.06.2015 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 22,5 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 243.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: vestnik.ksu.kz

© Карагандинский государственный университет, 2015
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Валитова З.Х.</i> Ұлттық сана және тіл: аймақтық мәселе	4
<i>Қанышев А., Петричкович Е.</i> Исламистік лаңкестік қауіпінің мәселесі жайында.....	13
<i>Қанышев А., Григорьева А.</i> Биліктің «транзитті» тәртібін ұстанған мемлекеттерде демократияның көрінісі: негізгі идеяларды зерттеу	21
<i>Жұмағұлов Е.Т.</i> Саяси өлшемдегі маркетинг: тұжырымдама және технология	24
<i>Бұлымбаев О.Р.</i> Қазіргі жағдайда сепаратизмге тиімді қарсы тұрудың проблемасы: әдістері және әлемдік тәжірибе	30
<i>Ибрагимова Г.Е., Тулеуова К.Т.</i> Ұлттық қауіпсіздік контекстіндегі мәдени саясаттың ба-сымдылықтары.....	37
<i>Каренов Р.С.</i> Қазақ хандығы: қалыптасуы, дамуы, күйреуі (Қазақ хандығының 550 жылдығына орай).....	44
<i>Слободник М.</i> Пост-маоистік Қытайдағы тибет буддизмі қайта өрлеуінің тарихи перспективадағы экономикалық аспектілері.....	64

ФИЛОСОФИЯ

<i>Айтбаев О.</i> Қазіргі мистика.....	70
<i>Жұмасұлтанова Ф.Ә.</i> Қазақ даласындағы алғашқы ағартушылар дүниетанымдарының саяси мазмұны	76
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Ағартушылық дегеніміз не? ...	86
<i>Дағарова Ж.У.</i> Діни антропологиядағы адамның мәнділігі мәселесі	92
<i>Каренов Р.С.</i> Хакім Абайдың «Қара сөздер» атты керемет философиялық мұрасы (туғанына 170 жыл толуына орай)	98

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Сабирова Р.Ш., Ақатаева Л.С.</i> Ұйымдық мәдениеттің және күйіп кету синдромының байланысын зерттеу	113
<i>Қапбасова Г.Б., Кервалишвили Р.</i> Қазіргі қазақстандық қоғамдағы ерлердің саяси көшбасшы кейіпі туралы түсінік	121
<i>Құдайбердіұлы Т.К.</i> Қазіргі финдік білім беру жүйесінің психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық ерекшеліктері.....	127

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Валитова З.Х.</i> Национальное сознание и язык: региональный аспект.....	4
<i>Канышев А., Петричкович Е.</i> К вопросу об угрозе исламистского терроризма.....	13
<i>Карычев А., Grigoryeva A.</i> La démocratisation des pays en transition: une étude des idées principales	
<i>Жумагулов Е.Т.</i> Маркетинг в политическом измерении: концепция и технология	24
<i>Булумбаев О.Р.</i> Проблема эффективного противодействия сепаратизму в современных условиях: методы и мировой опыт	30
<i>Ibragimova G.E., Tuleuova K.T.</i> Priorities of cultural policy in the context of national security	37
<i>Каренов Р.С.</i> Казахское ханство: формирование, развитие, падение (к 550-летию создания Казахского ханства)	44
<i>Slobodnik M.</i> Economic Aspects of the Revival of Tibetan Buddhism in post-Mao China in a Historical Perspective	64

ФИЛОСОФИЯ

<i>Айтбаев О.</i> Современная мистика.....	70
<i>Жумасұлтанова Г.А.</i> Политическое содержание мировоззрения первых казахских просветителей	76
<i>Zhusupova B.J.</i> What is Enlightenment?.....	86
<i>Дағарова Ж.У.</i> Проблема сущности человека в религиозной антропологии.....	92
<i>Каренов Р.С.</i> «Слова назидания» гениального Абая как выдающийся философский труд (к 170-летию со дня рождения)	98

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Сабирова Р.Ш., Ақатаева Л.С.</i> Исследование связи организационной культуры и синдрома выгорания.....	113
<i>Кабасова Г.Б., Kervalishvili R.</i> Representation of the image of a political leader in men in the modern Kazakh society	121
<i>Кудайбердиев Т.К.</i> Психолого-педагогические и организационные особенности современной системы финского образования	127

<i>Лазарева Е.А.</i> Әр түрлі мінез акцентуациялары бар жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынастағы психологиялық қорғаныстар стратегияларын зерттеу.....	134
<i>Насырова А.Ш.</i> Мүмкіндігі шектеулі балалар мен қалыпты дамытын балалардың ата-анасының өз перзенттеріне қатынасының ерекшеліктері.....	141
<i>Мағзұмова Н.Қ.</i> Педагогикалық басқару жүйелерінің негізі — ғылыми басқарманың нысаны....	146
<i>Бурленова С.О., Сәтенова Г.Ө.</i> Репатрианттардың өз отандарына бейімделу тетіктері.....	151

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Ілиясов Ш.</i> Генерал-губернатор Г.А.Колпаковскийдің 1887–1888 жылдардағы Дала өлкесінің қазақтарын христиандыққа бет бұру ықтимал шаралар туралы есебін талдау.....	155
<i>Ілиясов Ш.А., Өтебаева А.Д.</i> Ұлы Орданың әлеуметтік-саяси дамуының мәселесі.....	158
<i>Ілиясов Ш.А., Өтебаева А.Д.</i> Алтын Орданың күйреуі: XV ғ. 20–50 жж. Еуразиядағы саяси үстемдік үшін Алтын Орда хандары-Жошы ұрпақтарының қарсы тұруы.....	162
<i>Жұматаев Р.С.</i> Ежелгі құлажорғалықтардың жерлеу ғұрпына қатысты тұжырымдар.....	167

ҒЫЛЫМИ ХРОНИКА

<i>Солощенко П.П.</i> Қазіргі заманғы діни ахуалды зерттеудегі әлеуметтік гуманитарлық білімнің ролі.....	174
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	179

<i>Лазарева Е.А.</i> Исследование стратегий психологической защиты в общении у старшеклас-сников с различными акцентуациями характе-ра.....	134
<i>Nassirova A.Sh.</i> Features of Parental Relations toward the Children with Disabilities and the Children with Normal Development.....	141
<i>Мағзұмова Н.К.</i> Основа управления педагогическими системами — научный объект управления.....	146
<i>Burlenova S.O., Satenova G.U.</i> Mechanisms of adaptation of repatriates to the homeland.....	151

ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Ilyasov Sh.</i> Analysis of the report of governor-general Kolpakovskiy G. for 1887–1888 about the assumed ways of Christianization of Steppe area Kazakhs.....	155
<i>Ilyasov Sh., Utebayeva A.</i> To the problem of social political development of Great Orda.....	158
<i>Ilyasov Sh., Utebayeva A.</i> Disintegration of Golden Orda: confrontation of Golden Orda khans–dzhuchids for political leadership in Eurasia in 20–50s of XV century.....	162
<i>Жұматаев Р.С.</i> Некоторые выводы о погребальных обрядах древних кулажоргинцев.....	167

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

<i>Солощенко П.П.</i> Роль социогуманитарного знания в изучении современной религиозной ситуации.....	174
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	179

УДК 39:316

З.Х.Валитова*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букедова
(E-mail: valitova@yandex.ru)***Национальное сознание и язык: региональный аспект**

В статье на основе результатов социологического исследования, проведенного в регионах Казахстана, осуществляется анализ национального сознания и национальной идентичности казахстанцев в контексте языковой ситуации. Данные исследования показывают варьирование фактора языка как индикатора национальной идентичности, в зависимости от региональной принадлежности этнических групп.

Ключевые слова: национальное сознание, национальная идентичность, Казахстан, язык, регионы, этносы.

В условиях масштабных перемен, глобальных преобразований, затрагивающих социокультурные основы общества, актуализируется проблема трансформации национального сознания. Для казахстанцев, так же как и для современного мира, свойственны многие когнитивные и психологические проблемы, порождаемые кардинальными изменениями. Сложившиеся стереотипы, нормы и ценности общественного бытия рушатся, утверждаются новые, что способствует дисперсии национального сознания — той самой структуры, которая объединяет нацию. Резкая смена многих ценностей и базового сценария общественной жизни приводит к стремлению противостоять когнитивному диссонансу через разнообразные конструкции и идентификации.

На сегодняшний день существует обширная литература, посвященная самым разнообразным аспектам трансформации национального сознания казахстанцев. Среди отечественных авторов, исследующих теоретические и эмпирические направления данной проблематики, можно выделить А.Н.Нысанбаева [1], А.К.Абдину [2], Р.Кадыржанова [3], А.Т.Забирову [4] и других.

Активный интерес к изучению национального сознания и национальной идентичности современного Казахстана с момента приобретения независимости проявляют зарубежные исследователи. В частности, данной проблематике посвящены труды В. Dave [5], R. Faranda, David B. Nolle [6], R. Brubaker [7], O. Beachain D., R. Kevlihan [8], P. Doganaksoy [9], S.N. Cummings [10], S. Spehr [11], Y.M. Davenel [12].

Безусловно, выявление основных направлений трансформации национального самосознания представляет теоретический и практический интерес как для социогуманитарного знания, так и для государства. Структура национального сознания современного казахстанского общества является весьма многоплановой и разновекторной, и, следовательно, в его изучении необходимо учитывать множество критериев и подходов.

В изучении основных трендов трансформации национального сознания и культурных «доминаций» в современных социальных координатах целесообразно применение междисциплинарного подхода, достижений из области социологии, политологии, психологии. Наиболее продуктивно применение конструктивистской методологии, объяснительные возможности которой могут помочь раскрыть глубинные основания феномена национального сознания. Что касается примордиалистской парадигмы, в рамках которой этническая идентичность средневекового человека, по сути, не отличается от национальной идентичности современного человека, то, на наш взгляд, она является неприемлемой. «Примордиализм объективизирует любую форму социальной идентичности. С точки зре-

ния примордиализма нация и национальная идентичность существуют так же объективно, как любое природное явление, а потому несут в себе атрибуты вечности, неизменности. Национальная идентичность индивида predetermined с самого момента рождения идентичностью его родителей. Свою национальную принадлежность он наследует таким же образом, как цвет кожи, разрез глаз, форму носа, рост и т. д.» [3; 88].

Современные социальные теории преодолевают позитивистское видение реальности, основанное на объективных атрибутах этнической группы (территория, исторические факты и др.), и на уровне феноменологии предлагают иные объяснительные схемы. Конструктивистская парадигма предлагает рассматривать этничность и этническую идентичность не как застывшее объективированное явление, а как изменчивую конструкцию, детерминируемую и детерминируемое состоянием самосознания в определенные исторические периоды. В этом смысле данная парадигма эвристична и позволяет обнаруживать новые ракурсы изучаемого феномена.

Конструктивистское рассмотрение проблемы национального сознания обеспечивает осуществление междисциплинарного анализа и синтеза, что позволяет выявить взаимосвязи национального сознания с менталитетом нации и культурными (знаковыми) системами, созданными ею: языком, мифологией, религией, обычаями, традициями, и создать теоретическую базу воспроизводства и формирования национального сознания. Модели восприятия, мышления, поведения находятся в центре внимания конструктивистской методологии. Исходя из принципов конструктивистской методологии можно выявить, каким образом и на каких социокультурных основаниях выстраивается идентичность казахстанцев, каким образом конструируется национальное и гражданское мировоззрение, которое, в свою очередь, способствует конструированию самой реальности — социальной, экономической, культурной.

В эмпирической части исследования использовался метод сравнительного анализа смысловых стереотипов национального сознания в различных регионах Казахстана в рамках количественного метода (анкетирование). Анкетный опрос населения осуществлялся в 7 регионах Казахстана: Восточно-Казахстанской, Западно-Казахстанской, Южно-Казахстанской, Павлодарской, Карагандинской областях, в г. Астане и г. Алматы.

Объем выборочной совокупности $N = 1920$ чел. Выборка многоступенчатая, квотная. Квотирование осуществлялось в соответствии с данными Агентства Республики Казахстан по статистике. Квоты задавались из ряда основных параметров: 1) численность населения исследуемых областей; 2) тип поселения (город — село); 3) пол; 4) национальный состав; 5) возрастные группы. Сроки проведения исследования — февраль-май 2013 г.

Казахстан являлся единственным союзным государством, в котором славянское население составляло большинство со второй половины XX в. В таких демографических условиях казахстанское население представляло собой весьма гетерогенную социальную общность в плане культуры, мировоззрения, повседневных практик и т.д.

«В определенной степени казахстанское общество дифференцировано на тех, в чьем сознании доминирует прежнее советское этнонациональное понимание нации, и тех, кто уже принял новую этнополитическую трактовку нации. Во многом такая ситуация обуславливается двусоставностью казахстанского общества, наиболее крупными этносами которого являются казахи и русские. Эти две большие субгруппы, слабо пересекавшиеся в советский период вследствие этносоциальной стратификации казахстанского общества, весьма относительно интегрированы и сегодня» [4; 119]. Безусловно, когнитивные рамки, идеологическое мировоззрение и социально-культурные практики, полученные при советской власти, продолжают доминировать.

С периода провозглашения независимости казахское население стало увеличиваться и сегодня составляет большинство. В этих условиях все больший интерес представляют процессы трансформации национального сознания и национальной/этнической идентичности. Каковы элементы этой идентичности в представлениях и восприятии современных казахстанцев? На рисунке 1 мы видим распределение ответов на самый общий вопрос, который, тем не менее, прямым и косвенным образом отражает мнение респондентов относительно их понимания феномена национальности/этничности.

Если быть точнее, данный вопрос выявляет (с точки зрения респондентов) признаки этнической идентичности, не только казахской. Вместо слова «казахский» может прочитываться и «русский», «узбекский», «украинский» и т.д. Почти для всех этнических групп основные признаки, по которым формируется представление об этнической принадлежности, сводятся к языку (76,0%), культуре (33,1%), традициям и обычаям (40,4%). Как видно, для 76% опрошенных, представляющих различ-

ные этнические группы казахстанского общества, язык является центральным этнодифференцирующим признаком. Следовательно, в анализе трансформации национального сознания и национальной идентичности важным является выявление значимости и функционирования языка, в первую очередь родного.

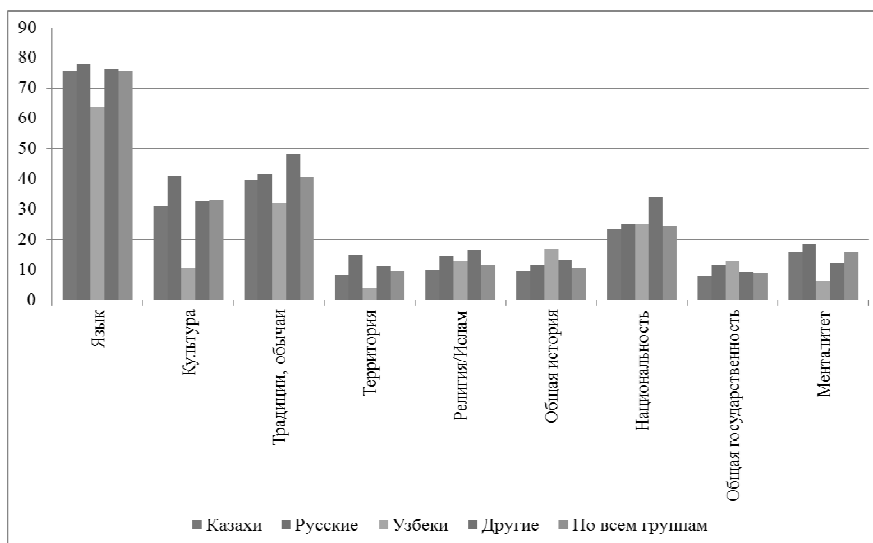

Рисунок 1. Как Вы думаете, что в первую очередь объединяет понятие «казахский»?%, %

Языковая ситуация в современном Казахстане имеет свои особенности. В стране сосуществует большое количество типологически разнообразных языков на фоне двух широко распространенных — казахского и русского. Известно, что языковая политика в Республике Казахстан после распада Советского Союза направлена на развитие статуса казахского языка, а также на поддержку его использования в государственных и общественных сферах жизни как средства общения и развития национального самосознания населения.

В социологическом опросе особое внимание было уделено анализу интенсивности использования того или иного языка в повседневной жизни среди этнических групп в различных регионах Казахстана.

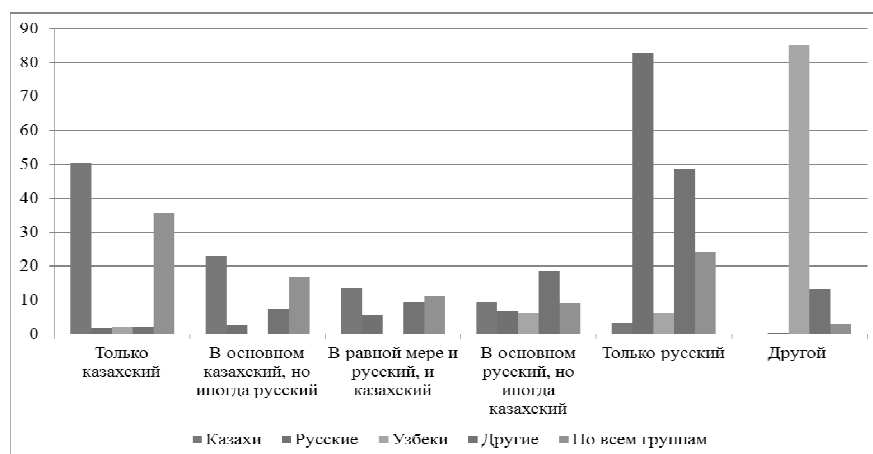

Рисунок 2. Какой язык Вы используете в общении с членами Вашей семьи?%, %

Согласно результатам исследования 35,5% респондентов общаются в семьях только на казахском языке, 24% разговаривают только на русском языке (рис. 2). Необходимо учитывать тот факт, что семья является одним из главных социализирующих агентов. Исходя из представленных данных можно предположить, что, как минимум, не одно поколение будет сохранять, при прочих равных условиях, билингвальную дифференциацию в казахстанском обществе.

Наиболее выражено дифференциация по использованию казахского и русского языков наблюдается в региональном разрезе (табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Распределение ответов на вопрос «Какой язык Вы используете при общении с членами Вашей семьи?» (по регионам, %)

Регионы	Этносы	Только казахский	В основном казахский, но иногда русский	В равной мере и русский, и казахский	В основном русский, но иногда казахский	Только русский	Другой
Восточно-Казахстанская область	Казахи	32,4	26,3	17,8	14,1	9,4	0,0
	Русские	0,0	1,5	4,4	0,7	92,6	0,7
	Другие	0,0	14,3	0,0	14,3	71,4	0,0
	По всем группам	19,1	16,6	12,2	9,1	42,8	0,3
Атырауская область	Казахи	85,8	10,4	2,1	1,4	0,3	0,0
	Русские	0,0	0,0	19,0	14,3	66,7	0,0
	Другие	0,0	0,0	12,5	12,5	37,5	37,5
	По всем группам	78,0	9,4	3,5	2,5	5,7	0,9
Южно-Казахстанская область	Казахи	77,0	14,4	5,0	2,3	0,9	0,5
	Русские	0,0	4,2	0,0	20,8	62,5	0,0
	Узбеки	2,1	0,0	0,0	6,4	6,4	85,1
	Другие	0,0	4,5	9,1	9,1	45,5	27,3
	По всем группам	54,6	10,8	5,1	4,8	9,5	14,9
Павлодарская область	Казахи	20,4	41,3	20,4	15,4	2,5	0,0
	Русские	8,6	0,0	2,9	0,0	88,6	0,0
	Другие	0,0	14,3	14,3	14,3	28,6	28,6
	По всем группам	18,4	35,5	18,1	13,5	13,8	0,7
Карагандинская область	Казахи	45,4	29,4	13,5	8,6	2,5	0,0
	Русские	1,1	1,1	6,4	8,5	83,0	0,0
	Другие	0,0	5,3	10,5	26,3	52,6	5,3
	По всем группам	27,2	18,1	10,9	9,8	33,3	0,4
г. Астана	Казахи	39,4	23,9	25,7	9,2	1,8	0,0
	Русские	5,7	7,5	3,8	17,0	66,0	0,0
	Другие	9,1	9,1	13,6	22,7	45,5	0,0
	По всем группам	26,1	17,4	17,9	13,0	25,5	0,0
г. Алматы	Казахи	19,4	17,3	27,6	25,5	10,2	0,0
	Русские	1,3	3,8	3,8	6,3	85,0	0,0
	Другие	0,0	0,0	0,0	40,0	40,0	20,0
	По всем группам	10,9	10,9	16,4	17,5	43,7	0,5

Известно, что зоны этнического проживания остаются прежними — казахи расселены в основном на юге и западе страны, русские — на северо-востоке.

Так, подавляющее большинство респондентов-казахов Атырауской и Южно-Казахстанской областей активно используют в общении лишь казахский язык — 85,8% и 77,0% соответственно. Такой высокий показатель по параметру использования «только казахского» может, безусловно, свидетельствовать об изменении установок казахского населения по поводу родного языка и о процессе индигенизации культуры в данных регионах. Напротив, наименьший процент респондентов-казахов, общающихся в своих семьях только на родном языке, — в Павлодарской (20,4%), Восточно-Казахстанской (32,4%) и Карагандинской (45,4%) областях. В крупных городах страны мы видим наименьший процент говорящих только на казахском среди казахов (г. Алматы — 19,4%). Такая ситуация обратно пропорциональна в отношении использования «только русского языка» среди русского населения. Наибольший процент русских, употребляющих «только русский язык», мы наблюдаем

в Восточно-Казахстанской (92,6%), Павлодарской (88,6%) и Карагандинской (88,3%) областях. Среди респондентов-казахов, общающихся в семьях только на русском языке, наибольший процент мы видим в Восточно-Казахстанской области (9,4%) и г.Алматы (10,2%). Использование того или иного языка другими этносами казахстанского общества зависит от их принадлежности к языковой группе. На родном языке общаются 85,1% узбеков. В целом среди тех, кто владеет казахским языком, больше всего народов из тюркской языковой группы: уйгуры, турки, туркмены, татары и др. Меньше всего говорят на казахском языке русские, белорусы, украинцы, эстонцы и другие представители нетюркской языковой группы.

В равной мере и русский, и казахский языки по всем регионам Казахстана употребляют лишь 11,2% опрошенных. Причем среди них большинство составляют казахи, за исключением Атырауской и Южно-Казахстанской областей, где русских, говорящих на двух языках в равной мере, больше (14,3% и 12,5% соответственно), чем казахов (1,4% и 5,0%). Можно сказать, что лишь каждый десятый респондент интегрирует в своем сознании два языка и, вероятно, две разные культуры.

Исследование показывает, что процент использующих тот или иной язык находится в сильной статистической связи с регионом проживания. Исторически сложившийся в северных и центральных регионах страны казахско-русский билингвизм продолжает оставаться следствием социальной потребности.

Если рассматривать данный вопрос в разрезе город/село, то видно, что языковое соотношение городских и сельских респондентов меняется от региона к региону.

Южно-Казахстанская область, несмотря на численное преобладание казахов, отличается этноязыковым многообразием. Здесь узбекское население составляет 18% и является вторым по численности после казахов. На третьем месте по численности представлены русские (около 6%), которые преимущественно проживают в городской местности. Также широко представлены такие этнические группы, как азербайджанцы, таджики, татары, турки, корейцы, курды.

Результаты исследования показывают, что между городскими и сельскими респондентами-казахами есть значительные расхождения в языковом поведении. Если в сельской местности 90,3% казахов говорят в семьях только на казахском языке, то лишь чуть более половины городских казахов общаются только на казахском. В целом 42,1% городских казахов употребляют и казахский, и русский языки. Напротив, несущественное расхождение мы видим между городскими и сельскими респондентами-русскими в использовании русского языка. Почти вдвое меньше русских, говорящих как на русском, так и на казахском языках. 83,3% узбеков говорят на узбекском языке. Среди других этносов заметно преобладание, наряду с родным, употребления русского языка 41,7% (табл. 2).

Таблица 2

Распределение ответов на вопрос «Какой язык Вы используете при общении с членами Вашей семьи?» в Южно-Казахстанской области, %

Населенный пункт	Этносы	Только казахский	В основном казахский, но иногда русский	В равной мере и русский, и казахский	В основном русский, но иногда казахский	Только русский	Другой
Город	Казахи	56,8	25,0	11,4	3,4	2,3	1,1
	Русские	0,0	5,0	10,0	25,0	60,0	0,0
	Узбеки	5,6	0,0	0,0	5,6	5,6	83,3
	Другие	0,0	0,0	10,0	10,0	50,0	30,0
Село	Казахи	90,3	7,5	0,7	1,5	0,0	0,0
	Русские	0,0	0,0	25,0	0,0	75,0	0,0
	Узбеки	0,0	0,0	0,0	6,9	6,9	86,2
	Другие	0,0	8,3	8,3	8,3	41,7	25,0

Иная картина в Атырауской области, где численность казахского населения приближается к абсолютному большинству. Число неказахского населения здесь значительно сократилось из-за интенсивной эмиграции.

В языковом отношении из таблицы 3 видно, что в выборку по сельской местности не попали русские и другие этносы. Это связано с тем, что среди неказахов в данной области преобладает городское население. По результатам опроса видно, что 25% русских в равной мере употребляют и рус-

ский, и казахский языки. Это самый высокий показатель среди всех исследуемых областей Казахстана. Атырауская область лидирует в отношении казахизации не только в области делопроизводства, но и в других сферах общественной и частной жизни.

Т а б л и ц а 3

Распределение ответов на вопрос «Какой язык Вы используете при общении с членами Вашей семьи?» в Атырауской области, %

Населенный пункт	Этносы	Только казахский	В основном казахский, но иногда русский	В равной мере и русский и казахский	В основном русский, но иногда казахский	Только русский	Другой
Город	Казахи	67,0	24	4,9	3,2	0,8	0,0
	Русские	0,0	0,0	25,0	13,9	61,1	0,0
	Другие	0,0	0,0	12,5	12,5	37,5	37,5
Село	Казахи	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	Русские	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	Другие	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Павлодарская область имеет ряд геодемографических особенностей, которые существенно влияют на этноязыковую идентичность населения. Во-первых, она отличается преобладанием городского населения (64%). Во-вторых, среди всех национальностей (этносов и этнических групп) наибольший удельный вес в общей численности населения приходится на казахов — 48,8% и русских — 37,9% [13]. В-третьих, географически Павлодарская область граничит, с одной стороны, с Россией, с другой — с урбанизированными областями страны — Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Акмолинской и Северо-Казахстанской.

Распределение ответов респондентов Павлодарской области, представленное в таблице 4, свидетельствуют о значительном влиянии русского языка, в особенности для казахов городской местности, где в равной мере употребляют и русский и казахский языки 26,6% респондентов-казахов, и в основном русский, но иногда казахский — 20,8% казахов. Лишь 13,9% казахов общаются только на казахском языке. Среди всех исследуемых областей это самый низкий показатель для респондентов-казахов. Обращает внимание тот факт, что в сельской местности русские респонденты в абсолютном большинстве (100%) разговаривают только на русском языке, тогда как среди городских русских 9,7% разговаривают только на казахском языке и 3,2% говорят в равной мере и на русском, и на казахском.

Т а б л и ц а 4

Распределение ответов на вопрос «Какой язык Вы используете при общении с членами Вашей семьи?» в Павлодарской области, %

Населенный пункт	Этносы	Только казахский	В основном казахский, но иногда русский	В равной мере и русский, и казахский	В основном русский, но иногда казахский	Только русский	Другой
Город	Казахи	13,9	37,0	26,6	20,8	1,7	0,0
	Русские	9,7	0,0	3,2	0,0	87,1	0,0
	Другие	0,0	14,3	14,3	14,3	28,6	28,6
Село	Казахи	37,3	52,2	4,5	1,5	4,5	0,0
	Русские	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0
	Другие	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Карагандинская область расположена в центре страны и граничит с северными, южными, восточными и западными регионами страны. Здесь казахи составляют 44,68 %, русские — 39,17%. При значительном сходстве численной представленности казахского и русского этносов с Павлодарской областью (48,8% и 37,9% соответственно) имеются некоторые особенности в языковой ситуации. В Карагандинской области в повседневной жизни используют только казахский язык более трети респондентов-казахов горожан и больше половины сельчан. В селах практически нет казахских семей, где использовался бы исключительно русский язык. Карагандинская область отличается высо-

ким уровнем миграционной подвижности населения из села в город, в которой активно представлены казахи. В результате в совокупности 61,3% респондентов-казахов городской местности общаются только на казахском или в основном на казахском языке (табл. 5).

Т а б л и ц а 5

Распределение ответов на вопрос «Какой язык Вы используете при общении с членами Вашей семьи?» в Карагандинской области, %

Населенный пункт	Этносы	Только казахский	В основном казахский, но иногда русский	В равной мере и русский, и казахский	В основном русский, но иногда казахский	Только русский	Другой
Город	Казахи	38,8	22,7	21,6	12,1	4,1	0,0
	Русские	0,0	0,0	17,4	8,4	83,0	0,0
	Другие	0,0	0,0	0,0	54,6	41,0	4,6
Село	Казахи	54,8	38,4	5,5	1,4	0,0	0,0
	Русские	5,9	5,9	11,8	17,6	58,8	0,0
	Другие	0,0	14,3	28,6	42,9	14,3	0,0

Что касается Восточно-Казахстанской области, здесь особенностью урбанистического сектора является то, что два крупных города, Усть-Каменогорск и Семей, диаметрально противоположны в численной представленности казахского и русского этноса. Так, в г. Усть-Каменогорске — 67,2% русских и 27,5% казахов, тогда как в г. Семей — 67,3% казахов и 27,9% русских. Этим, вероятно, объясняется диаметральность в распределении ответов в отношении использования казахского и русского языков. Подавляющее большинство русских, как городских, так и сельских, используют «только русский язык» (92,8% и 92,1% соответственно). Более трети казахов, как города, так и села, используют «только казахский язык» (32,8% и 32% соответственно). Что касается представителей других этносов, то здесь преобладающее использование русского языка и в городской, и в сельской местности обусловлено широкой представленностью в области славянских этносов (табл. 6).

Т а б л и ц а 6

Распределение ответов на вопрос «Какой язык Вы используете при общении с членами Вашей семьи?» в Восточно-Казахстанской области, %

Населенный пункт	Этносы	Только казахский	В основном казахский, но иногда русский	В равной мере и русский, и казахский	В основном русский, но иногда казахский	Только русский	Другой
Город	Казахи	32,8	31,9	19,0	12,9	3,4	0,0
	Русские	0,0	0,0	5,2	1,0	92,8	1,0
	Другие	0,0	10,0	0,0	20,0	70,0	0,0
Село	Казахи	32,0	19,6	16,5	15,5	16,5	0,0
	Русские	0,0	5,3	2,6	0,0	92,1	0,0
	Другие	0,0	25,0	0,0	0,0	75,0	0,0

В городах республиканского значения (г.Астана и г.Алматы) мы наблюдаем следующую ситуацию. В северной столице преобладает использование респондентами-казахами казахского языка. Здесь в сумме общающиеся только на казахском и в основном на казахском языке составляют 63,3%, тогда как в южной столице доминирует использование русского языка. Это, конечно, может объясняться численным преобладанием казахов в г.Астане (72,8% казахов, 17,4% русских), в г.Алматы казахи составляют 51%, русские 33%. Кроме того, во внутренней миграции г.Астана является аттрактором как для городского, так и для сельского населения страны. В свете таких тенденций г.Астана может стать центром национального/этнического возрождения (табл. 7).

Распределение ответов на вопрос «Какой язык Вы используете при общении с членами Вашей семьи?» в гг. Астане, Алматы, %

Город	Этносы	Только казахский	В основном казахский, но иногда русский	В равной мере и русский, и казахский	В основном русский, но иногда казахский	Только русский	Другой
Астана	Казахи	39,4	23,9	25,7	9,2	1,8	0,0
	Русские	5,7	7,5	3,8	17,0	66,0	0,0
	Другие	9,1	9,1	13,6	22,7	45,5	0,0
Алматы	Казахи	19,4	17,3	27,6	25,5	10,2	0,0
	Русские	1,3	3,8	3,8	6,3	85,0	0,0
	Другие	0,0	0,0	0,0	40,0	40,0	20,0

По мнению казахстанского политолога Р.Кадыржанова, «для сельских казахов и сегодняшних мигрантов из села в город, для которых казахский язык является главным средством вербальной коммуникации, доминирование русского языка в Казахстане является неприемлемым... Другой сектор казахского этнического сообщества — городские казахи, родившиеся и выросшие в русскоязычной среде и для которых русский язык является главным и естественным средством коммуникации, согласны в той или иной мере с доминирующим положением русского языка в Казахстане. Таким образом, в вопросе отношения к доминированию русского языка в Казахстане внутри казахского народа сегодня имеется очевидное несогласие и даже противоречие. Как будет решаться это противоречие, сегодня сказать трудно» [14; 27].

Следует отметить, что языковая идентичность у респондентов-русских, как показывает социологическое исследование, является более устойчивой, чем у респондентов-казахов. Этническое и гражданское самосознание русских является достаточно вариативным, в зависимости от этнокультурного состава населения в регионах Казахстана. Кроме того, из результатов анализа языковой ситуации видно, что чем выше этническая солидарность титульной национальности, тем выше этническая солидарность у русских.

Анализ показывает систематические эффекты региональных переменных в формировании этнических границ. Основные топологии границ согласуются с последствиями процессов социальной идентификации, статусных характеристик различных целевых этнических групп во всех регионах. Результаты исследования показывают, что этнические границы могут быть независимыми от объективных общностей и могут меняться в зависимости от контекста.

На сегодняшний день в стране обозначились основные стратегии национально-государственного конструирования и релевантные им модели национальной идентичности — это стратегия «гражданского национализма», направленная на формирование единой казахстанской нации, интегрируемая из множества этносов, и стратегия «этнокультурного национализма», направленная на развитие этнической самоидентификации [1]. Следует отметить, что вторая доминирует над первой. Казахстанская общественность по-разному реагирует на позицию государства в отношении языковой политики, определяя ее как противоречивую. «С одной стороны, государство поддерживает казахизацию... С другой стороны, в современном государстве должен утверждаться гражданский национализм, равенство граждан, вне зависимости от их этнической принадлежности. В условиях современного Казахстана это означает использование в сфере общегражданского общения, коммуникации русского языка... это приводит к неопределенности с формированием национальной идентичности современного Казахстана» [3; 93].

При реализации языковой политики в республике необходимо учитывать региональную специфику. Языковое планирование должно основываться не только на итогах переписи населения и данных статистики, но и на результатах репрезентативных социологических исследований во всех регионах страны.

До приобретения независимости Казахстан воспринимался как один из регионов Советского Союза. В постсоветский период наблюдается тенденция дифференциации регионов внутри страны, которая приводит к культурному дистанцированию стереотипных представлений в общественном сознании граждан Казахстана. В рамках обширного геопространства для Казахстана характерна территориальная дисперсность, которая проблематизирует формирование казахстанской идентичности.

Преобладание региональной идентичности в иерархии других идентичностей может негативно отразиться на процессе формирования национальной идентичности и консолидации общества.

Список литературы

- 1 Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности / Под ред. А.Н.Нысанбаева. — Алматы: Ин-т философии и политологии КН МОН РК, 2011. — 422 с.
- 2 Абдина А. К. и др. Основные проблемы толерантности этнически неоднородного казахстанского общества // Мониторинг общественного мнения. — 2013. — Т. 8. — С. 144–155.
- 3 Кадыржанов Р. Конструктивизм, примордиализм и определение национальной идентичности Казахстана // Эл-Фараби. — 2012. — № 4 (40). — С. 86–94.
- 4 Забирова А.Т. Формирование, легитимация и воспроизводство идентичности в постсоветском Казахстане // Социс. — 2003. — № 12. — С. 118–126.
- 5 Dave B. Kazakhstan: ethnicity, language and power. — Routledge, 2007. — 256 p.
- 6 Faranda R., Nolle D.B. Boundaries of ethnic identity in Central Asia: titular and Russian perceptions of ethnic commonalities in Kazakhstan and Kyrgyzstan // Ethnic and Racial Studies. — 2011. — Vol. 34. — № 4. — P. 620–642.
- 7 Brubaker R. Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states // Ethnic and Racial Studies. — 2011. — Vol. 34. — № 11. — P. 1785–1814.
- 8 Beachain D., Kevlihan R. Threading a needle: Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state — building // Nations and Nationalism. — 2013. — Т. 19. — № 2. — P. 337–356.
- 9 Doganaksoy P. The role of language in the formation of Kazakh national identity: diss. — Middle East technical university, 2008.
- 10 Cummings S.N. (ed.) Symbolism and power in Central Asia: politics of the spectacular. — Routledge, 2013.
- 11 Spehr S., Kassenova N. Kazakhstan: constructing identity in a post-Soviet society // Asian Ethnicity. — 2012. — Vol. 13. — № 2. — P. 135–151.
- 12 Davenel Y.M. Cultural mobilization in post-Soviet Kazakhstan: views from the state and from non-titular nationalities compared // Central Asian Survey. — 2012. — Vol. 31. — № 1. — P. 17–29.
- 13 Департамент статистики Павлодарской области. — [ЭР]. Режим доступа: <http://pavlodarstat.kz/rus/information/> (Дата обращения: 08.06.2014)
- 14 Кадыржанов Р. Межэтническая стабильность и национальная консолидация в Казахстане // Национальная консолидация Казахстана: проблемы и перспективы: Сб. материалов круглого стола (г. Алматы, 28 марта 2013 г.) / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы, 2013. — 196 с.

З.Х.Валитова

Ұлттық сана және тіл: аймақтық мәселе

Мақалада Қазақстан аймақтарында жүргізілген әлеуметтік сауалнамалар негізінде тілдік ерекшеліктерді ескере отырып, ұлттық сана мен ұлттық біркелкілікке талдау жасалды. Бұл зерттеулер тілдің ұлттық біркелкілігінің индикаторы ретінде этникалық топтардың аймақтық орналасуына қарай өзгеруін көрсетті.

Z.Kh.Valitova

National Consciousness and Language: The Regional Aspect

In this article, based on the results of the survey conducted in the regions of Kazakhstan, an analysis of national consciousness and national identity in the context of language situation is carried out. The data of this study show the variation of the language factor as an indicator of national identity, depending on the regional origin of ethnic groups.

References

- 1 *Kazakhstan in the Global World: Challenges and preservation of identity*, edit. A.N.Nysanbaeva, Almaty: Institute of Philosophy and Political Science KH MES RK, 2011, 422 p.
- 2 Abdina A.K. et al. *Monitoring of Public Opinion*, 2013, 8, p. 144–155.
- 3 Kadyrzhhanov R. *Al-Farabi*, 2012, 4 (40), p. 86–94.

- 4 Zabirowa A.T. *Sotsiol. Issled*, 2003, 12, p. 118–126.
- 5 Dave, Bhavna. *Kazakhstan: ethnicity, language and power*. Routledge, 2007, 256 p.
- 6 Faranda R., Nolle D.B. *Ethnic and Racial Studies*, 2011, 34, 4, p. 620–642.
- 7 Brubaker R. *Ethnic and Racial Studies*, 2011, 34, 11, p. 1785–1814.
- 8 Beachain D., Kevlihan R. *Nations and Nationalism*, 2013, 19, 2, p. 337–356.
- 9 Doganaksoy P. *The role of language in the formation of Kazakh national identity*, diss., Middle East technical university, 2008.
- 10 Cummings S.N. *Symbolism and power in Central Asia: politics of the spectacular*, Routledge, 2013.
- 11 Spehr S., Kassenova N. *Asian Ethnicity*, 2012, 13, 2, p. 135–151.
- 12 Davenel Y.M. *Central Asian Survey*, 2012, 31, 1, p. 17–29.
- 13 *Department of Statistics Pavlodar region*, <http://pavlodarstat.kz/rus/information/> (Date Treatment: 08.06.2014)
- 14 Kadyrzhanov R. *National consolidation of Kazakhstan: problems and prospects, the collection of materials of the round table (Almaty, March 28, 2013)*, edit. by Z.K. Shaukenova, Almaty, 2013, 196 p.

УДК 327 66.4(0)3

А.Капышев¹, Е.Петричкович²

¹Кокшетауский университет им. А.Мырзахметова;

²Омский государственный университет им. Ф.М.Достоевского, Россия
(E-mail: ardak.mo@rambler.ru)

К вопросу об угрозе исламистского терроризма

В статье проводится анализ основных составляющих исламистского терроризма в современном международно-политическом контексте. Отмечается, что в последние десятилетия в мировом сообществе пристальное внимание привлекло понятие «исламистский терроризм». Проведен исторический анализ возникновения и распространения исламистского терроризма. Выявлено, что так называемый «исламистский терроризм» не имеет ничего общего с религией ислама, а является ответом на вызовы процесса глобализации, который для многих радикальных исламских идеологов тождествен американизации.

Ключевые слова: исламский терроризм, или исламистский терроризм, религиозный экстремизм, фундаментализм, исламский радикализм, джихад, террор, ваххабизм, глобализация, американизация.

В начале XXI в. внимание общественных и политических кругов привлекли такие феномены, как «исламский ренессанс» и «исламский бум». Речь идет об особенностях проявления ислама в социально-политической жизни современного мира. Реальности «феномена ислама» выдвинули на первый план проблему предотвращения религиозного экстремизма и фундаментализма. Если в Европе лжепророки агрессивно ревизуют официальное православие и католицизм, то в исламе они появляются в политических движениях и партиях ислама; речь идет о ваххабизме. Ваххабизм, как проявление «исламского феномена», со своим крайним экстремизмом становится угрозой стабильности, безопасности, причиной религиозных конфликтов.

Дата, с которой берет начало систематическое отождествление ислама с терроризмом на Западе — это начало 90-х годов XX в. Начало 90-х годов символично окончательным разрушением двухполюсного миропорядка, провозглашением «однополюсного мира» и «нового мирового порядка» (New World Order) и объявлением ислама такими влиятельными представителями Запада, как М.Тэтчер, генсек НАТО Вёрнер «новым врагом Запада», вместо бывшего Восточного блока. Перед анализом такого важного аспекта, как употребляемый в СМИ термин «исламский терроризм», или «исламистский терроризм», следует тщательно рассмотреть следующие вопросы: как и почему произошло становление исламского терроризма; какое влияние на это становление оказала политическая обстановка в мире; что такое исламский фундаментализм и что общего у него с исламским терроризмом (некоторые исследователи отождествляют эти два понятия) [1; 15].

Для начала важно отметить тот факт, что исламские террористические группировки очень широко контактируют между собой. Это обусловлено тем, что у них имеются два общих врага: западный образ жизни и Израиль, как государство неверных, оккупировавшее священные земли ислама. Также у них общая идеология исламского фундаментализма, они обладают весьма мощной финансовой базой, пополняющейся за счет средств радикальных исламских организаций во многих мусульманских странах.

Для того чтобы понять сущность исламского терроризма, надо уяснить, что такое исламский фундаментализм. Само слово «фундаментализм» первоначально применялось в США для характеристики ряда христианских групп, образованных ортодоксальными представителями евангелической церкви (преимущественно кальвинистами, пресвитерианами и баптистами). Лишь позже указанный термин стал употребляться западными исследователями при изучении ислама, иудаизма и других религий. Причем зачастую он толковался очень широко — как возвращение к началам религиозно-цивилизационного единства, выведение религиозно-политических принципов из вечно священного текста [2; 27]. В наши дни данное понятие используют при описании теоретической и практической активности множества политико-религиозных движений и организаций — исламских, иудаистских, протестантских, католических, православных, индуистских, буддистских, которые действуют в Юго-Восточной и Центральной Азии, в Северной Африке и на Ближнем Востоке, в Европе и США — практически повсеместно. Вовлеченность государств и народов делают фундаментализм не только влиятельным фактором, но и субъектом политики.

Это форма радикального ислама, связанная с верой в то, что для возвращения исламским странам их «былого величия» правоверные мусульмане должны отказаться от всего того, что связано с «западными духовными ценностями и западным образом жизни». Надо вернуться к истокам, к «фундаменту» ислама точно в таком виде, каким его проповедовал пророк Мухаммед.

Первый раскол в исламе произошел после трагической гибели в результате теракта, осуществленного сектантом в отношении четвертого и последнего праведного халифа, двоюродного брата и зятя пророка Али бен Абу Талиба Абу-л-Хасана ал-Муртада. Данное событие положило начало серьезному политическому и идеологическому размежеванию в мусульманской умме. Это размежевание привело к образованию двух относительно самостоятельных общин: шиитов (от арабского слова «шиа» — партия) и суннитов («сунна» — пример, предание), которые, однако, оставались в пределах халифата и повиновались одному правителю — халифу. Дальнейший раскол привел к образованию различных групп, выделившихся в отдельные секты [3; 35].

В последние десятилетия заговорили о «политическом исламе», «исламском радикализме», «исламском фундаментализме», «Islamic Resurgence», «Islamic Revival», ставя между этими понятиями чуть ли не знак равенства. Фундаментализм может быть оборонительным (призванным сохранить и уберечь, очистить веру), но может быть и наступательным, агрессивным. Именно последняя разновидность исламского фундаментализма, ставящая во главу угла принцип «джихада» (буквально — усилия, которые мусульмане должны прилагать как для защиты своей веры, так и для самосовершенствования, неотступного следования заветам Пророка), известна под именем исламского радикализма (сокращенно — исламизма). Последователи радикализма понимают джихад как необходимость борьбы — вплоть до вооруженной — с христианским, в их глазах безбожным и материалистическим, западным миром. В различных русскоязычных источниках этому понятию, в зависимости от времени и цели издания, дается разное толкование, причем основное внимание уделяется его «военной» составляющей, называемой «джихадом меча». Вот что говорится в Коране об этом: «И сражайтесь на пути Аллаха с теми, кто сражается с вами, но не преступайте, — поистине Аллах не любит преступающих» (сура 2, аят 186), «И не сражайтесь с ними, пока они не станут сражаться с вами» (сура 2, аят 187), «А если они отойдут от вас и предложат вам мир, то Аллах не дает вам никакого пути против них» (сура 4, аят 92) [4; 118].

В начальный период распространения ислама под джихадом понималась прежде всего борьба в защиту малочисленной и слабой мусульманской общины. В Коране в отношении этой борьбы есть и такие указания, которые связаны с конкретными событиями, случившимися в определенное время в обозначенном месте. Эти указания требуют от уверовавших следующее:

Во-первых, не конфликтовать с мушриками (многобожниками) и стремиться склонять их к истинной вере «мудростью и хорошим увещанием».

Во-вторых, с противниками религии вести оборонительную войну, с целью защиты достигнутого «хорошим увещанием».

В-третьих, избегать военных действий в священные месяцы (мухаррам, раджаб, шаабан, рамазан).

В-четвертых, вести военные действия так, чтобы, «сражаясь на пути Аллаха, защищать слабых из мужчин, а также женщин и детей» (сура 4, аят 77), не истреблять скот, не потравлять поля, не губить сады, не разрушать постройки [5; 88].

Надо подчеркнуть, что мусульмане никогда не объявляли войну христианству — ведь это одна из трех авраамических религий (наряду с исламом и иудаизмом), и приверженцы ислама почитают в качестве пророков Авраама и Иисуса. Джихад для воинствующего исламизма — это борьба с Западом как врагом ислама. При этом фундаментализм (салафийя) выступает для них идейным основанием, но не главным и не единственным.

На самом деле фундаментализм вовсе не обязательно равнозначен политическому радикализму, экстремизму и непосредственно не выступает причиной терроризма. Фанатики-террористы меньше всего думают об «очищении» ислама; корни их ненависти к Западу, в первую очередь к Америке, носят не религиозный, а культурно-цивилизационный, психологический и геополитический характер.

Большинство экстремистских групп, выступающих под знаменем ислама, ведут своё происхождение от «Общества братьев-мусульман», которое основал в конце 20-х годов в Египте школьный учитель Хасан аль-Банна. Возникнув как религиозная организация по «исправлению нравов» мусульман, «Братство» быстро превратилось в подобие политической партии с чёткой идеологией.

Сам Хасан аль-Банна считал, что торжество ислама в рамках «одной, отдельно взятой страны» (конкретно — в Египте) может наступить мирным путем: через пропаганду исламских ценностей, исламское воспитание подрастающего поколения, личный пример нравственно безупречных народных вожаков. «В исламе религия неотделима от государства, от политики. Истинный мусульманин не тот, кто только молится Аллаху. Он должен жить проблемами всего мусульманства и бороться за то, чтобы окружающее общество жило по шариату, а единственной конституцией был Коран», — учил Хасан аль-Банна [6; 68, 69].

Бороться предполагалось, при необходимости, с оружием в руках. «Джихад — наш путь, смерть ради Аллаха — наше высшее стремление», — гласил девиз «Братства». В 1948 г. отряды «Братьев-мусульман» приняли участие в Палестинской войне, а когда Египет наряду с другими арабскими странами потерпел в ней поражение, развернул террор против его «виновников». После убийства премьер-министра Египта Махмуда Ну-краши правительство спохватилось: активисты «Братства» оказались в тюрьмах, а его лидер Хасан аль-Банна был застрелен агентами тайной полиции. Но очередная смена кабинета в Египте позволила «братьям» вновь легализоваться. Они вступили в контакт с революционной организацией «Свободные офицеры», в 1952 г. свергнувшей короля Фарука. Однако вскоре новый режим обрушил на них ещё более жестокие репрессии. Поводом к ним послужило покушение одного из членов «Братства» на жизнь президента Гамалы Абдель Насера [7; 94].

В 1964 г. часть «братьев» вышла на свободу по амнистии, но вскоре власти раскрыли очередной заговор против Насера. Главным обвиняемым на процессе стал видный теоретик «Братства» Сайид Кутб, интеллектуал, учившийся в США и в молодости увлекавшийся социалистическими идеями. Взгляды Кутба на «вызовы современности» отличались крайним радикализмом. В отличие от аль-Банна аль-Кутб уже не надеялся на мирное торжество исламских идей в современном арабском обществе. Он говорил, что оно пребывает в состоянии «джахилийя» (доисламского варварства), поэтому является слабым в нравственном отношении, уязвимым для любых чуждых явлений. Задача истинно верующих — внутренне отделиться от такого общества, замкнуться в кругу единомышленников. Благодаря отделению их вера укрепитя, они обеспечат свою безопасность, создадут истинно исламское общество в миниатюре.

Позже, под влиянием идей уже аль-Кутбы и его приверженцев, группировка «Братьев-мусульман» стала экстремистской, широко использующей террористические методы. Не случайно на ее эмблеме изображены две скрещенные сабли и Коран.

«Братья» должны вести джихад — священную войну против варварского общества, с целью завоевания власти и превращения его в «истинно исламское». Джихад — это гражданская война истинно верующих против «неверного» общества. Отсюда знаменитый лозунг аль-Кутба: «Аллах — идеал, Пророк Мухаммед — вождь, джихад — средство достижения цели, смерть во имя Аллаха — заветная мечта». Сайд Кутб кончил жизнь на виселице, но его идеи вдохновили многих представителей молодого поколения «братьев», сидевших тогда в тюремных камерах. С начала 70-х годов, уже при президенте Анваре Садате, в Египте стали появляться экстремистские группы последователей Кутба, избравшие террор главным методом борьбы.

В 1974 г. члены «Партии исламского освобождения» предпринимают попытку захвата Военно-технической академии в Каире. В 1977 г. «Общество мусульман» похищает, а затем убивает мусульманского богослова шейха Мухаммеда аз-Захаби. Экстремистские группы нападают на полицейские участки, устраивают взрывы в ночных клубах, нападают на христиан-коптов. В университетских городках появляются «исламские группы», которые терроризируют левых и светски настроенных студентов, борются за устройство в кампусах молельных помещений и участвуют в антиправительственных демонстрациях. С конца 70-х годов «Братья-мусульмане» приняли активное участие в афганской войне, затем наладили тесное сотрудничество с мусульманским населением Югославии и Албании, стали оказывать помощь пакистанским экстремистским организациям, воевавшим в Кашмире. В итоге к концу 80-х годов «Братья-мусульмане» преобразовались во всемусульманскую ассоциацию исламских организаций, став фактически международной организацией [8; 47].

К этому времени почти все входившие в нее движения и группы приняли в качестве единой идеологии ваххабизм, который они, однако, трансформировали из официального направления ислама в некое социально-политическое движение, которое, наряду с приверженностью «чистому» исламу, характеризуется крайней нетерпимостью к инакомыслию, отказом человека от свободы воли, фанатизмом. Примыкавшие к «братьям» организации и группы в Южной Азии (Пакистан, Бангладеш), объявившие себя приверженцами деобандийской школы богословия, по всем основным вопросам теории и практики борьбы за провозглашенные идеалы ислама были близки к ваххабизму.

В период боевых действий советских войск в Афганистане (1979–1989 гг.) «Братья-мусульмане» развернули активную деятельность в этой стране, помогая спецслужбам Пакистана, Саудовской Аравии, а также ЦРУ США развертывать «священную войну» против Советской Армии. На Ближнем Востоке при их участии была создана система лагерей и учебных центров для подготовки и посылки в Афганистан «борцов за ислам» из арабских стран (общая численность «арабских афганцев», по различным оценкам, достигала от 8 до 15 тысяч). В Афганистане также воевали боевики из стран Юго-Восточной Азии, направленные туда по каналам «Братьев-мусульман». Все они после окончания войны и возвращения в свои страны сохранили связь с афганскими, пакистанскими и арабскими исламскими центрами и фондами, через которые стали получать оружие и финансовые средства для формирования боевых групп на местах [9; 121].

Многие мелкие радикальные группы, возникшие в начале 80-х годов, быстро дискредитировали себя в своих странах террором против государственных чиновников и связями с иностранными спецслужбами. Однако с начала 90-х годов на сцену выходит новое, ещё более агрессивное движение, вдохновленное идеями того же Кутба. Его ядром становятся «арабские афганцы» — добровольцы, воевавшие против советских войск в Афганистане. В октябре 1981 г. сам президент Садат падает под пулями боевиков из группы «Джихад». Террористы выполняют указ своего духовного лидера — слепого шейха Омара Абдель Рахмана, «приговорившего» Садата к смерти за подписание мира с Израилем [10].

Похожий процесс происходит и в других уголках мусульманского мира. В арабских странах большинство экстремистских групп возникает на почве недовольства радикалов «излишней умеренностью» руководства местных «Братьев-мусульман». Так появились, например, «Палестинский исламский джихад», созданный в 1979–1980 гг. палестинскими студентами в Египте, и «Армия Мухаммада», созданная в 1990 г. в Иордании. В 90-е годы как бы «визитной карточкой» террористов «Братьев-мусульман» стали нападения в Египте на иностранных туристов. Например, такие нападения были совершены 4 февраля 1993 г. (на автобус с туристами из Южной Кореи) и 26 февраля (3 иностранца убиты и 18 ранены в каирском кафе); 8 июня 1993 г. (погибли 6 англичан и 2 египтянина, 15 человек были ранены); 27 декабря 1993 г. (получили ранения 7 австрийцев и 8 египтян). Аналогичные нападения на туристические автобусы, поезда, круизные суда на Ниле, кафе, посещаемые иностранцами, продолжались и в 1994–99 гг. [11; 34].

Новая страница истории «исламского» терроризма открывается с созданием в пакистанском Пешаваре в разгар войны в Афганистане «Бюро услуг» — организации, занявшейся переправкой в Афганистан из арабских стран добровольцев «священной войны». Создателями «Бюро» были два человека — представитель палестинских «Братьев-мусульман» в Пешаваре Абдалла Аззам и всемирно известный ныне саудовский миллионер Усама бен Ладен. Отделения «Бюро» созданы во многих странах мира, включая Западную Европу и США. Считается, что в Афганистане прошли обучение около 10 тысяч моджахедов, большинство из которых были не афганцами, а выходцами из Саудовской Аравии, Алжира, Египта, Йемена, Пакистана, Судана и других мусульманских стран. В те годы,

как известно, моджахедаы пользовались активной поддержкой США. На их содержание и оснащение современным оружием, включая «Стингеры», ЦРУ тратило 500 млн долларов в год [12; 77].

В 1988 г. бен Ладен создал в Афганистане новую организацию под названием «Аль-Каида» (База), целью которой было распространение «джихада» на другие страны мира. После ухода из Афганистана советских войск бен Ладен вернулся в Саудовскую Аравию, где вскоре выступил с резким осуждением присутствия на «священной земле ислама» американских войск в период войны в Заливе. За призыв населения к восстанию против «лицемерного» королевского режима он был в 1994 г. лишен саудовского подданства и выслан из страны. Саудовская Аравия становится центром ваххабитов. Это экстремистское течение в исламе, которое считается предтечей исламизма.

После краткого пребывания в Судане бен Ладен в 1996 г. вернулся в Афганистан, где тогда у власти утверждалось движение «Талибан». Это известное террористическое движение заслуживает отдельного рассмотрения. Движение «Талибан» (от арабского «талиб» — «учащийся») возникло в октябре 1994 г., когда группа фанатично настроенных студентов-богословов численностью не более 400 чел. пересекла пакистано-афганскую границу. В подавляющем большинстве это были дети афганских беженцев, по национальности пуштунов. Талибов подготовила и вооружила пакистанская разведка «Ай-Эс-Ай», рассчитывавшая с их помощью силой умиротворить страну и таким образом сделать возможным прокладку через нее трубопроводов и использовать ее природные ресурсы. Устав от гражданской войны, местное население оказало поддержку талибам, и в 1996 г. они взяли Кабул [13; 82].

В начале 90-х годов, и особенно после захвата власти в Кабуле движением «Талибан» (1996), Афганистан превратился в главную базу и координационный центр деятельности исламских организаций в глобальном масштабе, включая и страны Запада. Это международное террористическое сообщество было оформлено организационно после создания в конце 80-х годов новой, построенной на принципах глубокой конспирации организации «Аль-Каида», имевшей разветвленную сеть своих структур в мире. Ее возглавил саудовский миллионер-террорист Усама бен Ладен, который создал свои базы в Афганистане еще во время войны с советскими войсками, тесно сотрудничая в то время с разведывательной службой Пакистана и ЦРУ США. После прихода к власти талибов Усама бен Ладен установил с ними тесное сотрудничество, предоставляя большие финансовые средства на строительство и содержание баз и учебных центров, которые «Аль-Каида» и движение «Талибан» использовали для подготовки «воинов ислама» из различных районов мира. Территория Афганистана была фактически превращена в центральный плацдарм для развертывания глобальной борьбы за воссоздание «Великого халифата», в который предполагалось включить Северную Африку, Аравийский полуостров, страны Ближнего и Северного Востока, Западную часть Индии, Центральную Азию, Закавказье, Северный Кавказ.

Захватив большую часть территории Афганистана, талибы обострили военно-политическую ситуацию, усилив межэтнические противоречия. Религиозная и политическая нетерпимость руководства движения «Талибан», пуштунский национализм и экстремизм, геноцид в отношении шиитов-хазарейцев, жестокая расправа с М. Наджибулой, находившимся в здании представительства ООН в Кабуле, расстрел иранских дипломатов в Мазари-Шарифе, попрание норм гуманитарного международного права в целом, особенно в отношении женщин, а также установление в быту и управлении жестких норм ислама в их собственной интерпретации и, что весьма важно, беспрецедентный рост производства и контрабанды наркотиков, а также многое другое вызывали резко негативную реакцию многих стран Запада и мирового сообщества в целом. Европарламент, Совет Европы, ОБСЕ, ГА ООН, ряд крупнейших международных правозащитных организаций приняли резолюции, осуждавшие талибов. В конце ноября 1999 г. в итоговом докладе Генеральной Ассамблеи и Совету Безопасности ООН «О положении в Афганистане» Генеральный секретарь ООН подчеркнул, что афганский конфликт достиг такой точки, когда мировое сообщество уже не может игнорировать его последствия [14].

Уклонение руководства «Талибан» от конструктивных переговоров с представителями правительства ИГА, нежелание принимать предложения ООН, ОИК вынудили мировое сообщество пойти на принятие адекватных мер против «Аль-Каиды» и движения «Талибан». Совет Безопасности ООН 15 октября 1999 г. принял резолюцию № 1267, которая содержала требование о выдаче Усамы бен Ладена и вводила международные санкции, включавшие запрет на международные полеты самолетов афганской авиакомпании «Ариана» и замораживание зарубежных банковских счетов и денежных авуаров движения «Талибан». Поскольку эти требования были полностью игнорированы талибами,

мировое сообщество предприняло шаги по наращиванию мер воздействия на них. Так, 19 декабря 2000 г. Совет Безопасности ООН принял резолюцию № 1333, которая ввела военное эмбарго против движения «Талибан» [15; 89]. Это означало, что все государства должны препятствовать прямой или косвенной продаже талибам оружия и другого военного имущества, а также оказанию им консультативного содействия по военным вопросам. В соответствии с этой резолюцией должны были быть заморожены средства и финансовые активы Усамы бен Ладена в иностранных банках. С целью борьбы с наркобизнесом и использованием доходов от наркодеятельности для финансирования терроризма запрещались поставки талибам химических веществ, необходимых для производства наркотиков.

Положение дел в области соблюдения прав человека в зоне контроля движения «Талибан» становилось все более удручающим. На захваченных территориях талибы зачастую прибегали к насильственному перемещению местного непешунского населения, разрушению жилья, хозяйственной инфраструктуры и реквизиции продовольствия. Резня хазарейцев в начале 2001 г. в Бамиане и обнаружение в районе Таликана массового захоронения убитых талибами таджиков и узбеков (включая детей и женщин) свидетельствовали о том, что этнические чистки по-прежнему были весьма характерны для внутренней политики талибов. Известно, что талибские власти допускали дискриминацию и в отношении приверженцев индуизма, которые проживали в некоторых районах Афганистана. Так, в частности, их обязали носить на одежде особые отличительные знаки. Талибами были разрушены статуя Будды в Бамиане, разгромлена экспозиция всемирно известных уникальных экспонатов Кабульского музея и уничтожены многие виды редких животных зоопарка Кабула.

К этому времени у Вашингтона накопились серьезные претензии к бывшему протезе, объявившему Америку главным врагом мусульманского мира. США обвинили Усаму бен Ладена в организации диверсий против американских военных баз на территории Саудовской Аравии — в Эр-Рияде (ноябрь 1995 г.) и Дахране (июнь 1996 г.). В феврале 1998 г. бен Ладен объявил о создании «Всемирного исламского фронта борьбы против иудеев и крестоносцев», в который вошло несколько арабских и пакистанских террористических организаций. А в августе того же года произошли взрывы американских посольств в Кении и Танзании, в которых США обвинили бен Ладена [16; 138].

Характерная деталь «почерка» сторонников бен Ладена и ряда других экстремистских организаций, выступающих под знаменами ислама, — использование для проведения терактов боевиков-камикадзе. Фанатики уверены, что, погибая в «джихаде» вместе со своими жертвами, они прямым путем попадают в рай. Использование «смертников» придает борьбе с «исламским» терроризмом особую сложность, о чем свидетельствует и опыт Израиля, и России в Чечне.

В этой связи примечательно высказывание Р.Б.Рыбакова: «В последних действиях американцев дают о себе знать два характерных их недостатка: во-первых, отсутствие настоящей исторической школы (история войн в Афганистане, где в свое время потерпели поражение и великая Британская империя, и могущественный Советский Союз, далеко еще не закончена), а во-вторых, патологическое непонимание и неприятие иного, неамериканского образа жизни. Оба эти недостатка нашли свое выражение в непонимании ислама, в агрессии в Афганистане, в определении «осей зла»» [17; 218].

Важно отметить, что решить эту проблему чисто силовыми методами невозможно. Учитывая (религиозно-идеологические, политические, этнические, экономические) особенности этого явления, человечество должно использовать весь свой опыт, всю многовековую мудрость в борьбе с этой угрозой.

Исследователи упоминают, что успеху исламистов способствовало то обстоятельство, что в период холодной войны правительства таких стран, как Алжир, Турция, Иордания, Египет, Израиль и другие приветствовали деятельность исламских групп, видя в них противовес распространению левых и просоветских идей. Ведь израильские политики первоначально поддерживали «Хамас», чтобы ослабить влияние Арафата, а американцы помогали афганским моджахедам, в т.ч. оружием, в их борьбе против советских войск, чем воспользовался, в частности, Бен Ладен со своей группировкой. Предоставленное США оружие было повернуто против Запада.

На основании всего сказанного выше о деятельности исламского радикализма, можно сделать следующие выводы:

1. Исламизм нельзя рассматривать как борьбу бедных и богатых. Проблематика нищеты и материальной отсталости не занимает в идеологии экстремистов центрального места, да и сами они не относятся к выходцам из беднейших слоев населения.

2. Исламизм не является и чисто религиозным феноменом, борьбой ислама против христианства. Ведь ни в одной из сунн Корана, если не вырывать из контекста отдельные цитаты (чем подчас

занимаются экстремисты), не содержится и не может — по причинам чисто теологического свойства — содержаться призывов к беспощадной, тем более вооруженной, борьбе против христиан как иноверцев.

3. Фундаментализм (салафийя), действительно, выступает основой исламизма, но лишь отчасти. Лозунг «аль-ислам хуа аль-халь» («Ислам — вот решение») означает, что для «наведения порядка» в мусульманском мире, для искоренения социальной несправедливости, безнравственности и коррупции, для устранения «неправедных правителей», равно как и для защиты от пагубного воздействия чуждых культурных и поведенческих моделей Запада, необходимо, прежде всего, очищение самого ислама от вредных наслоений, возвращение к незамутненным истокам этой религии. Вернуться к «чистому, подлинному и правильному исламу», восстановить мусульманскую духовность и утвердить примат ислама (при неременном условии адаптации к современности, усвоения материальных, экономических, технологических достижений западной цивилизации) — так можно сформулировать задачу, которую ставят перед собой исламисты.

4. Важнейшим импульсом для активизации движения исламистов, причиной того, что называют «новой исламской вспышкой» (или даже «взрывом исламизма»), надо считать развитие процесса глобализации, который для многих мусульман тождествен американизации. Исламские идеологи и прежде проводили грань между модернизацией (необходимость которой большинство из них не отрицает, хотя трактуется это понятие неодинаково) и вестернизацией, в которой они всегда видели величайшую угрозу для «мусульманской души». Следствием гегемонии Соединенных Штатов в западном мире и превращения этого государства в сверхдержаву стало то, что именно на США сконцентрировалась вся ненависть воинствующих мусульман к чуждой «западной модели». Могушественная, снисходительно или высокомерно относящаяся к странам третьего мира сверхдержава превратилась для них в воплощение мирового зла и угрозы исламскому образу жизни. Поэтому цель исламистов — подорвать мощь и влияние Америки, показать всему мусульманскому миру ее неспособность противостоять энергии и воле борцов за дело ислама, дискредитировать ее в глазах мусульманской молодежи.

Список литературы

- 1 *Къеза Дж.* Бесконечная война: Пер.англ. — М.: Детектив-Пресс, 2003. — 376 с.
- 2 *Матвеев В.А.* Это другая война. — М.: Наука, 1984. — 237 с.
- 3 *Коровиков А.В.* Исламский экстремизм в Арабских странах. — М., Наука, 1980. — 289 с.
- 4 *Млечин Л.Т.* Кто взорвал Америку? — М.: Просвещение, 2002. — 375 с.
- 5 *Непесов М.М., Сапрыков В.Н.* Современный терроризм: социальные истоки, цели, проявления. — М.: Наука, 1984. — 238 с.
- 6 *Ляхов Е.Т.* Политика терроризма. — М.: Междунар. отношения, 1997. — 185 с.
- 7 *Раззаков Ф.Т.* Век террора: хроника покушений. — М.: Эксмо, 1997. — 345 с.
- 8 *Салимов К.В.* Современные проблемы терроризма. — М.: Щит-М, 1999. — 287 с.
- 9 *Степанов Е.И.* Современный терроризм: состояние и перспективы. — М.: Наука, 2000. — 243 с.
- 10 *Барышников Д.Н.* Международный терроризм в условиях глобализации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 2004. — С. 19.
- 11 *Абу Ванди Хатем.* К истории становления движения Братьев-мусульман: История, идеология, деятельность и политическая практика: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 2003. — 134 с.
- 12 *Кожушко Е.П.* Современный терроризм: Анализ основных направлений. — Минск, Наука, 2000. — 139 с.
- 13 *Там же.* С. 82.
- 14 *Якубов О.И.* По следам Бен Ладена. — М.: Просвещение, 2001. — 256 с.
- 15 *Антипенко А.Ф.* Механизм международно-правового регулирования борьбы с терроризмом: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 2004. — 29 с.
- 16 *Жаринов К.В.* Терроризм и террористы. — Минск: Харвест, 1999. — 245 с.
- 17 *Требин М.П.* Терроризм в XXI веке. — М.: Просвещение, 2004. — 816 с.

А.Қапышев, Е.Петричкович

Исламистік лаңкестік қауіпінің мәселесі жайында

Мақалада қазіргі таңдағы халықаралық-саяси мәнмәтіндегі исламистік терроризмнің негізгі құраушыларының сараптамасы жасалды. Сонымен қатар соңғы он жылдағы әлемдік қоғамдастықта «исламистік терроризм» түсінігіне басты назар аударылғаны туралы аталып өтті. Авторлар аталған тақырыпқа әр түрлі түсініктер береді. «Исламистік терроризмнің» пайда болуы мен таралуы тарихи сарапталды. Жалпы аталмыш мәселе ислам дініне және мұсылмандыққа қатысы жоқ екені, керісінше, жаһандану процесінің шақыруына жауап ретінде есептеп, оны көптеген радикалды ислам идеологтары америкаландыруға теңестіретіні анықталды.

A.Kapyshev, E.Petrichkovich

To the question about the threat of Islamist terrorism

The main components of Islamist terrorism analyzes in this article in the modern international political context. In the recent decades, the world's community attracted attention of the concept of «Islamist terrorism», noted in the article. There were an historical analysis of the emergence and spread of «Islamic terrorism». Facts revealed so-called «Islamic terrorism» has nothing to do with the religion of Islam, and this process as the response to the challenges of globalization, which for many radical Islamic ideologies is identical to Americanization.

References

- 1 Chiesa J. *Endless War, engl. translation*, Moscow: Detective Press, 2003, 376 p.
- 2 Matveev V.A. *This is another war*, Moscow: Nauka, 1984, 237 p.
- 3 Korovikov A.V. *Islamic extremism in the Arab's countries*, Moscow: Nauka, 1980, 289 p.
- 4 Mlechin L.T. *Who blew America?* Moscow, Prosveshcheniye, 2002, 375 p.
- 5 Nepesov M.M., Saprykov V.N. *Modern terrorism: the social origins, goals, manifestations*, Moscow: Nauka, 1984, 238 p.
- 6 Lyakhov E.T. *The policy of terrorism*, Moscow: International Relations, 1997, 185 p.
- 7 Razzakov F.T. *Age of Terror: the Chronicle of attacks*, Moscow: Eksmo, 1997, 345 p.
- 8 Salimov K.V. *Modern problem of terrorism*, Moscow, Shchit-M, 1999, 287 p.
- 9 Stepanov E.I. *Modern terrorism: Status and Prospects*, Moscow: Nauka, 2000, 243 p.
- 10 Baryshnikov D.N. *International terrorism in the context of globalization: synopsis*, Dr. of Juridical, Moscow: Nauka, 2004, p. 19.
- 11 *Abu Vandī Hatem. On the history of the formation of the Muslim Brotherhood: History, ideology, activities and political practice*, dis. ... of the candidate of historical sciences, Moscow, 2003, 134 p.
- 12 Kozhushko E.P. *Modern terrorism: Analysis of major trends*, Minsk: Nauka, 2000, 139 p.
- 13 The same, p. 82.
- 14 Yakubov O.I. *On the trail of Bin Laden*, Moscow: Prosveshcheniye, 2001, 256 p.
- 15 Antipenko A.F. *The mechanism of international legal regulation of the fight against terrorism: synopsis*. Dr. of Juridical Science, Moscow, 2004, p. 25, 29.
- 16 Zharinov K.V. *Terrorizm and terrorists*, Minsk: Harvest, 1999, 245 p.
- 17 Trebin M.P. *Terrorism in the XXI century*, Moscow: Obrazovanie, 2004, 816 p.

A.Kapyshev¹, A.Grigoryeva²

¹Université de la ville de Kokchetau Abaï Myrzakhmetov;

²Université Capitole I, l'Institut de sciences politiques, Toulouse
(E-mail: alex.grigoryeva@gmail.com)

La démocratisation des pays en «transition»: une étude des idées principales

Une transition démocratique dans l'espace post-soviétique a commencé après la chute de l'Union des républiques socialistes soviétiques (l'URSS). Les anciennes républiques soviétiques ont déclaré l'établissement du régime démocratique. Certaines ont fait des progrès et ont été considérées comme des «des démocraties en transition», ad hoc, par la communauté internationale. L'idée d'un aide international aux pays post-soviétique au cours de ce processus venus à être assimilée à l'élaboration et à la croissance des ONG, et puis, cette hypothèse est devenue dominante parmi les cercles diplomatiques et scientifiques.

Les mots clés: Les régimes politiques, l'espace post-soviétique, des ONG transnationales, des principes démocratiques, l'expérience de gouvernance démocratique, un contrôle de société.

Au dernier quart du XXe siècle les régimes politiques dans certaines régions du monde ont été changés beaucoup: ce changement a été défini par les savants et les hommes politiques comme un processus de la démocratisation [1]. Selon T. Carothers [1; 5], il y avait quelques raisons importantes. Brièvement, on peut les décrire en utilisant un terme répandu: la «troisième vague» de la démocratisation [2]. Il s'agit d'une tendance politique de la transformation des régimes qui a commencé dans les pays différents selon leur location, développement historique et politique, expérience économique. Cette tendance a été indiquée comme une transition du régime dictatorial à celui de démocratie. Les experts américains ont investi beaucoup d'espoirs dans ce processus qui leur a paru une démarche envers la «révolution démocratique mondiale». Cette idée transnationale était utilisée partout pour expliquer et, même, pour soutenir directement la plupart de révolutions, crises sociaux et, parfois, de guerres civile autour du monde [3]. Dans les milieux académiques ces changements avaient éveillé beaucoup de disputes qui ont fait naître un nouveau paradigme politique au cours de la transitologie. Nous pouvons inclure dans ce processus de transition les pays post-soviétiques.

Une transition démocratique dans l'espace post-soviétique a commencé après la chute de l'Union des républiques socialistes soviétiques (l'URSS). Les anciennes républiques soviétiques ont déclaré l'établissement du régime démocratique. Certaines ont fait des progrès et ont été considérées comme des «des démocraties en transition», ad hoc, par la communauté internationale. L'idée d'un aide international aux pays post-soviétique au cours de ce processus venus à être assimilée à l'élaboration et à la croissance des ONG, et puis, cette hypothèse est devenue dominante parmi les cercles diplomatiques et scientifiques (Ottaway, Carothers, 2000; Korten, 1990; Weiss et Gordenker, 1996). En même temps, il existe un nombre des observations de l'activité des ONG «en terrain» qui évoque un sens d'incertitude par rapport aux résultats concrets et une efficacité de leurs efforts. Une dépendance permanente du financement des projets et une ignorance des conditions locales, des traditions et de la culture particulière de chaque région et de chaque pays sont des obstacles assez sérieux pour une évaluation positive de leur travail au cours de la démocratisation dans les états en développement (Escobar, 1995; Fisher, 1995; Koppel, 1995; Tvedt, 1998; Weisgrau, 1997; Wedel, 2001). Essayons-nous à étudier ces deux dimensions de l'idée démocratique.

T. Carothers nous propose une telle analyse des positions essentielles du paradigme démocratique [1; 6]. «Premièrement, chaque pays qui a un processus du mouvement à partir du régime dictatorial, tout d'un coup, peut être déclaré comme un pays en transition démocratique. Deuxièmement, chaque pays en transition démocratique doit passer par trois phases: «opening» ou la dissolution du régime autoritaire, puis, «breakthrough» ou la chute du régime et l'établissement d'un système d'état plus ouvert et plus libre, enfin, «consolidation» ou la consolidation de pouvoir d'état, des institutions étatique et civiles qui mènent vers la démocratie consolidée. Troisièmement, l'établissement des élections libres mène toujours à la libération de la société et aide à former un système du pouvoir démocratique. Quatrièmement, les conditions historiques, économiques et sociales n'ont pas une importance pratique au cours de ce processus, chacun peut établir un

régime démocratique. Cinquièmement, la transition démocratique a toujours comme conséquence la modernisation des institutions d'état, leur libéralisation et, s'il est nécessaire, leur réorganisation» [1].

Les affirmations précédentes de T. Carothers donnent plusieurs exemples de la faiblesse d'arguments des partisans du paradigme de transition démocratique. Selon lui, peu de pays qui avaient commencé le mouvement vers la démocratie ont eu du succès au cours de ce processus. Certains sont revenus à l'autoritarisme plus rigide qu'ils avaient plus tôt. La plupart de pays qui avait été déclaré les régimes transitoires s'est déplacés dans la «grey zone» de la politique [1].

Comme ils sont nombreux et divers par leurs conditions historiques, leurs formes du pouvoir et leurs problèmes principaux, il existe beaucoup de termes pour les identifier. En gros, on peut les interpréter avec une définition suivante: «un pays qui est coincé à une certaine phase de la démocratisation». Mais pour une analyse des exemples politiques l'auteur propose à étudier «la nature des choses». Il partage la diversité de ces pays en deux groupes généraux: avec un syndrome du pluralisme incapable et un syndrome de la politique d'une puissance dominante [1; 10]. L'auteur évalue la Russie et le Kazakhstan comme les pays de deuxième groupe. Ces deux types de syndromes d'état ont une position stable. Selon les exemples existants, l'auteur confirme que tous les cinq positions du paradigme démocratique peuvent être réfutées par une analyse de la réalité contemporaine. 1) Un mouvement à partir du régime de dictateur ne signifie pas le début de la transition démocratique. 2) La transition démocratique peut passer d'une façon incohérent. 3) L'établissement des élections libres ne garantit pas l'établissement d'un système démocratique. 4) La position de départ dans un pays joue un rôle important au cours de la transition démocratique. 5) Le processus démocratique demande des efforts pour la modernisation des institutions politiques et civiles (ils n'apparaissent pas d'eux-mêmes) [1].

Enfin, l'auteur en vient à la conclusion qu'il faut éviter les affirmations fixées par le paradigme de la démocratisation pour faire une analyse plus conceptuelle. Cette analyse est nécessaire pour élaborer des programmes de l'aide démocratique plus efficaces [1].

Après des lectures de ces propositions pratiques, il nous semble que l'auteur fait la même faute que les experts qu'il critique. A propos, il donne un exemple de l'aide aux pays de deuxième type du «syndrome»: la stimulation de l'augmentation du nombre des forces démocratique qui vont organiser une alternative du pouvoir d'état. Aux conditions pratiques le pouvoir d'un tel état ne permet pas de le faire et les citoyens peuvent interpréter l'aide des pays démocratiques étrangers aux partis politiques comme une intervention dans la politique intérieure. Cependant, il faut constater que telles réflexions sont bien renforcées par les exemples concrets. Jusqu'à ce jour, beaucoup d'experts internationaux pensent que ce paradigme est actuel. Ils n'imaginent pas d'autres versions d'évaluation de la démocratie et des régimes politiques en transition.

Une «idée optimiste» que «la démocratisation peut être encouragée et soutenue — ce qui revient à dire que les institutions et pratiques démocratiques sont possibles à peu près partout» [4; 4] rencontre beaucoup de critique par rapport à «l'idée profondément pessimiste selon laquelle les conditions préalables de la démocratisation étaient rarement réunies» [4; 4]. Cela explique des situations réelles quand une déclaration du régime démocratique n'est pas poursuivie d'une telle réalité pratique ou ce cursus rencontrait des obstacles sociaux et économiques, ainsi qu'une résistance des élites locales à partir dudit moment. Les conditions historiques et culturelles peuvent jouer un rôle vraiment important au cours de ce processus: «l'hypothèse actuelle est qu'une société civile peut être renforcée par des actions délibérées d'innovation institutionnelle et que la possibilité de mettre en œuvre ces actions et d'en obtenir de bons résultats n'est pas totalement tributaire des habitudes culturelles et sociales» [4; 5]. Si nous parlons d'un établissement de la démocratie comme un système politique, nous devons l'évaluer selon le cadre législatif et autocratique. Si nous la voyons comme un mode de vie, cela nous pose au niveau social lié aux conditions historiques, culturelles et socio-psychologique, parce que cette forme de la transition démocratique exige «la conceptualisation» de «préférences culturelles et morales » selon une vision universelle sur la démocratie [4; 5].

Selon Koppel, les perspectives de démocratisation, dans ce cas, dépendent généralement de trois facteurs essentiels qui nous avons exprimé sous forme de trois questions: 1) Est-ce que l'unité nationale et le sens de sécurité qui a des liens direct avec l'étatisme (un statut de l'«Etat-nation» fort) reste une valeur générale pour la population d'un pays en transition démocratique? 2) Est-ce que la démocratie comme un produit de culture internationale est pleinement convenable pour la culture locale ou nationale? 3) Comment l'état et son peuple, estiment — ils un aide ou un soutien étrangères qui viennent de l'étrangère pour renforcer des changements de toute sorte? [4; 14].

Ces questions sont posées à cause des hésitations qui existent dans les états en transition par rapport aux réformes et à l'influence des acteurs de démocratisation basant sur une plateforme d'une vision

transnationaliste. Nous pouvons discuter de quoi s'agit-elle, cette hésitation? Y a-t-il une peur de perdre un contrôle de société, ou ses origines se trouvent dans une histoire de ces nations? En tout cas, une étude des conditions particulières est la procédure nécessaire.

Les pays post-soviétiques restaient un objet de l'intérêt de différents acteurs internationaux au cours de leur transition démocratique après la chute de l'URSS. Certains pays ont été assez rapidement acceptés dans un «cercle» des pays démocratique réunis au sein de l'Union européenne (la Lituanie, la Lettonie et l'Estonie). Les autres sont considérés comme des pays qui sont en transition permanent: la Géorgie ou la Moldavie. Les autres, tels comme la Russie ou l'Azerbaïdjan, l'Ukraine ou le Tadjikistan, ont une position discutable à cause de leur respect des principes démocratiques. Selon Samuel Huntington, les obstacles de la démocratisation sont divisées en trois groupes principaux: politiques, culturels et économiques. Un manque de l'expérience de gouvernance démocratique est poursuivi d'apparition des leaders non-démocratiques. Les obstacles culturels se basent sur les valeurs morales et les visions psychologiques différées de ces-ci qui sont évaluées comme universelles et convenables pour tous. Une austérité et un chômage, un échec des réformes économiques sont un ensemble des obstacles économiques qui menace à l'établissement de la démocratie au niveau sociétal [4; 5]. Nous pouvons trouver une vision aussi pertinente pour une étude de l'impact des ONG transnationales à la démocratie chez Robert Cooper. Il a distingué les états selon leurs caractéristiques principales: les États «prémodernes», qui n'ont pas accédé à une vie d'État-nation doté de frontières fixes, d'un gouvernement doté du monopole de la violence légitime et capable de déployer une véritable politique étrangère. On range dans cette catégorie la Somalie et l'Afghanistan; les États «modernes» (la Chine, le Pakistan, le Brésil, etc.) très attachés à leurs intérêts nationaux, pour lesquels l'idée de souveraineté et de frontières joue un rôle important; les États «post-modernes», c'est-à-dire les démocraties de type occidental qui ont rejeté l'usage de la force pour régler leur différends et dont la sécurité repose en grande partie sur la transparence de leur politique étrangère et l'interdépendance de leur économie [4; 14]. Ce classement nous permet d'accepter une hypothèse de Cohen qu'un processus de la «mondialisation est perçue différemment par chaque pays: avantage pour les uns; source de problèmes sans issue, à court et moyen termes, pour les autres» [5].

Il faut noter aussi qu'il existe une vision «minimaliste» sur la démocratisation dans certain cas, quand on estime «la chute de régimes autoritaires» en Europe et en Asie et l'établissement d'un système uniquement politique» comme un résultat acceptable et un certain succès [4; 14]. Si nous revenons aux conditions réelles d'existence des ONG transnationales, dont les efforts au cours de la démocratisation attirent beaucoup d'attention des OIG et de la société mondiale, nous voyons que leurs rapports annuels concernant la situation actuelle dans certains pays post-soviétique n'indiquent pas un grand succès. Nous avons déjà noté la réaction des autorités étatiques dont les ONG transnationales ont reçu en Russie. En même temps, un grand nombre des associations non-gouvernementales locales fonctionnent dans l'espace post-soviétique et ne rencontrent pas d'opposition de leurs autorités étatiques. Elles montrent un vrai succès par rapport à l'échec des premières: leur nombre augmente chaque année, leur possibilité d'engager les citoyens présente un bon résultat. Pouvons-nous supposer qu'une telle différence entre l'efficacité d'action des uns et des autres dépend généralement de leur mode d'interaction avec les autorités étatiques locales? Nous devons faire une digression sur la nature d'activité des ONG de deux types, transnationales et locales, pour trouver une bonne réponse à cette question.

References

- 1 Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Carnegie Endowment for International Peace. — 2002. — P. 21.
- 2 Huntington S. Democracy For The Long Haul // Journal of Democracy. — Vol. 7. — № 2. — 1996. — P. 3–13.
- 3 Le soutien à la démocratie apporté par l'Europe en temps de crise / [ER]. Access mode: <https://www.democracyendowment.eu/fr/news/european-democracy-support-in-times-of-crisis/>
- 4 Koppel B. Les perspectives de démocratisation en Asie du Sud-Est. Aspects locaux et influences internationales // Les Etudes du CERI. — № 7. — 1995. — P. 4.
- 5 Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. — Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1993.

А.Капышев, А.Григорьева

Биліктің «транзитті» тәртібін ұстанған мемлекеттерде демократияның көрінісі: негізгі идеяларды зерттеу

Мақалада демократиялық транзит процесі бұрынғы кеңестік кеңістікте КСРО ыдырағаннан кейін басталғандығы туралы айтылды. Авторлар бұрынғы кеңес республикалары өз саясаттарының жаңа курсы ретінде демократиялық тәртіпті орнықтыратыны жайлы хабарлады. Солардың кейбіреулері әлемдік қауымдастық мойындаған жетістіктерге қол жеткізді. Сол кезде Батыстың дипломатиялық және ғылыми өрісінде аталған кеңістіктің үкіметтік емес қоғамдық құрылымдарында демократиялық қайта құрудың рөлін ұлғайту және дамуына қолдау көрсету қажеттігі туындады.

А.Капышев, А.Григорьева

Демократизация в государствах с «транзитным» режимом власти: изучение основных идей

В статье отмечено, что процесс демократического транзита на постсоветском пространстве начался после распада СССР. Бывшие советские республики, указывают авторы, объявили об установлении демократического режима как нового курса своей политики, некоторые из них добились существенного прогресса, так или иначе признаваемого мировым сообществом. Тогда же, выделено в статье, в дипломатических и научных кругах Запада стало бытовать мнение о необходимости поддержки демократических преобразований на данном пространстве посредством развития и увеличения роли неправительственных общественных структур.

ӘОЖ 324

Е.Т.Жұмағұлов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: aikelbet@mail.ru)*

Саяси өлшемдегі маркетинг: тұжырымдама және технология

Мақалада саяси маркетингтің теориялық негіздері мен саяси өмірде қолдану тәжірибесі қарастырылды. Саяси маркетингтің қалыптасуының теориялық-әдістемелік негізіне және оның саяси тәжірибеде пайдалану тарихына назар аударылды. «Саяси маркетинг» ұғымына берілген ғылыми анықтамалар талданды. Саяси тәжірибеде қолданылатын саяси маркетинг нарығының негізгі категориялары зерттеліп, экономикалық және саяси маркетинг нарығының ұқсастықтары мен айырмашылықтары ажыратылып көрсетілді.

Кілт сөздер: саяси маркетинг, саяси менеджмент, саяси маркетинг теориясы, саяси нарық.

Қазіргі уақытта «саяси маркетинг» термині ғылыми айналымда да, іс жүзінде де кеңінен қолданылуда. Бірақ «саяси маркетинг» терминінің анықтамасын беру ғылыми салада әлі де аяқталмаған деп айтуға болады. Бұл көбінесе саяси ғылымдағы маркетингтің экономикалық категория ретіндегі маркетингтен ерекшеліктерін ажыратуға байланысты болды.

Саяси ғылымда «саяси маркетинг» термині алғаш рет 1957 ж. саясаттанушы Стенли Келлидің АҚШ-ның сайлау компанияларын кәсіби деңгейін талдауға арналған зерттеу жұмысында қолданылды [1]. Саяси маркетинг көпсалалы пәндік негізден құралған саяси ғылымдар жүйесінде салыстырмалы түрде кейіннен пайда болды.

XX ғасырдың 60-жылдарының аяғында батыстық ғылымда маркетинг теориясын коммерциялық емес салаларда қолдану мүмкіндіктерін талдайтын еңбектер пайда болды. Ол еңбектер авторларының ішінде маркетинг теориясының классигі Ф.Котлерді атауға болады. Оның ойынша, саяси

маркетингтің мақсаты — қоғамдық-саяси ұйымдардың, мемлекеттік мекемелердің, сондай-ақ діни бірлестіктердің аудиториясының қажеттіліктерін қанағаттандыру [2].

Саяси маркетинг концепциясының дамуы француз әлеуметтанушысы П.Бурдьенің еңбектерінде одан әрі жалғасын тапты. Оның пікірінше, саяси маркетинг саясатты «сұраныс және ұсыныс логикасын да» зерттейді [3].

XX ғасырдың 70-жылдары ғылыми әдебиетте маркетинг технологиясын мемлекеттік басқару саласында қолдануға болады деген пікір қалыптасты. Маркетинг бәсекелестік жағдайында бұқаралық мінез-құлыққа ықпал ету әдісі ретінде менеджментпен тікелей байланыстырылды. Осылайша зерттеуші Г.Маузер саяси маркетингті менеджменттің тәсілдерінің бірі деп көрсетті. Ол сонымен бірге саяси маркетингті «бұқараның мінез-құлқына ықпал ету технологиясы» деп қарастырды [4].

Саяси маркетинг академиялық пәнінің зерттеу саласының қалыптасуының төрт қозғаушысын атап көрсетуге болады. Бірінші екеуі — басқарушылық парадигма және басымдық концепциясы — коммерциялық маркетингтің теориясының даму барысында қалыптасса, екінші жұп рационалды таңдау теориясының революциясы және саяси мінез-құлықты зерттеудің дәстүрлі мектептерінің дағдарысы саяси ғылым аясында пайда болды.

«Сайлаушыға бейімделу» саяси маркетингтің маңызды концепті болып табылады. Оның теориясы мен технологиясы мынандай жайттарға бағытталады:

- 1) саяси нарықты зерттеу, саяси акторлардың мінез-құлқын мотивациялау;
- 2) нарықты сегменттеу және қамту стратегиясының өлшемдерін анықтау;
- 3) мақсатты топтардың сұраныстарына жауап беретін саяси ұсыныстарды қалыптастыру;
- 4) саяси қатысушылардың мүдделерін қанағаттандыру немесе реттеу.

Жаңа әлеуметтік дифференциация және интеграцияның қалыптасуы, азаматтардың идеологиялық, партиялық және әлеуметтік идентификациясының бәсеңдеуі жағдайында, нарықтық парадигма «жаңа» бұқаралық тұтынушының мінез-құлқының мотивациясы неғұрлым нәтижелі және сұранысқа ие болды.

Саяси маркетинг саяси мінез-құлықты және саяси шешім қабылдау процесін зерттеумен айналысатын көптеген пәндердің қиылысы нәтижесінде туындады. Саяси маркетингтің «генетикалық ата-анасы» коммерциялық маркетинг және рационалды таңдау теориясы болып табылады. Өз дамуы барысында саяси мәдениет мінез-құлықты зерттейтін пәндердің: әлеуметтану, саяси әлеуметтану, психология, когнитивті психологияның болжамдарын, әдістерін және әдіснамасын біріктіреді. Бұл пәннің теориялық-әдістемелік негіздерін талдауға арналған еңбектер әлі де жеткіліксіз. Ал қазақстандық саяси ғылымда бұл саладағы іргелі зерттеулер әлі де жасалған жоқ.

Кең таралған пікірге сәйкес, саяси маркетингтің негізгі зерттеу пәні сайлау үрдісі саласындағы маркетингтік деп саналады. Басқаша айтқанда, көптеген зерттеушілер маркетингтік қатынастар қатынастар көрініс беретін саяси құбылыстардың барлық түрлерін сайлау үрдісіне және сайлау технологияларына жатқызады. Біздің ойымызша, саяси маркетингтің зерттеу пәні тек қана сайлау үрдісі ғана емес, саяси ұсыныстарды дайындау және белгілі бір саяси қызметке сұранысты қанағаттандырумен байланысты саяси коммуникацияның барлық түрлері болып табылады.

Саяси маркетинг пәнінің зерттеу саласын айқындаудағы әдістемелік принцип болып коммуникативтік және жүйелік бағыттың бірлігі болып табылады. Саяси коммуникацияның негізгі субъектілерінің сипатын және бұл субъектілердің қоғамның саяси саласындағы маңызды атқаратын қызметтерін есепке ала отырып, саяси маркетингтің негізгі пәндік салаларын қарастыруға болады: 1) мемлекеттік-саяси маркетинг; 2) партиялық-саяси маркетинг; 3) халықаралық саяси маркетинг; 4) сайлау маркетингі.

Тұтастай алғанда, қазіргі кезде маркетингтік қатынастар қоғамдық өмірдің барлық салаларын, ең алдымен, саяси билік көрініс беретін салаларын қамтиды. Саяси билік ежелгі кезден-ақ сату, сатып алу және айырбастың нысанасы болып келеді. Осыған байланысты саяси маркетинг әлеуметтік тәжірибе ретінде саяси билікті иемдену талпыныстары пайда болған кезден пайда болды деп айтуға болады. Ғасырлар бойы билікке қол жеткізудің, саяси сауда мен айырбастың тәжірибемен тексерілген әдістері қалыптасты. Саяси маркетингтің білгілері пайда болды. Саяси маркетинг өзінің тәжірибелік негізінде технология ғана емес, өнерге де айналды. Сонымен бірге саяси саладағы маркетингтік тәжірибені концептуалдық негіздеу процесі қатар жүріп, ерекше теориялық білімдердің қалыптасуына әсер етті.

Зерттеуші Т.Э.Гринберг саяси маркетинг саяси ұйымдар мен билік органдары өз мақсаттарын анықтау, бағдарламаларды әзірлеу және азаматтардың мінез-құлқына әсер ету мақсатында қолданылатын теориялар мен әдістердің жиынтығы деп анықтама береді [5; 23].

«Саяси маркетинг» ұғымының мазмұнын дұрыс түсіну үшін, ең алдымен, «саяси нарық» және «саяси маркетинг» ұғымдарының мәнін ашу қажет, олардың экономикалық нарық пен экономика саласындағы маркетингтен айырмашылығын ажыратып көрсету керек.

Саяси нарық аясында барлық әрекет етушілер екі топқа бөлінеді. Біреулері сайлауда қолдау көрсетуге өздерінің саяси таңдауларын (саяси бағдарламалар, идеялар, қызметтер) айырбасқа ұсынса, ал басқалары олар ұсынған көптеген саяси тауарлардан өздерінің қажеттіліктеріне неғұрлым толық жауап беретін саяси тауарларды таңдайды. Осыған сәйкес сайланған жағдайда сайлаушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға уәде берген қатынастары «тауар», «сұраныс», «ұсыныс», «сауда», «айырбас», «сатушы», «сатып алушы» сияқты ұғымдармен айқындалады. Бірінші топ шеңберіндегі қатынастар бәсекелестік күреспен де толығады. Басқа сөзбен айтқанда, нарықтың бүкіл жиынтығы, әсіресе саяси саладағы, анық байқалады.

Осылайша, саяси нарық — бұл оған қатысушылардың қажеттілікке сұраныс пен ұсыныс тетігі шеңберіндегі ақпарат негізінде, күтілістері ретінде қабылдауды және осы күтулер қандай дәрежеде іске асырылатынын анықтау тәсілі. Сондықтан саясатта нарық категориясын қолдану мүмкіндігі, біріншіден, партиялардың саяси күресінің экономикадағы бәсекелестікпен ұқсастығына; екіншіден, әмбебап дүкендегі сатып алушының мінез-құлқының дауыс беру кабинасындағы сайлаушының мінез-құлқының үйлестігіне; үшіншіден, экономикалық және саяси айырбас шеңберінде ортақ мақсаттың болуына, оған бірінші жағдайда — ақшаның, екінші жағдайда — биліктің сәйкес келуіне негізделген. Сонымен, саяси нарықта ресурстармен (тауарларды және қызмет көрсетулерді — саяси бағдарламаларды, уәделерді, үміткерлердің жеке қасиеттерін сайлаушылардың дауысына айырбастау жүзеге асады; ерекше тауарларды ұсынатын «сатушылар» — саяси көшбасшылар, элиталар, саяси партиялар, қозғалыстар әрекет етеді; өздерінің дауыстарын айырбастау арқылы күтілген қызметті қолына алған «сатып алушылар» ретінде азаматтар, сайлаушылар, партияның қатардағы мүшелері көрінеді.

Саяси нарықты зерттеу электорат сегменттерін және бәсекелес үміткерлер мен партиялар сегменттерін анықтауды, сайлаушыларды толғандырған мүдделерді, басқалардан біреуді артық көрсетуді және мәселелерді айқындауды ойластырады. Электораттың мінез-құлқын қарастыру электораттық мінез-құлқтық уәждерін анықтауды қажетсінеді. Осыған байланысты саяси нарықтың негізгі элементтері болып табылатындар:

- нарықтың саяси субъектілері (агенттері), яғни саяси тауарларды өндірушілер. Бұлар саяси көшбасшылар, саяси партиялар, мүдделі топтар және т.б. болуы мүмкін. Олардың басты мақсаты да барлық өзгеде тауар өндірушілерінікі сияқты, атап айтқанда:
- жоғары бәсекелестік қабілеттілікті, жоғары сұранысты және де тауарды сатуды қамтамасыз ету;
- саяси объектілер, яғни саяси тауарларды тұтынушылар. Оған: жалпы елдің халқы, жекелеген топтар және жіктер, саяси ұйымдар және т.с.с. жатады;
- саяси тауар — бұл саяси нарыққа ұсынылатын пайдалы тауарлар мен қызмет көрсетудің жиынтығы, ол осы тауарларды ұсынушылардың билік орындарына сайланған жағдайында жүзеге асуға тиіс. Тауар ретінде әлбетте саяси бағдарламалар, саяси идеялар және т.б. айтылады;
- қатысушылардың келісім-шарттық еркіндігі;
- билік айырбасқа қатысушылардың мінез-құлқының детерминанты ретінде, саяси жүйенің тиімділігі мен тұрақтылығының өлшемі ретінде.

Саяси нарықтың өзіндік ерекшелігі (экономикалық нарықпен салыстырғанда) бар:

- біріншіден, сайлаушының мінез-құлқына сенбеушілікпен сипатталады. Себебі оның таңдауы дауыс берудің түпкі нәтижесіне ықпал ететініне, оның басқа сайлаушылардың мінез-құлқына көзі жетпейді, жалпы нәтиженің қорытындысы туралы білмейді;
- екіншіден, қоғамдық игілік мақсаты болып табылатын саясатқа тән ұжымдық шешімдерде жауапкершілікті объективті есеп-қисапқа алу мүмкін емес, өйткені онда индивидтің жалпы шешім үшін жеке басының жауапкершілігі болмайды;

- үшіншіден, ұжымдық шешімдерді оған қатысушылардың қабылдауды автономды емес және өз бетінше де емес, керісінше, ол партиялардың, топтардың, қозғалыстардың ықпалының арқасында қабылданады;
- төртіншіден, тауардың бірін таңдау басқасын таңдау мүмкіндігін жояды;
- бесіншіден, индивид қоғамдық басымды мүдделермен санасуға мәжбүр болады, кейде ол жеке басының мүдделерінен ұжымдық, топтық мүдделерін жоғары қойып, бас тартады.

«Саяси нарық» ұғымы шетелдік саясаттануда барынша кеңінен қолданылады. Алайда осы категорияға қатысты және онымен байланысқан ұғымдардың бүкіл спектрі туралы пікірлер біркелкі емес. Мысалы, АҚШ-та сайлау науқаны, тауар ұсынатын, дәлірек айтқанда, үміткерлерді ұсынатын, ал сайлаушылардың оларды сатып алушысы болып табылуы жалпы мойындаған дәстүрлі нарықпен байланыстырылады. Францияда «саяси нарық» ұғымын қолданбайды, оның орнына «саяси алаң», «саяси ойын» сияқты т.б. баламаларын ұсынған.

Алайда іс тек моральдік-этикалық тұрғыда болып отырған жоқ, әңгіме «саяси нарық» және онымен байланысқан ұғымдардың («саяси тауар», «сұраныс», «ұсыныс», «айырбас» және т.б.) көбінесе шартты түрде айтылатындығында болып отыр. Отандық зерттеуші Р.Б.Әбсаттаровтың пікірінше, саяси нарық дәстүрлі экономикалық нарықтан айырбас үдерісінің сипатымен өзгешеленеді [6].

Осы екі нарықтан түрлі типтегі қатынастар көрінеді, бұлар сондай-ақ түрлі типтегі мінез-құлықтарды да айқындайды. Бұл өзгешеліктер мыналарды білдіреді:

1. Экономикалық нарықта да және саяси нарықта да тауар қатысады. Алайда экономикалық нарыққа шынайы тауар түседі, ал саяси нарыққа — тауар — уәде беру — әлеуетті тауар қатысады. Және сайлаушының «дауысы» — бұл өзіндік алдын ала төлем іспетті нәрсе.

2. Екі нарықта да тауар айырбас үшін жасалған. Бірақ экономикалық нарықта тауар басқа тең бағалы тауарға немесе ақша баламасына айырбасталса, саяси нарықта ұсынылған тауардың баламасы ретінде сайлаушылардың дауысы айырбасталады.

3. Аталған екі нарықта да ақша қатысады. Алайда экономикалық нарықта ақша тауар айырбасы: «тауар — ақша — тауар» арқылы жүргізілсе, ал саяси нарықта ақша мұндай рөлді атқармайды. Оның қажеті де жоқ. Бірақ бұл саяси нарықта жалпы ақша болмайды екенін білдірмейді. Керісінше, саяси нарық үлкен ақша-құралдарын талап етеді, олар «саяси маркетинг» деп атауға ие болған үрдісті жүзеге асыру үшін қажет.

Зерттеуші Т.Э.Гринберг қазіргі кезде сайлау алды жағдайында саяси маркетингте қолданылатын негізгі ұғымдары және категориялар қатарына келесі түсініктерді жатқызады:

- *үміткердің (партияның) сайлауалды маркетингінің сыртқы ортасы* — үміткерге ықпал ететін субъектілердің және күштердің жиынтығы (бәсекелестер, электорат, мемлекет, конституция, заңнама және т.б.);
- *сайлауалды маркетингтің ішкі ортасы* — сайлау алды кезеңде партияның ішінде әрекет ететін және сайлауда партия атынан сол үміткердің түсуін қамтамасыз ететін субъектілер мен күштердің жиынтығы (партияның ұйымдастырушылық құрылымы, оның басшылығы, үміткердің «командасы», оның бағдарламасы және т.с.с.);
- *үміткерлер нарығы* — «сатушы» — үміткердің жинақтаған «командасы» жарнама, маркетинг, стратегиялық жоспарлау, имидж қалыптастыру және т.б. мамандар және «сатып алушылар» — электораттың берілген үміткер үшін дауыс беретін бөлігі;
- *үміткердің сипаттамасы* — үміткерге тән белгілер жиынтығы, мысалға, жынысы, жасы, ұлты, білімі, қандай партияға жататыны, табысы, әлеуметтік мәртебесі, лауазымы және т.б. Ерекше маңызға ие болатыны — электоратты толғандыратын маңызды сұрақтар бойынша үміткердің көзқарасы және оның бағдарламасы;
- *үміткердің қасиеттері* — электораттың қажеттіліктеріне үміткер қасиеттерінің сәйкес келу деңгейі;
- *үміткердің имиджі* — электоралдық зерттеулер негізінде анықталған, неғұрлым ұнамды саяси, дүниетанымдық, биографиялық, жетекшінің сыртқы келбетінің жиынтығын білдіретін сайлау кампаниясы барысында үміткердің арнайы қалыптасатын бейнесі;
- *үміткердің имиджін қалыптастыру* — электоратты зерттеуге негізделген үміткердің маңызды сипаттамаларының (сыртқы бейнесі, жұртшылық алдындағы мінез-құлқы, бағдарламалары) ықшамдалған жүйесі және берілген жетекші үшін сайлаушылар дауысының неғұрлым көп бөлігін алуға бағытталған, мақсатты аудиторияға ақпараттық ықпал ету;

- *үміткерді бейнелеу* — бәсекелестерінің ортасынан оның ерешке басымдықтарына назар аударта отырып үміткерді көрсету;
- *үміткердің бәсекеге қабілеттілігі* — басқа үміткерлермен салыстырғанда оның белгілі бір артықшылықтарының болуы және осы артықшылықтарды сайлауға дейін сақтай білу қабілеті;
- *ұсыныс* — барлық үміткерлердің сайлау алды тізімі;
- *сұраныс* — электорат нақтылы үміткер үшін беруге дайын дауыстар санымен анықталады;
- *үміткердің «бағасы»* — «орташа нарықтық деңгейге» қол жеткізуге және басқа үміткерлер ортасындағы бәсекелестікке төтеп беруге қажетті, кампанияны ұйымдастыруға нақтылы салынған ақшалай қаражат;
- *сайлаушылар мінез-құлқы* — кампания барысында жүзеге асырылған коммуникативтік іс-шараларға электораттың жауапты реакциясы;
- *сайлаушылардың сипаттамасы* — барлық сайлаушыларға тән белгілер жиынтығы (жынысы, жасы, ұлты, табыстары, білім деңгейі және т.б.);
- *сайлаушылар мінез-құлқының мотивтері* — сайлаушыларды сайлауға қатынасуға байланысты қандай да бір тандау жасауға итермелейтін себептер, саяси нарық акторларына қатысты сайлаушылардың анықтаушы ұстанымдары;
- *сайлау кампаниясының стратегиясы* — кампанияның мақсаттарын, міндеттерін, іс-әрекеттер реттілігін анықтауды, оны жоспарлауды және жүргізуді, сондай-ақ материалдық, қаржылық және адам ресурстарын таратуды қамтитын, сайлауда табысқа жетуге бағытталған кампания әрекеттерінің оңтайлы бағыттары;
- *сайлау кампаниясының тактикасы* — электоралдық мақсаттарға нақты орындаушылар мен мерзімдерді анықтай отырып, қол жеткізудің нақты жолдары мен әдістері;
- *электоратты сегменттеу* — сайлаушыларды үміткерді насихаттау тұрғысынан маңызды бірдей немесе жақын сипаттамаларға ие және маркетингтік ықпал етуге ұқсас жауап беретін топтарға (сегменттерге) бөлу;
- *саяси технологиялар* — берілген саяси нәтижеге бағытталған жүйеленген мақсатты әрекеттер жүйесі;
- *сайлау технологиялары* — сайлау кампаниясының стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуді оңтайландыруға бағытталған әдіс-тәсілдер жиынтығы;
- *сайлау кампаниясындағы PR-технологиялар* — кампанияны дайындау және жүзеге асыру процесінде электораттың қабылдауын басқару әдіс-тәсілдер жиынтығы [5; 26].

Қазіргі түсініктегі саяси маркетинг 1952 ж. АҚШ-ғы президент сайлауында сайлау кампанияларының тәжірибесіне енді. Президентке үміткер Д.Эйзенхауэрдің сайлау кампаниясын жүзеге асыру үшін коммерциялық маркетинг Ривздің шақырылуымен, сайлау кампаниясының стратегиясы мен тактикасын маркетингтік дәстүрде қолдану дәуірі басталады. Ривз коммуникативтік стратегияны жасақтай отырып, электоратты географиялық принцип бойынша сегменттеді (әрбір штат үшін өзіндік жарнамалық ролик әзірленді). Сайлау кампаниясына коммуникативтік стратегия ретінде тікелей маркетинг енгізілді. 1956 жылғы сайлау кампаниясында ақпарат құралдарында саяси жарнама белсенді жүргізілді. Осы жылдары қарсы саяси жарнама да пайда болды.

Ал Батыс Еуропада саяси маркетинг алғаш рет 1965 ж. Франциядағы сайлау науқанында пайдаланылды. Сайлау алды науқанын үміткерлердің бірі Ж. Лаканюэ үшін оны кәсіби жарнамашы Мишель Бонгран іске асырған еді. Ол саяси маркетингті алдына қойған мақсаты бар техникалық амалдардың жиынтығы ретінде: үміткердің өзінің әлеуетті, электоратымен мейлінше тығыз байланысын қамтамасыз етуді; үміткерді сайлаушылардың барынша көп бөлігімен және жекелеген сайлаушылардың әрқайсысымен таныстыруды; оны және оның бәсекелестері мен қарсыластарының арасындағы айырмашылықтарды атап көрсетуді; минимум құралдарды қолданып науқан барысында жеңіс үшін қажетті сайлаушылардың оңтайлы көп дауысын алуға қол жеткізуді түсінді, саяси технологиялардың алуан түрінің бірі ретінде коммерциялық маркетинг техникасын билік үшін күрес саласына көшіруге, оны жүзеге асыруға болады деп пайымдады. Жаппай сұраныс тауарлары мен қызмет көрсету өндірісі саласындағы экономикалық маркетинг әдістерін жарнамашылар саясаткерлер үшін модификациялады.

Замануи саяси маркетинг кампаниясы үш кезеңнен тұрады:

- нарықты сегменттеуге дейінгі маркетингтік зерттеулерді жүргізу және оның неғұрлым перспективті сегменттерін анықтау — мақсатты топтар, «қаңқалар» және т.с.с.;
- саяси-басқарушылық «өнімдерді» (идеялар, бағдарламалар, жобалар, жетекшілер, ұйымдар және т.б.) мақсатты топтардың қажеттіліктеріне және сұраныстарына бейімдеу;
- бағдарланған нәтижеге қол жеткізу мақсатында аудиторияның мінез-құлқына маркетингтік коммуникациялардың кешенді ықпал етуі.

Сонымен бірге маркетингтік әрекетті (соның ішінде саяси маркетингі) үш негізгі бөлікке бөліп қарастыруға болады: нарықтың белгілі бір сегментін зерттеу; технологияларды әзірлеу; технологияларды жүзеге асыру. Егер осы бағытты ұстанатын болсақ, саяси маркетинг процесі үш бөлікке бөлінеді:

- саяси нарықты зерттеу, ол туралы жан-жақты ақпаратты жинақтау, «саяси тауардың» ерекшеліктерін талдау, оның әлеуетті және нақты тұтынушыларын зерттеу және т.с.с.
- саяси-инженерлік қызмет, яғни міндеті саяси нарықты реттеу болып табылатын жобалар мен технологияларды дайындау;
- саяси маркетингті басқару, яғни дайындалған маркетингтік іс-шаралар жүйесін жоспарлау және жүзеге асыру, олардың жүзеге асуын бақылау.

Сонымен, саяси маркетинг әр түрлі саяси міндеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Замануи саяси үрдісте саяси маркетингтің ролінің жоғарылауы бұл саланың дифференциациялануы мен кәсібиленуіне алып келді. Әр түрлі саяси міндеттерді шешуге маманданған адамдар пайда болды.

Қорытындылай келсек, мемлекеттік саяси басқарудағы саяси маркетингтің келесі мақсаттарын анықтауға болады:

- біріншіден, белгілі бір әлеуметтік топтарда қалыптасқан және жалпы қоғамға қауіп төндіретін мінез-құлық үлгілерін түзету;
- екіншіден, қоғам жағымды қабылдайтын идеяларды, құндылықтарды, мінез-құлық алгоритмдерін әлеуметтік тәжірибеге енгізу; бұларға жататыны энергетикалық ресурстардың үнемделуі, қоршаған ортаға қамқорлықпен қарау, балаларға, қарттарға және мүгедектерге қамқорлық, азаматтықты тәрбиелеу, саяси қатысуды дамыту және т.б.

Осылайша, Д.Истонның саясатты «ортақ игілікті» іздеу және оған қол жеткізу жөніндегі іс-шаралар кешенін жүзеге асыру деген анықтамасымен келісетін болсақ, саяси маркетинг — басқа да теориялар мен технологиялармен бірге мемлекеттік басқару мазмұны мен тұрпатына, мемлекет және қоғамның өзара байланысына, тікелей және кері байланысқа, басқарушылар мен бағыныштылардың қарым-қатынасын демократияландыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Недяк И.Л. Политический маркетинг: особенности развития научно-исследовательского направления // Полис. — 2010. — № 3. — С. 144–155.
- 2 Котлер Ф. Маркетинг негіздері. — Алматы: Жазушы, 2000. — 25 б.
- 3 Бурдые П. Социология политики. — М.: Socio-Logos, 1993. — С. 182.
- 4 Покрищук Д.В. Политический маркетинг: к вопросу о некоторых аспектах российского и зарубежного опыта. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://jurnal.org/articles/2008/polit83.html> (Қарау мерзімі — 2.02.2015)
- 5 Гринберг Т.Э. Политические технологии. PR и реклама — М.: Аспект Пресс, 2012. — 280 с.
- 6 Әбсаттаров Р.Б. Саяси маркетинг: теориялық талдау // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Әлеуметтану және саяси ғылымдар сер. — 2011. — № 2. — 88-б.

Е.Т.Жумагулов

Маркетинг в политическом измерении: концепция и технология

Автор рассматривает теоретические основы и практику применения в политической жизни политического маркетинга. Обращается внимание на теоретико-методологические основы становления политического маркетинга и историю использования маркетинга в политической практике. Анализируются научные определения политического маркетинга. Рассматриваются основные категории рынка политического маркетинга, применяемые в политической практике. Кроме этого, обозначены общие и отличительные признаки экономического и политического рынка.

Marketing in the political dimension: the concept and technology

In this article, the author considered the experience of the application of the theoretical foundations of political marketing and life. It focuses on the political basis of the theoretical and methodological development of marketing and the practical application of its political history. It analyzes the definitions of the concept of political marketing. The main categories of political marketing are considered. Article shows similarities and differences of economic and political marketing.

References

- 1 Nedyak I.L. *Polis*, 2010, 3, p. 144–155.
- 2 Kotler F. *Fundamentals of Marketing*, Almaty: Zhazushy, 2000, p. 25.
- 3 Burde P. *Sociology of Politics*, Moscow: Socio-Logos, 1993, p. 182.
- 4 Pokrishchuk D.V. *Political marketing: some aspects of Russian and foreign experience*, Availability terms: <http://journal.org/articles/2008/polit83.html> (the date of referral 2.02.2015).
- 5 Grinberg T.E. *Political technologies. PR and advertising*, Moscow: Aspect Press, 2012, p. 280.
- 6 Äbsattarov R.B. *Bull. Abaiy Kunanbayev University Sociology and Political Science ser.*, 2011, 2, 88 p.

УДК 323. 173

О.Р.Булумбаев

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: bulumbaev@inbox.ru)*

Проблема эффективного противодействия сепаратизму в современных условиях: методы и мировой опыт

В статье исследуется проблема эффективного противодействия сепаратизму в современных условиях, выделяются основные методы борьбы с этим явлением и анализируется опыт ряда стран в решении сепаратистских проблем. Рассматривается роль мирового сообщества в противодействии сепаратизму и предупреждению территориальных конфликтов. Формулируется вывод, что, противодействуя сепаратизму, в первую очередь следует стараться использовать ненасильственные, политические методы, а стабильность в стране может быть достигнута лишь в условиях соблюдения принципа социальной справедливости, вне зависимости от региона проживания.

Ключевые слова: сепаратизм, противодействие, территориальный конфликт, власть, регион, территориальная целостность, этническая группа, деволюция, автономия, суверенитет, этнический конфликт, террористический акт, дезинтеграция.

Сепаратизм представляет собой актуальную угрозу территориальной целостности государства. Его можно охарактеризовать как деятельность, ориентированную на подрыв территориальной целостности государства путем отделения от последнего какой-либо его части [1; 3]. Эта деятельность может выражаться как в насильственных действиях, так и в информационно–психологическом и гуманитарно-технологическом воздействии.

Сложность и многогранность сепаратизма, проблемы противодействия данному явлению предполагают необходимость использования в процессе исследования методов различной степени общности — философских, общенаучных и специальных (на уровне конкретных наук). Комплексное применение этих методов обусловлено особенностями сепаратизма, возникновение, функционирование и развитие которого детерминировано социальными, экономическими, духовными, историческими и другими условиями. Данное обстоятельство определяет потребность изучения феномена сепаратизма и основных направлений противодействия ему посредством использования четырех уровней анализа

— социально-философского, социологического, социально-психологического и политологического [2; 26].

Социально-философский уровень исследования предполагает использование двух концептуальных методологических подходов — диалектического и синергетического.

Исходными положениями диалектического подхода являются принципы диалектического противоречия как источника развития и детерминации объективных закономерностей социально-политических противоречий и конфликтов. Принцип диалектического противоречия основывается на противоречии между социальным и политическим принципами структурирования общества.

Возникает это противоречие на определенном этапе социогенеза — в ходе формирования потребностей той или иной этнической группы населения в обособлении от сложившейся государственно-организованной общности, с последующим стремлением к созданию собственного национального образования как субъекта международного права. Указанное выше противоречие генерирует напряженность между государством и стремящейся к обособлению этнической группой населения и предполагает гомогенизацию общества с точки зрения идентичности его членов путем нациестроительства. Данное противоречие является основным в процессе становления и эволюции сепаратизма, определяя содержание и направленность сепаратистских процессов.

Применение синергетического подхода обусловлено тем, что в основе развития общества, в том числе и кризисного, может стать не только действие законов диалектического развития, но и неравномерность, нестабильность, эволюция и коэволюция политической системы. Свойствами такого состояния будут считаться как детерминированность, так и вероятностная случайность, а факторами, влияющими на процесс, — как объективные и закономерные тенденции, так и малые воздействия на микроуровнях.

В целом же применение диалектики совместно с синергетическим подходом позволяет взглянуть на проблемы сепаратизма и противодействия ему с точки зрения познания их как результата деятельности социальных групп государственно организованного общества.

На уровне социально-философского осмысления сепаратизма реализуется также и один из основных методов исследования — субстанциональный подход, посредством которого определяются сущность сепаратизма, его наиболее характерные черты и свойства как сложного и неоднозначного явления современной политической практики, а также общественных условий и факторов, благодаря взаимодействию которых становится возможным его эволюция.

Сепаратизм более чем какое-либо иное явление политической практики динамичен в своем развитии, поскольку характер и содержание процессов, реализующихся на его основе, в значительной степени зависят от конкретной ситуации. В методологическом плане это предполагает использование принципа ситуационного подхода. В соответствии с ним могут быть определены условия и факторы, обуславливающие возникновение и развитие сепаратизма и, соответственно, направления деятельности органов государственной власти по противодействию ему [3; 87].

Социологический уровень анализа обеспечивает изучение причин и динамики развития сепаратизма на основе сопоставления интересов и целей этнических общностей, их места в социально-политической структуре данного общества через групповое и индивидуальное сознание в форме типологических противоречий ориентации, ценностей, целей и установок. На данном уровне в исследовании реализуются методы институционального, бихевиористского и сравнительного подходов.

Институциональный подход ориентирован на изучение политических институтов: государства, его органов, политических партий, общественных организаций и иных структур, связанных с политической деятельностью. Его использование в исследовании проблемы противодействия сепаратизму позволяет определить как содержание деятельности сепаратистских структур, так и, соответственно, меры противодействия им со стороны органов власти в интересах обеспечения территориальной целостности государства.

Бихевиористский подход основывается на рассмотрении политической системы как организма, функционирующего по своим законам, имеющего свою внутреннюю логику развития. Главной особенностью бихевиоризма в исследовании сепаратизма является использование конкретных фактов, примеров политического поведения, связанных с эволюцией сепаратистских явлений и процессов, а также реализуемых мер по противодействию.

Одним из наиболее распространенных методов, используемых в исследовании политических явлений и процессов, является сравнительный анализ, который обеспечивает возможность сопоставле-

ния не только состояния национальной безопасности и таких ее угроз, как сепаратизм, но и эффективности мер, предпринимаемых по противодействию и нейтрализации.

Исследование проблемы противодействия сепаратизму на социально-психологическом уровне анализа позволяет определить психологические механизмы осознания противоречий, ценностей, норм, ориентаций и целей индивидов и групп в процессе их совместной деятельности, а также формы взаимодействия и разрешения противоречий различными субъектами политических процессов.

С учетом того, что в основе сепаратистских процессов лежит, прежде всего, осознание представителями той или иной этнической группы своей инаковости от представителей других этнических групп и противопоставление им по принципу «мы» — «они» («свои» — «чужие»), социально-психологический уровень исследования позволяет выявить ценностные установки и мотивацию деятельности участников сепаратистских процессов. В рамках данного уровня исследование проблемы противодействия сепаратизму реализовано посредством нормативно-ценностного и антропологического подходов.

Нормативно-ценностный подход предполагает выяснение значения для общества тех или иных политических процессов, их роли в обеспечении безопасности личности, общества и государства.

Антропологический подход базируется на обосновании политики природой человека. В данном случае исследование сепаратизма и опыта противодействия ему предполагает уяснение позиций представителей властной элиты, иницирующих или, напротив, противодействующих сепаратистским процессам.

Особое значение в исследовании проблемы противодействия сепаратизму занимает собственно политологический уровень анализа. Данный уровень исследования представляет собой синтез предыдущих уровней и предполагает исследование состояния таких категорий, как политический процесс, состояние политических субъектов и объектов, оценка внутривнутриполитических процессов в сложноорганизованных в этноконфессиональном отношении государственных образованиях, а также влияние внешних факторов на их состояние и тенденции развития.

Основными принципами политологического анализа проблемы противодействия сепаратизму являются:

- объективность и политический реализм;
- конкретно-исторический подход;
- системный подход;
- комплексный подход.

Принципы объективности и политического реализма применительно к исследованию сепаратизма и проблем противодействия ему требуют рассмотрения действительного, а не желаемого состояния сепаратистских явлений и процессов.

Второй важнейший принцип методологии политического анализа — принцип конкретно-исторического подхода — предполагает последовательное рассмотрение генезиса и эволюции исследуемого явления: процесса его зарождения, основных этапов развития, анализа изменений на каждом из них с конкретно-исторических позиций.

Специфика методологии системного подхода к анализу сепаратизма обуславливает необходимость выделения факторов и условий, способствующих организации его элементов в систему, определение ее специфических оснований, связей и взаимозависимостей, обнаружение закономерностей функционирования и развития.

Применительно к определению основных направлений противодействия сепаратизму это означает следующее:

- сепаратизм рассматривается как целостное образование, совокупность совместно содействующих взаимосвязанных элементов, которые не просто взаимодействуют между собой в рамках сложившейся системы национальной безопасности государства, а пронизывают ее изнутри, благодаря их сложной социальной основе;
- цель противодействия сепаратизму определяется не случайными, а жизненно важными интересами страны, интегрирующими в себе интересы граждан, общества и государства.

В процессе эскалации сепаратистских процессов наиболее значимые компоненты национальной безопасности подвергаются комплексному деструктивному воздействию. Это предполагает рассмотрение сепаратизма и основных направлений противодействия ему не только с позиций системного, но и комплексного подхода.

Реализация данного подхода в исследовании сепаратизма позволяет комплексно учитывать влияние наиболее значимых факторов на функционирование и развитие сепаратизма и на этой основе определять размеры и динамику ресурсов, которые необходимо использовать в процессе противодействия ему, а также осуществлять научно обоснованный анализ мер, обеспечивающих национальную безопасность страны.

При опоре на указанные методологические подходы становится возможным получение системного представления о сепаратизме и противодействии ему. Анализ этого сложного и неоднозначного явления, таким образом, представляет собой не только комплексное исследование теории и практики вопроса, но и выявление основных задач и направлений реализации государственной политики по обеспечению безопасности и территориальной целостности многонациональных и поликонфессиональных государств современности [4; 45].

Мировой опыт показывает, что влияние сепаратизма испытывают на себе практически все современные государства, в каждом из которых дезинтеграционные процессы, зачастую, имея латентный характер, несут в себе определенный потенциал для будущих конфликтов. Ни одна страна не исключает возможность применения военной силы в качестве крайней меры для обеспечения своей территориальной целостности, при условии соблюдения принципов конституции и национального законодательства. В то же время следует понимать, что военно-силовой подход к решению проблем, сопряженных с сепаратизмом, с одной стороны, может в сжатые сроки снять остроту проблемы сепаратизма на некоторое время, снизить вероятность проявлений сепаратизма в других регионах страны, с другой — закладывает основы будущих конфликтов и проблем [5; 7].

По определению, данному Н.В. Остроуховым, противодействие сепаратизму — это «нейтрализация причин и условий, способствующих зарождению сепаратизма, локализация его развития в государствах, борьба с сепаратизмом, минимизация и ликвидация последствий проявлений сепаратизма» [6; 48].

Не вызывает сомнений то, что мировое сообщество должно предпринимать реальные шаги по предупреждению и противодействию сепаратизму, нейтрализации и минимизации факторов риска, способных разжечь территориальные конфликты.

Слишком скорое и активное признание новых государств другими странами может стимулировать сепаратистские настроения как в стране, чья территориальная целостность была нарушена, так и во всем мире. Много споров на высшем международном уровне вызвало признание рядом стран независимости Косово. Примечательно, что многие страны, в настоящее время испытывающие на себе сепаратистские проблемы, отказались признать это новое государство, в их числе Россия, Испания, Китай, Кипр и др., в то время как Тайвань (являющийся частично признанным государством) поспешил в числе первых объявить о признании Косово. США, признав суверенитет Косово, подчеркивали уникальность данной ситуации и то, что мировому сообществу не следует воспринимать ее как прецедент. Тем не менее подобные случаи опасны тем, что могут дать повод сепаратистам в разных странах рассчитывать на мировое признание даже тогда, когда борьба за независимость сопровождалась насилием, а возможно, и террористическими актами.

Эволюция зарубежного опыта противодействия сепаратизму происходила на протяжении многих десятилетий, а то и веков, и с течением времени военно-силовые методы уступили место ненасильственным компромиссным мерам урегулирования конфликтов, позволяющим достигать той степени снижения напряженности, когда дезинтеграционными процессами можно управлять. В качестве примера подобного способа решения проблемы сепаратизма И.В. Бочарников называет распад Британской империи. Осознавая собственную неспособность удерживать колонии силой, Британия постаралась сделать их своими союзниками, предоставив им независимость. Компромиссная модель дезинтеграции послужила основой формирования Соединенного королевства. Тем не менее по отношению к Северной Ирландии активно применялся силовой метод [4; 28]. В настоящее время основным направлением урегулирования проблем, связанных с требованием больших полномочий и даже независимости для Шотландии, Уэльса и Северной Ирландии, является деволюция — процесс передачи части властных полномочий от центральной власти региональным органам управления. В качестве важнейшего шага в этом направлении следует считать учреждение региональных парламентов в проблемных частях страны.

Проявления сепаратизма во Франции часто сопряжены с террористическими актами, поэтому в качестве противодействия им власти широко используют силовые и репрессивные методы. Конституция Испании 1978 г. закрепила новую форму территориальной организации политической власти

— «государство автономий» (самоуправляющихся сообществ) [4; 29]. Благодаря этому различные территории смогли достичь желаемой степени свободы в пределах рамок, зафиксированных в Конституции. Тем не менее, потенциал сепаратизма в ряде областей (Страна Басков, Каталония) по-прежнему остается чрезвычайно высоким и периодически обостряется на почве общеевропейских социально-экономических проблем.

Для населения Бельгии всегда было характерно разделение на две формы этнической идентификации — фламандской и валлонской. Бельгийскую Федерацию как федеративное государство образуют, с одной стороны, три территориальные области — Фландрия, Валлония и Брюссель, с другой — три этнокультурных сообщества — нидерландское (фламандское), французское (валлонское) и немецкое. Экономически более развитая Фландрия требует большей самостоятельности, с конечной целью перехода страны на конфедеративное устройство [4; 30].

В целом, несмотря на определенные шаги центральных властей навстречу регионам, требующим большей самостоятельности в Великобритании, Испании и Бельгии, проблеме сепаратизма искоренить не удалось, и она продолжает периодически проявлять себя в разной степени остроты с подачи региональных политических элит. Проблема защиты территориальной целостности этих государств по-прежнему остается острой и требующей постоянного внимания.

Канадская модель противодействия сепаратизму состоит в стратегии «непрямых действий» центральной власти: правительство старается донести до жителей провинции Квебек преимущества нахождения в составе единого государства, сохранения его территориальной целостности. Использование политических методов урегулирования, тем не менее, не означает невозможность силового решения. В 1988 г. был принят закон о чрезвычайных мерах, предусматривающий такую возможность в случае возникновения срочной и критической ситуации, способной поставить под угрозу суверенитет и территориальную целостность Канады — «национального чрезвычайного положения» [4; 31].

Опыт противодействия сепаратизму в постсоветских странах в разные исторические периоды характеризуется полным игнорированием проблемы, вплоть до военно-силового воздействия [4; 31]. Наиболее негативно эти особенности проявились в процессе противодействия сепаратизму на Северном Кавказе, вследствие чего этот регион был и остается потенциально кризисным и конфликтным.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что проблема сепаратизма, с одной стороны, и сохранение территориальной целостности государств — с другой, остается актуальной, неразрешенной и требующей пристального к себе внимания.

К числу мер, направленных на противодействие сепаратизму, следует отнести взаимное уважение суверенитета, равенства и территориальной целостности государств; недопущение применения практики «двойных стандартов»; комплексный подход к решению проблемы, с применением социально-экономических, превентивных, политических, правовых и прочих мер [6; 13].

В деле противодействия сепаратизму особую роль должна играть Организация Объединенных Наций, в данном случае отслеживающая ситуацию в различных регионах и предупреждающая возможные этнические и территориальные конфликты. Для этого, в частности, необходимо выработать общее определение сепаратизма как противоправного деяния [6; 47]. Превентивная деятельность, направленная на сохранение территориальной целостности государств, должна основываться на качественных прогнозах, позволяющих выявить предпосылки возникновения конфликтов на ранних стадиях.

Помимо Организации Объединенных Наций деятельностью по предупреждению этнических и территориальных конфликтов должны заниматься надгосударственные организации и объединения, в число задач которых входит обеспечение безопасности стран-участниц. В Шанхайской организации сотрудничества ее страны-участницы — Китай, Россия, Казахстан, Таджикистан, Кыргызстан, Узбекистан к основным целям отнесли совместное противодействие терроризму, сепаратизму и экстремизму во всех их проявлениях. Ассоциация стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН) — политическая, экономическая, культурная региональная межправительственная организация — относит к своим задачам установление мира и стабильности в регионе через приверженность принципам Устава ООН.

В целом методы борьбы с сепаратизмом можно условно подразделить на два типа — ненасильственные и насильственные. К ненасильственным методам относятся политические и экономические стимулы со стороны центральной власти в отношении проблемных регионов:

- наделение регионов большими полномочиями (автономия, деволюция);
- финансовая поддержка региональных элит;
- пропаганда, в том числе дискредитация лидеров сепаратистов;
- экономические санкции в отношении региона.

Насильственные методы могут подразумевать:

- тюремное заключение сепаратистов (лидеров и активистов);
- силовое подавление сепаратизма, сопряженное с физическим устранением сепаратистов.

Говоря о том, что вооруженные сепаратистские формирования активизируются тогда, когда опираются на поддержку местного населения, И.В. Бочарников формулирует три главные задачи, требующие первоочередного решения в случае необходимости силового решения проблем сепаратизма:

- необходимость завоевать доверие населения с помощью различных информационно-политических мероприятий и оказания гуманитарной помощи;
- изоляция проблемного региона от внешних источников пополнения вооружения и прочих материальных ресурсов;
- уничтожение базовых центров сепаратистских вооруженных формирований [4; 42].

Важным правовым средством сохранения территориальной целостности является международное сотрудничество в сфере охраны государственных границ [6; 15]. Во многом успех политики противодействия сепаратизму зависит от превентивных мер, направленных на нейтрализацию угрозы формирования вооруженных групп, провозглашающих сепаратистские идеи.

Безусловно, при решении проблемы сепаратизма следует стараться максимально использовать ненасильственные политические методы: вести переговоры с региональными политическими элитами; интенсифицировать просветительскую и пропагандистскую деятельность в проблемных регионах, объясняя широким слоям населения преимущества стабильной территориальной целостности государства и недостатки или невозможность отделения, образования новой страны.

Кроме того, пути решения проблем, связанных с проявлениями сепаратизма, в каждом конкретном случае должны быть столь же уникальны и индивидуальны, как и каждый регион любого государства, со своими историей, культурой, обычаями и т.д.

В качестве примера конкретных рекомендаций по урегулированию территориального конфликта можно привести принципы разрешения карабахского конфликта между Арменией и Азербайджаном, предлагаемые Н.В. Остроуховым. Среди них — соблюдение территориальной целостности и суверенитета Азербайджана; неприменение силы; восстановление контроля Азербайджана над незаконно занятыми в ходе конфликта территориями; установление особого статуса Нагорного Карабаха (с возможным изменением его территории); увеличение роли населения региона в управлении государством; упрощение отношений между этническими армянами, проживающими в Нагорном Карабахе и Армении; внимательное отношение к интересам национальных меньшинств [6; 28].

Этнические и религиозные различия могут использоваться для разжигания конфликтов, однако основная их причина — это структурная и системная несправедливость, заключающаяся в отстранении населения регионов от участия в управлении страной, в отсутствии возможности влиять на распределение экономических ресурсов и в систематическом нарушении прав человека [7; 23].

Стабильность в стране может быть достигнута лишь в условиях соблюдения принципа социальной справедливости, вне зависимости от региона проживания граждан. Нарушение этого принципа закладывает фундамент новой проблемы, которая непременно проявит себя в будущем, если только ситуация не будет изменена к лучшему в кратчайшие сроки. Также важно не допускать резкого ухудшения условий жизни широких слоев населения, когда люди готовы силой изменить положение вещей [7; 24], чем могут воспользоваться радикально настроенные региональные политические силы, строящие свои кампании на сепаратистских идеях.

Список литературы

- 1 Власов В.И. Экстремизм, терроризм, сепаратизм: политико-правовое осмысление в условиях глобализации. — М.: РАГС, 2011. — 45 с.
- 2 Клачков П.В., Подъяпольский С.А. Эффективное противодействие сепаратизму в современных условиях // Современные проблемы науки и образования. — 2013. — № 6. — С. 25–36.
- 3 Цыганов В.В. Высокие гуманитарные технологии в политической системе общества // Социологические исследования. — 2012. — № 8. — С. 85–93.
- 4 Бочарников И.В. Противодействие сепаратизму: теоретико-политологический анализ. — М.: Знание, 2008. — 45 с.
- 5 Щербинин Д.И. Конфликтный потенциал современного сепаратизма. — М.: Наука, 2010. — 115 с.

6 Остроухов Н.В. Территориальная целостность государств в современном международном праве. — М.: Прогресс, 2010. — 61 с.

7 Подьяпольский С.А. Воздействие гуманитарных технологий на процессы этнокультурного развития // Теория и практика общественного развития. — 2013. — № 10. — С. 17–24.

О.Р.Бұлымбаев

Қазіргі жағдайда сепаратизмге тиімді қарсы тұрудың мәселесі: әдістері және әлемдік тәжірибе

Мақалада қазіргі жағдайда сепаратизмге тиімді қарсы тұрудың мәселелері қарастырылған. Сепаратизмге қарсы күрестің негізгі әдістері ерекшеленіп, кейбір елдердің сепаратизмге қарсы күрес тәжірибелері сарапталды. Сепаратизмге қарсы тұру мен аумақтық жанжалдардың алдын алуға әлемдік қауымдастықтың рөлі ерекше атап өтілген. Сепаратизмге қарсы күресте ең алдымен зорлық-зомбылықсыз, саяси әдістерін пайдалану керектігіне тоқталып, ал елдегі тұрақтылық әлеуметтік теңдіктің қай өңірде болсын сақталуы нәтижесінде қол жеткізуге болатындығы жайлы қорытынды жасалған.

O.R.Bulumbayev

The problem of effectively countering separatism in current conditions: methods and global experience

In this article the problem of effectively countering separatism in modern conditions, highlights the main methods to combat this phenomenon and examines the experience of several countries in solving separatist problems. Examines the role of the international community in combating separatism and preventing territorial conflicts. Draw conclusions that opposing separatism, should first try to use non-violent, political methods, and stability in the country can only be achieved under the principle of social justice, regardless of region of residence.

References

- 1 Vlasov V.I. *Extremism, terrorism, separatism: the political and legal interpretation in the context of globalization*, Moscow: RAGS, 2011, 45 p.
- 2 Klachkov P.V., Podyapolski S.A. *Modern problems of science and education*, 2013, 6, p. 25–36.
- 3 Tsyganov V.V. *Sociological studies*, 2012, 8, p. 85–93.
- 4 Bocharnikov I.V. *Opposition to separatism: theoretical and political analysis*, Moscow: Znanie, 2008, 45 p.
- 5 Shcherbinin D.I. *The potential for conflict of modern separatism*, Moscow: Nauka, 2010, 115 p.
- 6 Ostroukhov N.V. *Territorial integrity of states in modern international law*, Moscow: Progress, 2010, 61 p.
- 7 Podyapolski S.A. *Theory and practice of social development*, 2013, 10, p. 17–24.

G.E.Ibragimova, K.T.Tuleuova

*L.N.Gumilev Eurasian National University
(E-mail: karlygashtt@gmail.com)*

Priorities of cultural policy in the context of national security

This article discusses the cultural policy as an important factor of national security. National security in the framework of this work is understood not only as the territorial integrity of the state borders, but also as a condition of protection of the individual, society and the state from external and internal threats which associated with the non-military factor. Analyzes the evolution of the concept of «cultural policy», as applied to the modern conditions of Kazakhstan. Reviewed approaches and principles on which the implementation of cultural policy by the example of the Republic of Kazakhstan.

Key words: state cultural policy, culture as protection of national security, national culture, social stability, national identity.

During the last two decades, in which issues of national security was developed, there have been some shifts in the understanding of the basics of this phenomenon. Instead of the military component of national security non-military components moved to the forefront.

Despite the resistance of supporters of the traditional military-force approach today in the scientific community increasingly supporters gets the concept of cultural and humanitarian bases of national security. In this regard, states should pay attention to the cultural and humanitarian factors in ensuring national security. Therefore, correctly defined priorities in cultural policy will create a favorable atmosphere for national security.

In order to study this question it is important to clarify the concept of «cultural policy». One of the first definitions of this term was given at the round table of UNESCO in 1967 in Monaco. In the report «Cultural Policy — Preliminary considerations» under the policy in the sphere of culture was decided to understand the «complex of operational principles, administrative and financial activities and procedures which formed the basis of state action in the field of culture» In this context, the implementation of policy in the sphere of culture is «the full amount of conscious and deliberate action (or lack of action) in society which aimed at achieving specific cultural objectives through the optimal use of all physical and spiritual resources of the society at a given time» [1].

The definition proposed by the famous French researchers in the field of cultural policy Genevieve Augustine and Gerard Gentil, emphasizes the definition of «cultural policy» in terms of not only their goals, but also the conditions of institutions and resources: «Politics is a system of interrelated goals, practical tasks and the means chosen by the expert and aimed at a particular group in society. Cultural policy can be carried out within the framework of associations, parties, educational movements, organizations, businesses and city government. But regardless of subject of policy, it assumes the existence of long-term goals, medium-term and measurable objectives and means (human resources, finance and legal framework) united into an extremely complex system» [1].

Emphasizing the complexity of cultural policy as a control object, its complexity and not reducible to its constituent elements, the French researchers give the correct formulation of the strategic objectives of cultural development, but left outside the brackets the problem of tactical and operational management of cultural institutions from the state institutions.

According to the concept of cultural policy in the Republic of Kazakhstan: Cultural policy — this is the main ideological platform of each successful state, which forms the main value systems of society and the individual creative source [1]. An important factor in the strategy of becoming a sovereign state, to ensure its national security is the preservation and development of national culture society. As noted in the program of cultural development of the Republic of Kazakhstan for 2006–2008 «culture as a whole system of spiritual values, affecting all spheres of public life, in conditions of life of the secular democratic state takes on the task of preserving moral compass of the people» [2].

Nowadays development of culture and cultural potential is one of most important priorities of many peoples and nations of the world. One of the most important success criteria is the level of development of culture, the presence of a well functioning infrastructure of cultural institutions and mechanisms to ensure

the preservation and enrichment of the national and world cultural heritage, creation, translation, and the consumption of high-quality cultural values, cultural exchanges and productive spiritual and creative self-realization of the individual.

National security will not be nearly complete without the inclusion of a reasonable system of activities for the conservation, reproduction and improvement of the national culture. Protection of national culture by and large — one of the most important functions of the army, police, judicial systems, legal provisions, consistently active domestic and foreign policy. The foundations of such security are economic independence, preserve the country and its people unique culture, consciousness of self-worth and the last based on this self-esteem. The country can lose much in the material sense, but it can reborn still retains its spiritual, cultural and intellectual potential.

What is the meaning of «culture» within the context of national security? It is known that in the scientific and educational literature there is a huge number of definitions of culture that reflect the contradictory nature of the philosophical, methodological or conceptual approaches, assessments of the phenomenon. Each of the definitions is committed to overall, universal fixing of the most important features and aspects of culture. But in reality, any definition emphasizes and highlights only some face side of this phenomenon. This is explained by the fact that, firstly, culture or its elements are incredibly complex phenomenon located also in constant development and change; secondly, the culture in the broadest sense identical concepts of society; third, person who studies culture belongs to a culture that is inside, his assessment, methods of perception and language of his environment depend on the value-normative content of this culture. Therefore evaluation of one's culture, cultural position can not be completely impartial, deprived of subjectivity [3]. Culture in the broadest sense there is an environment of social existence of man, his «second nature» which he creates, produces, distributes and transmits to descendants as existing, sustainable value (material, spiritual, social), symbols, norms, traditions, and ceremonies. Therefore evaluation of one's culture and cultural position can not be completely impartial, deprived of subjectivity [3]. Culture in the broadest sense there is an environment of social existence of human, his «second nature» which he creates, produces, distributes and transmits to descendants as existing, sustainable value (material, spiritual, social), symbols, norms, traditions, and ceremonies. The content of culture and especially forms of its manifestation is always national and therefore unique. So the concept of «national security» is functionally follows from the nature of national culture.

The biggest and the most attractive feature of national culture — is its amazing variety, originality and uniqueness. Developing features of their culture nation avoids imitation and humiliated copy, creates its own forms of cultural life. If the culture has no particular only it inherent flavor, it is like a faceless man. Like any manifestation of individuality, originality of national culture is enriched at the same time with the general flowering of the nation, confidence in its future place in the world civilization.

Each national culture has its benefits: spiritual attainment and opening their dramas and tragedies, their vision of the world. Its development is not done in a sterile flask, but in conditions of social contradictions, the struggle of progressive traditions against the backward and conservative phenomena. Today every nation connects their future with the national culture, which is a guarantor for life and integration into the global culture. This idea has its own immanent logic: that it supports the spiritual and intellectual potential of the nation, serves impulse of human creativity, strengthens the spiritual health of the people, and creates a national moral ideal.

Each national culture belongs to all mankind, and is obliged to express them to the world. Each of our national culture has yet to have its say in the global culture of modern times. Because there is no a unified national-cultural model. Baltic States characterized by its own cultural model, the Central Asian republics — the other, and so on. But each of these cultures goes on their original and unique way to universal values.

Within of national cultures allocates subcultures. These cultures of individual demographic or social strata and groups which embody differences of their way of life, thought and behavior from the national cultural norms (youth subculture, subculture of the underworld, subculture of religious denominations). Special role in the cultural development of a society have religious subculture which formed on the basis of belonging to a particular religion. Each world religions create its own kind of subculture. The same way specific subculture can be formed within the branches of world religions, such as Christianity exist within the Catholic, Protestant and Orthodox culture. Professional subculture — is based on values norms of behavior which shared by one professional group. Vocational education and training has a great influence on the formation of this form of subculture. It is closely connected with the content of the work and the role played in society by its representatives.

Sometimes subcultures retreat from the national goes so far that its followers becomes in opposition to society and come into conflict with its existing traditions and rules of life. And this in turn can lead to a number of conflicts on the territory of the country, which can also harm the national security of the country.

It is worth noting that in legislation of the National Security of many countries «cultural factor» occupies an important place. So in the Law «On National Security of Kazakhstan» in Article 6 among the main threats to national security listed the loss of cultural and spiritual heritage of the people of the Republic of Kazakhstan [4]. Because if the country does not have its cultural and spiritual heritage, so it does not have the values that unite people and thereby open the way to various external threats such as extremism, terrorism, the emergence of different sects and communities, which entail different consequences threaten national security. At this stage, Kazakhstan has faced a number of problems such as extremism and the activities of various sects in the country. This led to an outflow of a certain number of citizens of Kazakhstan to the Arab countries, where they voluntarily live under the guidance of these sects. Also with similar problems now facing many European countries. Long time there is debate on the subject of the collapse of the policy of «multiculturalism», which is adhered by France, Germany, Norway and others. The influx of migrants to Western Europe led to a inflow their traditions and customs which are not in all cases take root. And in consequence of arises various problems that directly affect national security.

Socio-cultural crisis currently experiencing the world community in connection with the entry into the period of globalization strongly required overcoming its significant intensification of the national cultural resource. In the process of modern development of culture is more noticeable the regulating role of factor of social life in many ways providing due to mobility of «central core culture» — national and cultural values — sustainable and safe development of the country. In addition to the fundamental source of the spiritual health of nation and social stability culture is system formation factor international and national security because of its pervasive ability to positively impact on social relations through the consciousness and behavior. Contradictory phenomena in contemporary reality makes necessary to develop a holistic concept of cultural policy in order to strengthen the role of culture in the context of national security. Priorities of this policy are to strengthen the role of the family, preserving and strengthening of national traditions.

In this regard, it is important to note the importance of well-formed cultural policy. Despite the entrenched stereotype in society that culture for the most part — is the branch of leisure and entertainment, we must first consider culture as a powerful tool for the formation of the national ideology, spiritual development and positioning of the country in world space.

The modern approach to understanding the culture dictates the necessity to form new social and cultural environment in which a change in society's attitude towards creativity as key success factors of personality, business and the state as a whole. In such conditions, there is a radical transformation of the traditional cultural environment: to the forefront creativity and competitiveness.

Currently there are a large number of typologies of policy models in the field of culture, due to the different approaches to the definition of its objectives, mechanisms of implementation and results. So Abraham Moles distinguish four different groups of cultural policy, proposing as a basis for classification social static and social dynamic characteristics.

Social static model describes sustainable objectives of cultural policy and its institutions. Mole identified three subgroups of this policy:

- «The populist» or «demagogic», which aims to satisfaction cultural needs as much as possible number of people;
- «The paternalist» or «dogmatic», according to the right and the main distribution channels of cultural property belong to «the Governing Body», disposing to an accurate scale of values of existing and emerging cultural goods. Policy in the sphere of culture, in this case serves the purpose of a particular political party, religious movement or the state as a whole;
- «The eclectic», which mission is to equip each person individual culture, which is the undistorted reflection, «good» sample of more general humanitarian and humanistic culture. In this case, society must ensure that each of the elements of culture corresponded to cultural values and distributed proportionally, according to the frequency or «weight» of this element in the general culture, accepted in society at the moment.

There are different ways and approaches in the field of cultural policy, and every developed country is guided by its own unique strategy, conditioned by the existing historical and cultural experience, the objective political and economic benefits.

Management models:

1. Charismatic policy — government efforts are aimed at building a strong value system, support for image projects, creative organizations, groups and individuals that have national and international importance.

2. Policy of accessibility — the main efforts of the state aimed at the promotion of elite culture and the arts, the formation of taste and high aesthetic values in the general population.

3. Policy of cultural expression — blurred classical cultural hierarchy and aesthetic categories, the leading role played by any attempt of cultural identity and expression (ethnic, social, professional, and others) [1].

In general, the basis of any model of management in the sphere of culture defines the principle of high participation of the state in the creation of a powerful ideological platform. And as you know the powerful ideological platform is the key to a single nation that can withstand any external threat.

Is accepted to allocate the following tools of state regulation in the sphere of culture:

– Legal methods. For several years, the representatives of the sphere of culture of Norway require the introduction of «Fundamentals of Legislation on Culture» as a means of protecting the regional and municipal sectors of culture. The central authority is quite skeptical about this idea. As the argument is this: in Sweden, where there is no national law on libraries, the situation in the library sector is significantly better than in Norway, where there is such a law.

– Organizational Methods. The state can influence the regional and municipal authorities by recommending or ordering to create an appropriate organizational structure for the management culture.

– Financial methods.

– Expert methods. Exactly they are getting in recent years widespread. Particularly popular expert evaluation and system of detailed reports about the activities municipalities, regions and individual cultural institutions. This is largely due to the increased use of the system support of cultural projects. A similar trend is gradually becoming international. So the Ministry of Culture of France established a special body for the assessment cultural policies and monitoring the situation in the cultural life.

– The professionalization. Increase of professionalization can also serve as an instrument of national policy for specific territories.

Despite the crucial importance of all these instruments of state regulation of cultural policy, the most significant for the culture stay current funding model of its state [1].

National security has become a major goal of cultural policy that can effectively deal with internal and external threats of the stability of society. Internal threats are associated with an increase in problem situations that give rise to the phenomenon of xenophobia, religious and ethnic intolerance, extremism, deviant behavior, marginalization and criminalization of society, the weakening of the family institution.

External threats are associated with the advent cultural uniformity in the context of globalization, the possible loss of national identity. Protection against external threats of society can be achieved through cultural and educational measures, with the systemic nature — educational, moral, tolerant, legal and others. For this it is important to identify the main approaches and principles that should guide the cultural policy of the country.

The initial condition of policy development in the cultural sphere — is to reach an agreement between the formal, creative, social forces in relation to the priority objectives of cultural development.

Summarizing foreign analysts attempts to define cultural policy can be distinguished the target, institutional and resource approaches. Often they are combined, and then uses an integrated management approach.

An example of target approach can be definition of famous Serbian researcher, Rector of the Academy of Arts in Belgrade Milena Dragicevic-Sheshich: «The term» policy «means a conscious activity aimed at achieving the objectives demanded by society. Each side of social life has its purpose; therefore we're talking about the goals in the field of economics, health and education. When dealing with the implementation of the objectives demanded by society in the field of culture, there appears the notion of cultural policy. Knowing that there is no human society without culture could be reached to the conclusion that there is no society without a cultural policy. This conclusion, however, is not true, because the mere existence of a culture does not mean that the direction of its development is defined by a number of goals and objectives that must be implemented by appropriate measures, mechanisms and actions, and in this lies the notion of «cultural policy». Thus, cultural policy is conscious regulation in the field of culture in making the necessary decisions on all matters relating to the cultural development of society as a whole» [1].

Assign a tactical function and purpose of cultural policy allows the definition of Mario D'Angelo and Paul Vesperini that distinguish its five main characteristics:

1. The objectives of the central government should be combined with those of regional and local governments, as well as the interests of the major players in the cultural sphere;
2. Objectives of the state should relate to a real choice of subjects involved in the processes of cultural policy;
3. Implementation of cultural policy action always involves logistical and creative ensure the functioning of culture;
4. Cultural policy involves the allocation of resources, both financial and administrative, structural, human and creative;
5. Cultural policy necessarily involves planning, which is the process of preparation of the state to participate in cultural activities, as well as in planning the allocation of resources [1].

Of course, this understanding of the nature of cultural policy does not go beyond the concept of «formal rationality» and «bureaucracy» of Max Weber, which formed the basis of most European models of governance in the twentieth century. Defining the institution of «state» as the main subject of cultural policies, institutions and creators of culture researchers secondary role «control object».

Three types of actions necessary for conscious cultural policy, allocate famous cultural development consultants from California Don Adams and Arlene Goldbard:

1. Definition of cultural values, goals and priorities;
2. Programme of initiatives and costs corresponding to these goals, and that perceived actual as the formation of cultural policy;
3. Monitoring of policy — the process allowing to estimate cultural impact of each social action in the light of established standards, which are the means of achieving the established cultural policy [1].

While agreeing that the state should take part in the formation of such a policy, researchers have identified six major directions, which actually should be directed vector of of cultural policy:

- Preservation of heritage (museum collections, historic buildings, art, music literature, as well as the skills of crafts and folklore);
- Dissemination of cultural product. The funds used to finance productions, tours, tickets subsidies, broadcast, publishing, distribution network or special promotions to enhance the audience;
- Creativity (which includes both a job creator, and any auxiliary personnel involved in cultural production);
- Research (which suggests checking compliance of cultural policy goals and objectives);
- Staff training (which includes training of creative professionals, administrators and employees related areas);
- Education [1].

Special attention in the concept of D.Adams and A.Goldbard paid to cultural policy instruments for which they relate:

- Distribution of grants and awards;
- Employment and job creation;
- Creation of cultural infrastructure – buildings, equipment, space for cultural activities;
- Formation of the legislative and regulatory framework for the activities of cultural and art institutions [1].

On the example of the concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan can be considered approaches that are necessary for the implementation of cultural policy in our country. The basis of the state policy in the sphere of culture based on the following approaches:

- Systematic and comprehensive development of all areas of culture in the relationship;
- Historical continuity and continuity of the progressive development of culture;
- Justification and priority;
- Inclusion and social orientation;
- Innovation and creativity.

Human capital, creative resource, systematic state support and business initiatives should be a solid foundation for intensive development of of competitive cultural environment, which in turn is the main indicator of the success of the state and society in the economic, social and cultural life [1].

Implementation of the Concept should be based on the following principles:

- The priority of the national cultural heritage that defines the identity and national identity of national culture in a globalized world;
- Recognition of culture as a factor of growth and a powerful resource for social development;

- Respect for cultural diversity of the country, support and development of the cultures and traditions of multiethnic Kazakhstan;
- Freedom of creative personality and cultural expressions;
- The unity of the cultural environment based on the new institutional associations, contemporary cultural clusters and advanced technologies [1]. Proceeding from the aforesaid it can be concluded that the social dimension of cultural policy is one of the most important principles and approaches to create the right cultural policies. And as you know a stable social situation in the country is also an important factor in maintaining national security.

With a view to the proper formation of cultural policy, it is important to create a list of regulations that will govern the implementation of this policy. It seems that the improvement of the legal framework of modernization in the field of culture should go in two directions: by changing the existing conceptual documents on national security and through the development and adoption of concepts and laws of culture and cultural development of the country. Of course, the development of such documents precedes comprehensive interdisciplinary research. In conformity with social sciences all social phenomena can not get universal description, but should be seen in a certain specific historical and social context, which determines their content. If we consider the problem on the example of the Republic of Kazakhstan on the concept of cultural policy should be realized by the following documents:

- Constitution of the Republic of Kazakhstan;
- Law of the Republic of Kazakhstan «On culture»;
- Law of the Republic of Kazakhstan «On protection and use of historical and cultural heritage»;
- Law of the Republic of Kazakhstan «On tourist activity in the Republic of Kazakhstan until 2020»;
- Message from the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan «Strategy» Kazakhstan – 2050: «a new policy established state»;
- Message from the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan «Kazakhstan's way – 2050: common goal, common interests and common future»;
- The national concept of social development of the Republic of Kazakhstan till 2030 and the National Plan of social modernization of Kazakhstan for the period until 2016;
- Concept of becoming one of the 30 most developed countries of the world and plan for its implementation;
- The concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2020;
- The concept of the state youth policy until 2020;
- The state program «Information Kazakhstan 2020»;
- Strategic plans of the central and local executive bodies [1].

Culture is the fundamental source of the spiritual health of the people and social stability. It has a pervasive capacity (cumulative effect) impact positively on social relations through people's minds. Because of this quality culture can act systemically important factor in international and national security, if it is focused in the holistic concept of cultural policy. Priorities of this policy are to strengthen the role of the family, the preservation and strengthening of national traditions, the increasing importance of language as the main ontological mode of national culture. In a symmetric configuration with them should be universal human values, starting with the equality rights of all people to live in dignity.

Solution of theoretical questions about the nature of culture and its human dimension is to determine the main targets of cultural development. Foremost among these is the basic type of person. His image is formed as an ensemble of intrinsic forces, the cultivation of which to the greatest extent meet the needs of society as a whole, separate social groups and every individual. As pointed out by L.K. Kruglov, «from the point of view of national security is of prime importance, of course, the interest of society. However, this does not mean neglect of group and personal interests because maintenance of national safety is at the same time as the priority interests of any social group and each individual» [5]. In this context, national security is understood by us as a state of security of the individual, society and the state from external and internal threats and dangers in the present circumstances of marked, in particular, features such as the reduction of intellectual and cultural level of broad social layers, «blurring» of the spiritual foundations, individualism, self-centeredness, the replacement of genuine cultural and spiritual values. Cultural policy as a condition of national security – is nothing more than an ideological weapon that can turn a historical civilization and values of the people in the accumulation of public policy factors.

In conclusion, it is important to note that the culture is present significant potential harmonization of human relations in a transitional society undergoing social and cultural crisis in the context of globalization. In this context, culture is directly involved in the system of social regulation of social development as a complex ordered ideological and technological measures called «cultural policy», pursuing the goal of sustainable and safe development of the country. Culture, which has in the positive meaning the unique property of total penetration into the minds of people, it becomes a factor which international and national security: in the case — if this property is laid in a holistic concept of cultural policy of the state, which has the highest human values priorities of national and international character, since equality of all human beings to live in dignity. A key accent in the context of security of the country represented by constant presence of national and cultural values in the concepts of mass-mediated everyday practice. This is particularly important in terms of the dissemination of cultural values among young people.

Список литературы

- 1 *Востряков Л.Е.* Культурная политика: концепции, понятия, модели. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.cpolicy.ru/analytics/80.html> (дата обращения: 25.02.2015).
- 2 Обсуждение проекта концепции культурной политики в Республике Казахстан. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.mk.gov.kz/rus/zakonodatelstvo/obsuzhdenie_proekta/?cid=0&rid=2289 (дата обращения: 27.02.2015).
- 3 Постановление Правительства РК № 1161 «Об утверждении Программы развития сферы культуры на 2006–2008 гг.». — Астана. — 2005.
- 4 *Кацаев А.Е.* Проблемы национальной безопасности в контексте развития Восточно-Сибирского региона. — [ЭР]. Режим доступа: http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/sb-natbez/1_8.html (дата обращения: 2.02.2015).
- 5 Закон Республики Казахстан о культуре. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.invalid.kz/modules/editor/editor/wysiwygpro/site_files/Zakon/akt/9.1.html (дата обращения: 22.01.2015).
- 6 Гуманитарная культура как фактор гуманитарной безопасности. — [ЭР]. Режим доступа: <http://inbelhist.org/gumanitarnaya-kultura-kak-faktor-gumanitarnoj-bezopasnosti/> (date of address: 2.03.2015).

Г.Е.Ибрагимова, К.Т.Тулеева

Ұлттық қауіпсіздік контекстіндегі мәдени саясаттың басымдылықтары

Мақалада мәдени саясат ұлттық қауіпсіздікті сақтаудағы маңызды фактор ретінде қарастырылды. Атырылған жұмыстың шеңберінде ұлттық қауіпсіздік тек қана шекараның қорғалуы мен мемлекеттің әскери күшінің қамтамасыз етілуі ретінде ғана қарастырылмай, сонымен қатар жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің әскери емес фактормен байланысты сыртқы және ішкі қауіптерден сақталынуы жағдайы зерттелді. «Мәдени саясат» түсінігінің эволюциясы, соның ішінде Қазақстанның қазіргі заманғы жағдайларына қолдану сұрақтары талқыланды. Қазақстан Республикасы мысалында мәдени саясаттың іске асырылуы негізделетін әдістер мен принциптер әр қырынан көрсетілді.

Г.Е.Ибрагимова, К.Т.Тулеева

Приоритеты культурной политики в контексте национальной безопасности

В данной статье рассматривается культурная политика как важнейший фактор обеспечения национальной безопасности. Национальная безопасность в рамках настоящей работы понимается не только как обеспечение территориальной целостности государственных границ, но и как состояние защищенности личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз, не связанных с военным фактором. Анализируется эволюция понятия «культурная политика», в том числе применительно к современным условиям Казахстана. На примере Республики Казахстан показаны подходы и принципы реализации культурной политики, направленные на обеспечение национальной безопасности страны.

References

- 1 Vostryakov L.E. *Cultural policy: concepts, models*, <http://www.cpolicy.ru/analytics/80.html> (date of address: 25.02.2015).
- 2 Discussion of the concept of cultural policy in the Republic of Kazakhstan, http://www.mk.gov.kz/rus/zakonodatelstvo/obsuzhdenie_proekta/?cid=0&rid=2289 (date of address: 27.02.2015).
- 3 *Resolution of the Government of the RK № 1161 «On approval of the Program of cultural development for the period 2006–2008»*, Astana, 2005.
- 4 Kashchaev A.E. *National security issues in the context of East-Siberian region*, http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/sb-natbez/1_8.html (date of address: 2.02.2015).
- 5 *Law of the Republic of Kazakhstan on culture*, http://www.invalid.kz/modules/editor/editor/wysiwygpro/site_files/Zakon/akt/9.1.html (date of address: 22.01.2015).
- 6 *Humanitarian culture as a factor in human security*, <http://inbelhist.org/gumanitarnaya-kultura-kak-faktor-gumanitarnoj-bezopasnosti/> (date of address: 2.03.2015).

ӘОЖ 94 (574)

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Қазақ хандығы: қалыптасуы, дамуы, күйреуі

Қазақ хандығының 550 жылдығына орай

Мақалада XV ғасырдың ортасында Қазақ хандығының құрылуының алғышарттары қарастырылған. Қазақ халқының жекелеген бөліктерінің әр түрлі мемлекеттердің құрамында саяси бытыраңқылығын жоюға ұмтылыс жасау қазақтың алғашқы хандары — Керей мен Жәнібек үлесіне тигені айтылған. Қазақ рулары мен тайпаларының жаңа мемлекет — Қазақ хандығы — құрамына бірігуі күрделі болғаны көрсетілген. Қазақ хандығының қалыптасуы, оның ішкі дамуы, өзіндік құндылықтар жүйесі, халықтың ерекше ұлттық сипаты беріктілік сынына талай рет түскендігі туралы қорытынды жасалған. Сөз және ой-пікір бостандығы мүмкін болған қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында көрнекті хандардың, соның ішінде қазақ жүздерінің соңғы ханы — Абылай ханның немересі — Кенесары Қасымовтың ұмыт болған есімдері қайта жаңғырғаны дәлелденген.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, үкімет, құрылтай жиналысы, билер кеңесі, басқару, ұлыс, мақсат, мүдде, Жеті жарғы, күйреу, ұлт-азаттық қозғалыс.

Қазақ хандығы — халқымыздың ұлттық сипаттағы мемлекеті

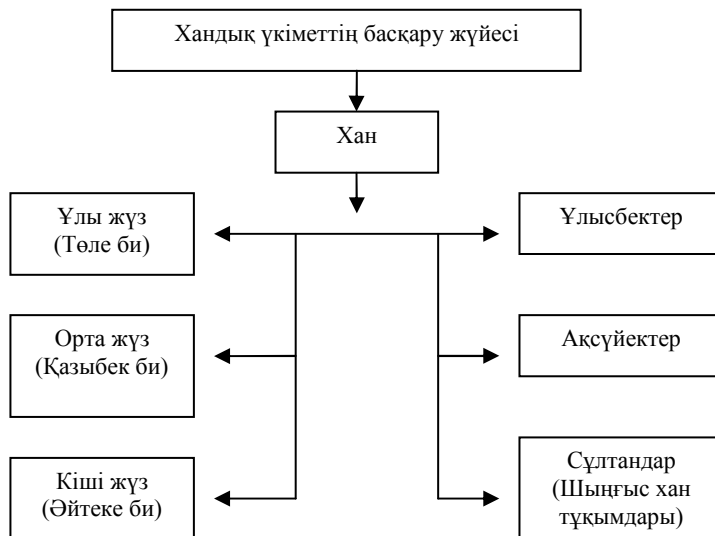
2015 ж. Керей мен Жәнібек Шу мен Талас өзендерінің арасындағы аймаққа орналасып, қазақтың туын көкке көтергеніне 550 жыл толып отырғаны баршаға аян.

Алғашқы қазақ хандары құрған мемлекеттің басқару жүйесі сол заманға сай болды. Соның арқасында осынша үлкен аумақты биледі. Керей мен Жәнібек құрған хандық Кенесары заманына дейін төрт ғасыр бойы өмір сүрді.

Өкінішке орай, кеңестік ойлау тұрғысы тарихымыздағы ұлы тұлғаларды: хандарды, билерді, байларды халықтың қанын сорғыш шынжыр балақ, шұбар төстер етіп көрсетті. Әулие, Тәуіп, атақты бақсылардың істері діни көзқарастың сарқыншағы түсінігімен шектелді.

«Хан» сөзі біздің ұғымымызда қолында қанды қылышы бар, ақылы кем, өз бетімен іс тындыра алмайтындар болатын. Әділетсіз, тақ үшін ғана өмір сүріп отырған, халықпен санаспайтын, оның мүддесін қорғамайтын адам ретінде көрсетілді. Аузы дуалы «билеріміз» ханның қолшоқпары түрінде берілді. Ал «қазақ байларына» деген көзқарас тіпті «ерекше» болатын. Санамызда надан, қатыгез, адамгершіліктің қарапайым белгілерінен де жұрдай адамдар бейнесі қалыптасты.

Хандық үкімет көшпелі өркениет елдеріндегі алғашқы мемлекеттік басқару жүйесі, Үкіметтің бұл басқару түрі алғаш ру-тайпа көсемдерінің іскерлігінен, ақыл-парасаттылығынан, ел басқара білу қабілетінен туған. Ондай көрнекті адамдарды халық сайлаған [1].

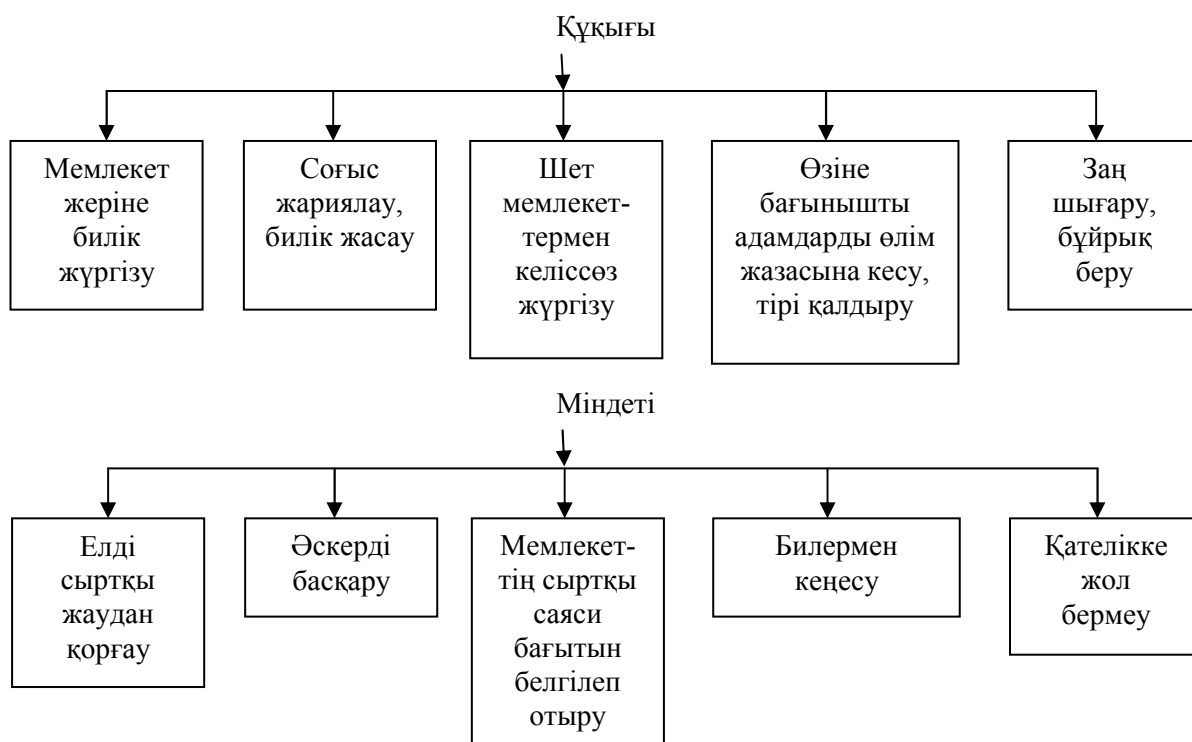

Хан өзінен кейінгі сұлтан, билердің көмегімен билік жүргізген хандық билік мұрагерлікпен беріліп, тек сұлтан атағы бар адам ғана хан тағына отырған. Ол Шыңғыс тұқымдарына ғана берілген.

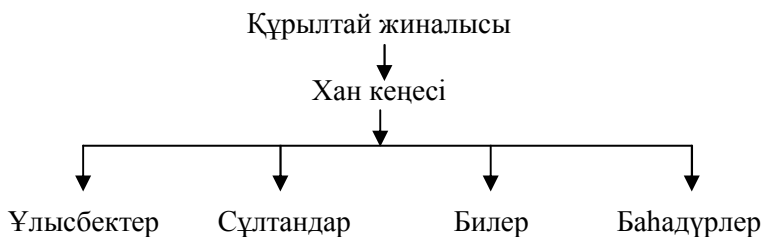
Қазақ қоғамында хан сайлауына ерекше мән берілген. Сайлауға сұлтандар, ұлысбектер, билер, ақсүйектер, беделді халық өкілдері қатысқан.

Ертеден келе жатқан салт бойынша хан сайлайтын адамды ақ киізге отырғызып, ең беделді сұлтан-билер үш рет көтеріп «Хан! Хан! Хан!» — деп айғайлаған. Одан кейін сол киізді «тәбәрік» деп, бір жапырақтан бөлісіп алған.

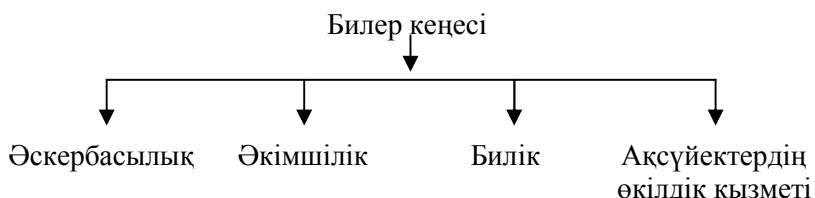
Ханның бес құқығы мен бес міндеті келесідей болған:

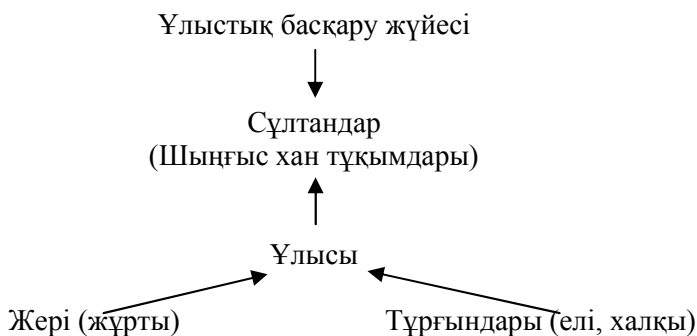
Хан бұл құқықтары мен міндеттерін «Хан кеңесінде» өзінің кеңесшілері, әскербасшылары арқылы жүзеге асырған. Хандықты билеуде Құрылтай жиналысының маңызы зор болған:

Хан жанындағы «Билер кеңесі» басқару жүйесіндегі маңызды буын. Бұлар басты төрт қызметті атқарған:

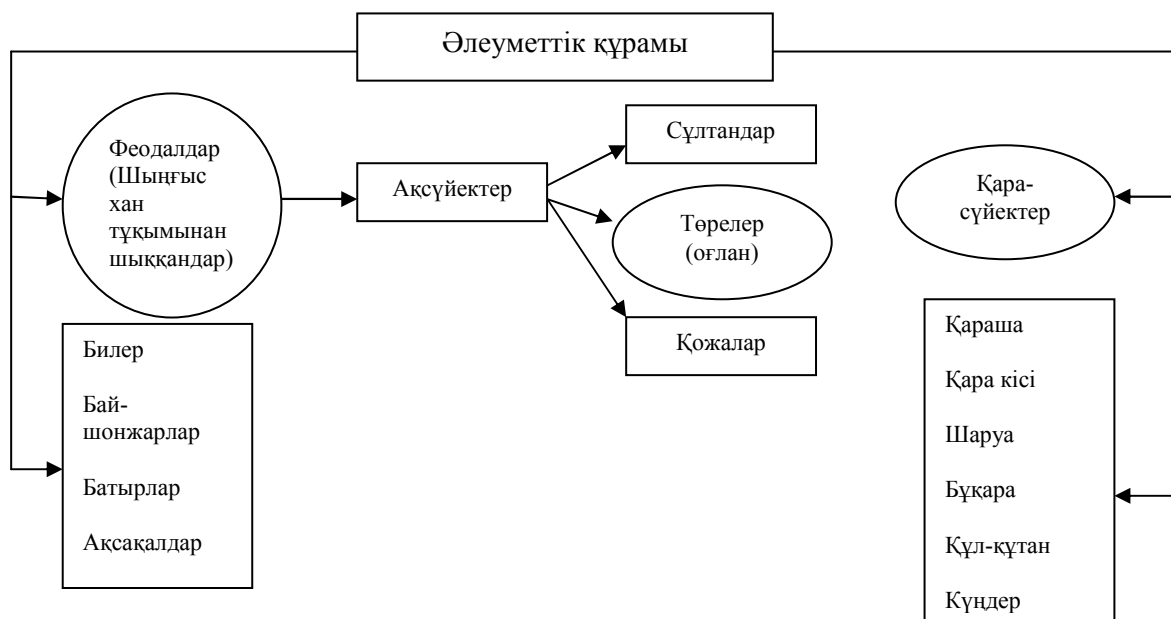
Ұлыс — Қазақ хандығының басты саяси-экономикалық басқару жүйесі. Ұлысты Шыңғыс хан тұқымдары басқарған:

Ұлыс сұлтандары ұлыстың әскерін құрып, оған қолбасшы болған. Оның аумағының жері де билеуші сұлтанның меншігі болды. Ұлыс тұрғындарын «ел» немесе «халық» деп атаған. Жерін «жұрт» деп атаған. Ұлыстың белгілі аты болмаған, ұлыс иесінің атымен атаған.

Қазақ халқы әлеуметтік құрамы жағынан екі топқа бөлінген [1; 58]:

1. Феодалдар — бұларға Шыңғыс тұқымынан шыққан ақсүйектер-сұлтандар, қожалар жатты. Бұлардың екінші сатысында — билер, бай-шонжарлар, батырлар, ақсақалдар тұрды. Ақсүйектерді «төре», немесе «оғлан», деп атаған:

Ақсүйектерге қарама-қарсы халықтың өзге тобын қарасүйек деп атаған. Бұларға жергілікті ру-тайпа адамдары жатты. Қарапайым халық сұлтандардың атын атамай, «төре», немесе «тақсыр», деп атаған.

2. Қарапайым халыққа — қараша, қара кісі, шаруа, бұқара, құл-құтан деген сөздер қолданылған. Қараша — мал-мүлкі, өзіндік құқығы бар еркін адам. Хандық қоғамның төменгі сатысында қатардағы малшылар тұрды. Бас бостандығы жоқ ер адамдарды құлдар, ал әйелдерді күндер деп атаған. Соғыс кезінде қолға түскен тұтқындар немесе қарызын, алым-салығын өтей алмаған адамдар құлдыққа жүрді. Құлдардың ешбір куәлік беруге құқығы болмаған. Қожайыны оған қандай қаталдық жасап жатса да, оларды ешкім қорғамаған.

Керей мен Жәнібек (Әз Жәнібек) — алғашқы қазақ хандары

XV ғасырда бүгінгі Қазақстан аумағында Шыңғыс хан ұрпақтарының — Орда, Шибан және Тоқай-Темір әулеттері арасында тайталасқан күрес жүріп жатты. Жошының бесінші ұлы Шибан ұрпақтары үшін бұл күрес неғұрлым табысты болды. Шибан әулетінің өкілі Әбілқайыр 1428 жылы жаңа саяси құрылымның билеушісі болып жарияланды, бұл мемлекет тарихи әдебиетте хандықтың негізін салушының есімімен «Әбілқайыр хандығы», немесе «Көшпелі өзбектер мемлекеті», деген атау алды. 1459 жылы Әбілқайырмен болған көпжылғы күрестен кейін, Жошы ханның үлкен ұлы Орда Еженнің ұрпақтары, Орыс ханның немерелері, Керей мен Жәнібек қол астындағы тайпалармен Жетісу жеріне көшіп кетті.

Қазақ тарихының атасы Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551) өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде Қазақ хандығының құрылуын хижраның 870 ж. деп көрсетеді. Бұл біздің жыл санауымыз бойынша 1465–1466 ж. сәйкес келеді.

Ата дәстүр бойынша Қазақ хандығының тақ иесі жасы үлкен Керей хан болды да, қазақ тарихындағы айрықша тұлға Жәнібек Орданың ақыл иесі болады. Оның тарих бетінде Әз Жәнібек хан аталуындағы «Әз» сөзі — арабтың ғазиз деген сөзінің өзгерген түрі болып, қадірлеу, сыйлауға қаратылған. Демек, ол көсегесін көгертен ақылды да әділетті әміршісіне деген елінің естен кетпес ескерткіші үшін Әз Жәнібек хан деп аталғаны хақ.

Керей мен Жәнібек өз ұлыстарымен атамекені Сыр бойына оралып, осында Керей ханның басшылығымен алғашқы Қазақ Ордасының іргесі бекіген. Оның маңындағы ру, тайпаларға бөлінген халықтар осында өз еркімен қосылып іргелі елге айналды. Хан жанында дала данышпаны Асан Қайғы отырды. Керей хан Болатұлы 10 жылдай билік құрып, Хантауда жерленген.

Жәнібек Барақұлы — Қазақ Ордасының тұңғыш ханы Кереймен бірлесіп, Қазақ мемлекетінің іргесін қалаушылардың бірі. Әкесі Барақ XV ғасыр басында Ақ Орда мен Алтын Орданы билеген. Жәнібектің ата-бабалары ел билеп, мемлекет билеушісі, хандық құрған адамдар болса, өзі 1473–1480 жылдары қазақ ханы болды.

Керей хан мен Әз Жәнібек хан екеуі қол ұстаса қимылдап, Қазақ хандығының күш-қуатын еселеп арттырып, мәртебе-мерейін аспандата көтерді. Қазақ Ордасының астанасы қасиетті Түркістан қаласы, біртұтас қазақ халқының ұраны — «Алаш», мемлекеттің таңбасы — «Төре таңба» болып белгіленді.

Басқаруға қолайлы болу үшін жалпы қазақ қауымы үш жүзге, жүздер ұлыстарға, ұлыстар арыстарға, арыстар тайпаларға, тайпалар руларға, рулар аталарға, аталар ауылдарға бөлінді. Жүздерді кіші хандар, ұлыстарды сұлтандар, тайпаларды билер, руларды рубасылар, аталарды ақсақалдар, ауылдарды ауылнайлар басқарды.

Үш жүзді Ұлы хан биледі. Жалпы Қазақ хандығы дәуіріндегі (XV ғасырдың басты жарымынан XVIII ғасырдың соңғы жарымына дейін) хандардан Ұлы хан әулеті есімінде Әз Жәнібек хан, ол қазақ жұртының іргесін бекітіп, Ордасын орнықтырған Ұлы хан ғана емес, сол халықтың бар жақсылығына ұйытқы болған Асыл рух, Ұлы әулеттің де негізін салушы. Қазақ Ордасының күдіретті әміршілері, қазақ халқының ұлы Перзенттері: Қасым хан, Хақназар хан, Тәуекел хан, Еңсегей бойлы Ер Есім хан, Салқам Жәңгір хан, Әз Тәуке хан, Абылай хан, Көкжал Барақ сұлтан, ең соңғы Кенесары хан — барлығы да осы әулие Әз Жәнібек ханның тікелей ұрпақтары екендігін атауға болады [2; 107].

1468 жылы қарсыластарының күшейіп кетуінен қорыққан Әбілқайыр хан қазақ хандарына қарсы жорыққа шықты, алайда жолда ауырып, қайтыс болды. Ол өмірден өткеннен кейін Әбілқайыр хандығы құлады. Бұл жағдай 1469–1470 жылдары қазақ хандарының Шығыс Дешті Қыпшақ жеріне қайта оралуына мүмкіншілік берді. Бұл жерде оларға қарсылық ұйымдастыру Әбілқайырдың немересі Мұхаммед Шайбанидың ғана қолынан келді. Қазақ хандарының онымен күресі алма-кезек

нәтижемен XV ғасырдың соңына дейін созылды. Өзбек тайпаларының бір бөлігін басқарған Шибан ұрпақтары Мұхаммед Шейбани басшылығымен XVI ғасырдың басында Қазақстан аумағынан Орта Азияға кетті. Онда олар Әмір Темірдің ұрпақтарын талқандап, жаңа мемлекет құрды.

Бұрындық хан тұсындағы Қазақ хандығы

Өз Жәнібектен кейін хан тағына оның баласы емес, аға баласы ретінде Керейдің ұлы Бұрындық отырды.

Сыр бойы қалаларының көпшілігі Жәнібек хан кезінде-ақ Қазақ хандығына қаратылған болатын. Бұрындық хан өзінің сенімді серігі, ержүрек әскербасы Қасыммен тізе қоса отырып, бұрынғы Көк Орда иелігіндегі аймақты түгелімен өзіне қаратып алуға тырысты.

Көк Орданың ежелгі астанасы Сығанақ, қасиетті Түркістан, ежелгі Отырар, атақты Сауран, Сайрам қамалдары, халықаралық сауда жолы — Жібек Жолы бойындағы ірі сауда орталықтары Қазақ хандығы иелігіне өтті. Бұларды қайтарып алу мақсатымен Мұхаммед Шайбани хан (Көк Орда ханы, Әбілқайырдың немересі) күш жинай бастады. Кезінде Ақсақ Темірдің иелігінде болған Орта Азияның бір бөлігін, Ауғанстан мен Қорасанды жаулап алған Шайбани, күшін топтап, Қазақ хандығына кезекті шабуылын дайындады. Тарихи деректерде Шайбани ханның Қазақ хандығына төрт рет шабуыл жасағаны айтылады. Қазақтарды үлкен шығынға ұшыратқаны — Шайбани ханның 1509 жылғы жорығы. Жер бедеріне қанық, әр маусымдағы елдің орналасу жағдайын жақсы білетін олар қазақтарға үнемі қыс кезінде, ел қыстауда, жұрт арасындағы қатынас қиын болатын кезеңге сәйкестеп шабуыл жасап отырды. Қақаған қыста Сырдарияның көкше мұзынан тікелей өткен жүз мың әскер қазақ елін тежеусіз тонап, елге зор шығын әкелді. Қазақ қолы елін табандылықпен қорғады. Бұрындық ханның өзі бастаған қазақ сарбаздары бұл ұрыста ерліктің небір үлгілерін көрсетіп, елін жасанған жаудан қорғап қалды.

1510 жылдың қысында Шайбанидың Ұлытау бағытында жасаған шабуылы Қасым қолының темір қыспағына тап болып, күйрей жеңіледі. Сөйтіп, Қазақ Хандығы Сыр бойы қалаларының көпшілігін өзіне қаратты [3].

Сонымен, Бұрындық ханның бастауымен Қасым қазақ әскерінің бас қолбасшысы ретінде, әкелері Керей мен Жәнібек құрған мемлекеттің тәуелсіздігін сақтап, оның күш-қуатын арттыруға бар қабілеттерін жұмсады. «Бір жеңнен — қол, бір жағадан — бас шығарудың» арқасында елдің елдігін сақтай алды.

Қазақ хандығының Қасым хан тұсындағы дәуірлеу кезеңі

Қасым хан Қазақ Ордасының негізін салушы тарихи тұлғалардың бірі — Керей ханның немере інісі Өз-Жәнібек ханның бел баласы. Анасының есімі — Жаған-бегім: Шайбани ханның інісі Махмұд сұлтанның шешесінің туған сіңлісі.

Сол кездердегі тарихи деректерде Қасымның тоғыз ағайынды болғандығы айтылады. Олар: Әдік, Қасым, Еренджі, Махмұд, Жаныш, Таныш, Қамбар, Ұснақ, Жәдік.

Осы ержүрек ағайындылар ішінде батырлығымен де, ақылымен де дара шыққан — Қазақ Ордасының болашақ ханы Қасым сұлтан болады. Оның өмірінің хандық дәуірі 1511 жылдан басталады.

Қасым хан Қазақ мемлекетін күшейтуді, оның жерін кеңейтуді және халқының санын көбейтуді мақсат етті. Оларды абыроймен орындады да. Қасым тұсында Қазақ Ордасы жері бұрынғы Көк Орда жерінен де кеңейді. Сыр бойы қалаларының көбі, дарияның орта ағысындағы басты-басты қалалар қазаққа қаратылды. Қасым өзі билік құрған тұста Өзбек хандығынан Сырдария бойын, Моғолстаннан Жетісу өңірінің үлкен бөлігін, Ноғай Ордасынан Ембі, Жайық пен Еділ аралығын өз хандығына қосты.

Өз тұсында Қасым хан Ордасын бірде Жетісуда, Қаратал өңірінде, бірде Шу бойында, енді бірде Аркада, Ұлытау етегінде, кейде батыста, Жайық жағасына ауыстырып отырды. Бұл да халқының жиын ортасында жүрген Қасымның өзіндік саясатының бір көрінісі еді. Осы мезгілде мемлекет шекарасы батыста Жайыққа дейін, оңтүстік-шығыста Іле мен Қаратал өзендерінің аралығына дейін, Ұлытаудан ары Еміл мен Ертіске дейін, оңтүстікте Сайрамға дейін жетті. Қазақ халқы өзінің осы күнгі мекен-тұрағын негізінен Қасым хан кезінде орнықтырды. Қасым ханның тұсында оның қол астына қараған халықтың саны бір миллионға жетті [2; 108].

Ежелден халқымыздың төл заңдары болғаны анық. Қазақ хандығының іргесін қалаушы бабаларымыздың бірі Қасым хан қазақ халқының әдет-ғұрыптық ереже тәртібіне мәнді өзгерістер

енгізіп, дамытып, зор «Жарғы», яғни заң, жасады. Кейін келе жұрт оны «Қасым ханның қасқа жолы» деп атап кетті. Бұл заңға кірген ережелер: Мүлік заңы (мал, мүлік, жер дауын шешу); Қылмыс заңы (кісі өлтіру, ел шабу, мал талау, ұрлық қылмыстарына жаза қолдану); Әскер заңы (қосын құру, аламанның міндеті, кара қазақ, ердің құны, тұлпар ат); Елшілік жоралары (майталмандық, заңгерлік, шешендік, халықаралық қатынастарда сыпайылық, әдептілік); Жұртшылық заңы (ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуіл, тұтқауылдардың міндеті).

Қасым хан тұсында қазақтар өз алдына дербес мемлекет есебінде Батыс Еуропаға мәлім болды. Қырым, Астрахан, Қазан хандықтарымен, Мәскеу княздықтарымен дипломатиялық қатынастар орнады. Жұртшылық хан билігінің күшін сезініп қана қоймады, ұлыстың күдірет-қуатын да анық пайымдайды, ешкімнің де шетте, қараусыз, қорғансыз қалмайтынын ұғады, елдің тұтастығын да айқын таниды [4].

Қасиетті Қасым хан 1521 жылы қыс айында 78 жасында қайтыс болып, Сарайшық қаласында жерленді.

Хақназар (Ақназар) ханның Қазақ хандығын 42 жыл басқаруы

Қасымнан кейін (1521–1538 ж. арасында) мирасқорлық жолмен аз жыл хан тағына отырып, аз жыл ел билеген Мамаш, Таһир, Бұйдаш, Ахмет, Тоғым хандар тұсында жетесіз басшылық, егесіздік көрген ел аңдыған аларман жаудың оңай олжасына айналған кер заманның кезі еді.

Өзара тартыс кезінде Қасым ханның ұлы мұрагері Мамаш қаза тапты. Қасым ханның немере інісі Таһир (1523–1532) хан болды. Оның айрықша елшілік және әскери қабілеті болмады. Маңғыт және Монғол хандарымен әскери қақтығыстар басталды. Бұл соғыстар қазақтар үшін сәтсіз басталды. Қазақ хандығы оңтүстіктегі және солтүстік-батыстағы жерінің бір бөлігінен айрылып, оның ықпалы тек Жетісуда сақталып қалды. Таһир ханның інісі Бұйдаштың (1533–1534) тұсында да феодалдық қырқысулар мен соғыстар тоқталған жоқ.

Бір кездегі Керей мен Жәнібек негізін салып, Бұрындық (Мұрындық) пен Қасым әрі қарай шыңдаған елдік қасиет өзінің арнасынан жаңыла жаздап, қыл үстінде тұрғанда қазақ халқының бағына, кешікпей-ақ кешегі қасқа жолды Қасым хан дүние салғанда жас қалған ұлы Хақназар (Ақназар) хан (1538–1580) ел тізгінін ұстады. Қазақ Ордасының қайтадан нығаюы, Қасым хан заманындағы деңгейін тауып, іргелі, қуатты ұлысқа айналуы — Хақназар ханның есімімен байланысты.

Хақназар ханның Қазақ хандығын шық шығармай 42 жыл басқаруынан-ақ, оның барша іс-әрекетінен асқан шеберліктің қасиеті айқын аңғарылады. Қазақ хандығының 300 жылдан артық тарихында Хақназардай ұзақ жыл ел билеген хан болған емес. Ол ел басқару, қиын-қыстау әскери-саяси істер жағында қажырлы да қабілетті қайраткер болды, оның үстіне аса күрделі сыртқы жағдайларда дипломатиялық дарыны мол майталман екендігін көрсетті.

Өз әкесінің ізімен жүріп, оның ұлы ісін мұрат тұтқан хан Қазақ Ордасының іргесін одан әрі бекітіп, кемелді мемлекетке айналдырды. Орда шегін Еділге дейін кеңейтті. Шығыстан әлсін-әлсін шабуыл жасап тұратын қалмақтардың бетін қайтарды. Сол кездегі қуатты мемлекет Моғолстанға қарсы табанды күрес ашып, жеңіске жетті. Оңтүстікте қазақтың қапысын аңдып отырған Өзбек, Бұхар хандықтарына қарсы күрес ашып, Түркістан мен Сауранды, Ташкентті қазақ жеріне қосып алды.

XVI ғасырдың орта кезінде Еділдегі орыс басқыншылығы кезінде Қазан хандығы мен Ноғай ордасы ыдырап жатқан кезде Қазақ хандығы күшейе түсті. Башқұрт, қырғыз халқы Қазақ ордасының бауырлас қолтығына енді. Хақназардың күдіретті есімі орыс патшасы Иван Грозныйға да мәлім болды.

Ақназар ханның тұсында хан ордасы жүргізген тиімді ішкі, сыртқы саясаты арқасында Қазақ хандығының, оның көшпенді қазақ жұртының алыс-жақын елдерімен — бірінші кезекте іргелес, Хиуа, Сібір, Қазан хандығы мен Моғолстан елдерімен, сол тараптағы Баласағұн, Асфара, Тараз, Самарқан мен Бұхар, Өргеніш, іргедегі Сығанақ, Сауран, Баршынкент пен Исфиджаб, Яссы, Маданкент сияқты көптеген кент, шаһарлармен сауда-саттық, мәдени байланысы орнықты.

Шығыстан келер қалың жау — ойрат, шүршіт, қалмақтарға, күнгей жақтан қаптайтын қызылбасқа қарсы жосынды-жорықтар тынған тылсымды-тыныш, бейпіл-бейбіт жылдарда Арқа мен

Шу бойы, Жетісу, Талас, Қаратаудан базар-ошарлатып қалың малын айдаған қазақтың күнгейдің көк күмбезді, зәулім қақпалы қала, шаһарларынан тай-тай пұл, қант-шайы мен жиһаз-тауарларын артқан түйелі керуендері кең даланың шартарабына қаздай тізіліп келіп жатты [5].

Хақназар ханның қазақ ұлысының тәуелсіздігі мен оның ықпалды мемлекет жолындағы мақсат, мүддесі көп еді. Алайда Қазақ Ордасының одақтасы, Ташкент уалайатының әміршісі Баба сұлтан кезекті жорық үстінде Хақназарды және оның бірнеше батырларын опасыздықпен өлтірді.

Шығай және Тәуекел хандардың тұсындағы Қазақ хандығы

XV–XVI ғасырлар Қазақ хандығы тарихының маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Бұл ғасырдағы Қазақ хандығының саяси тарихын шартты түрде 1457–1470 жж. хандықтың құрылуы, 1470–1521 жж. аралығы күшеюі мен нығаюы, 1521–1538 жж. хандықтың «уақытша әлсіреуі», 1540–1598 жж. хандықтың қайта көтерілуі немесе этникалық территориясының қалыптасуының аяқталу кезеңі деп бөлуге болады. Әрбір кезеңнің басты белгілерін хандықтың сол тұстардағы ішкі және сыртқы саяси жағдайының қандай болғандығы, жекелеген хандардың жүргізген саясаты, сонымен қатар билік басындағы хандардың жеке тұлғалық қасиеттері арқылы анықтауға болады. Керей мен Жәнібек, Бұрындық, Қасым, Хақназар, Шығай, Тәуекел хандардың билік құрған кезіндегі Қазақ хандығының саяси жағдайы осыған дәлел [6].

Хақназар хан қаза болғаннан соң, оның орнына Жәдік сұлтанның баласы Әз Жәнібек немересі Шығай (1580–1582) хан болды.

Белгілі ғалым Қойшығара Салғараұлы Шығайдың хандық билікке келуінің үш себебі бар деп көрсетеді. Олар: «Біріншісі — Шығай сұлтанның өзінің жеке басының елге сыйлылығы. Оның көзсіз батырлығы жөнінде халықтың (XIX ғ.) әлі күнге дейін жыр қылып, тамсана айтатынын дәлел етуге болады. Екіншісі — Шығайдың ұлдарының (Тәуекел, Есім, Ондан және т.б.) хандыққа тіреніш, ханға демеу болғаны. Үшіншісі — Шығай Қазақ хандарының іргелі тұқымы Жәнібектің кенже ұлы Жәдіктің баласы болды. Және де Абдолланың әкесі Ескендірдің таққа отырып, ал, баласы оның атынан барлық істі тындыруы сияқты, Тәуекел де өз әкесін хан етіп, өзі барлық істерге белсене қатысып жүрген» [7], — дейді.

Шығай хан билік құрған кезінде Хақназарды өлтірген Бұхар ханы Абдолла II (1557–1598) тұсында Ташкент маңын билеген Норазахмет (Барақ) ханның баласы Баба сұлтаннан өш алумен болды. Сол жорық кезінде қаза тапты.

Бірақ көптеген тарихшылар Шығай хан Мауреннахрда, өз елінен тысқарыда қайтыс болды дейді, осыған байланысты түрлі пікірлер айтады.

Мысалы, тарихшы М.П. Вяткин Шығайдың Мауреннахрға келуін, оның Бұхара хандығына өтуі деп қабылдайды да, оны қазақ ханының өз қуатының әлсірегенін сезіп, Абдолладан пана іздеуі деп түсіндіреді. Ал, А.П. Чулошников қазақтардың Талас өзені жағасында Баба сұлтанмен күресте жеңіліс табуы оларды сыртқы қатынастарда әлсіретіп тастады, өйткені оларға бүлікші Баба сұлтанмен Шағатай ұрпақтарынан шыққан моғол хандары екі жақтан қауіп төндірді дейді. В.П. Юдин Шығай ханды қазақтардың өзге хандары қуып жіберген дейді. Ал, М.Х. Әбусейітова Шығай ханды қазақтардан бөлініп, халқына қорғанды болып, Шайбанилер арасына кетіп, жалғыздықта өлген Тахыр хан секілді дүниеден өтті деген тұжырымдар жасайды. Осы пікірлерді Қойшығара Салғараұлы ешбір негізсіз деп тауып: «Шығай хан Абдолла сұлтаннан Ходжентті алып, мұнда Нақшбанд ұйымының сопыларының қоршауында болған. Ол сырттан қаңғып өлмеген, ресми түрде қазақтың ханы атанған күйінде, өз жөнімен, өз ажалымен, өз иелігі Ходжентте жарық дүниемен қоштасқан» [7], — дейді.

Барлық жағдайды саралап қарасақ, қазақтың ханы болған, көпке сыйлы, кәрі адам, балалары да болашақ хандар Тәуекел, Есім сұлтандар өз әкелерін қаңғытып, өлімге душар ету ата салтымызда жоқ. Сондықтан да Шығай ханды қаңғып өлді деуге негіз де жоқ секілді.

Деректер бойынша, Шығайдан көп ұрпақ қалған. Оның әйелдері де көп болған. Қадырғали Жалайыр өз еңбегінде (Шежірелер жинағы / Шағатай — қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. — Алматы, 1997, 121-б.) Шығай ханның үш әйелін ерекше атап өтеді. Біріншісі — Байым бегім. Одан Сейдікүл сұлтан, Онан сұлтан, Алтын ханым; екіншісі —

шағатайлық Яқшым бегім. Одан Тәуекел хан, Есім хан, Сұлтан-Сабырбек ханым; үшіншісі — Бұрындықтың қызы Дадим ханым. Одан Әлі сұлтан, Сұлұм сұлтан, Ибрахим сұлтан, Шахым сұлтан.

Шығай қайтыс болғаннан кейін хандық билікке оның ұлы Тәуекел келді. Тәуекел (Тевекел, Тевкел, Тауке, Тукай) шағатайлық Яқшым бегімнен туылған Шығай ханның ұлы. Оның тұсында Ресей мемлекеті мен Қазақ хандығы арасында дипломатиялық қатынас күшейе түсті. Ресейдің мұндағы мақсаты: Қазақ хандығымен одақтасып, Сібір ханы Көшімге қарсы күресу, осы одақтасты пайдаланып, Орта Азия хандарымен келіссөз жүргізу еді. Тәуекел хан Орта Азияның сауда орталықтарына шығу үшін белсене күресті.

1583 жылы ол бұрынырақ Бұқарамен жасалған шартты бұзып, Сырдария бойындағы қалаларды алып, Ташкент, Андижан, Акси, Самарқанд сияқты қалаларды қазақ хандығына қаратты. Тәуекел хан алғаш рет 1594 жылы Мәскеуге достық қарым-қатынас орнату мақсатында Құлмұхаммед бастаған қазақ елшілігін жіберді [8].

1598 жылы Тәуекел хан Шайбанилердің жерін жаулап алу үшін белсенді қимылға көшеді. Ол Түркістаннан Мауреннахрдағы Акси, Әндіжан, Ташкент, Самарқандты Мийанқалаға дейін басып алып, Есім сұлтанды 20 мың әскермен Самарқандта қалдырады. Ал, өзі 70–80 мың әскермен Бұхараға беттейді. Бұхарада небәрі 10–15 мың әскермен Пір Мұхаммед (Шайбанилық сұлтан) қаланы бекітіп, 11 күн бойы қаладан шықпайды. Он екінші күні Бұхараның барлық халқы шығып, кескілескен күрестен кейін Тәуекел ханның әскері жеңіліс табады. Мұны естіген Есім сұлтан ағасына артқа шегін деп өтінеді. Сөйтіп, олар шегініп, жорыққа қайта дайындалады. Осыдан кейін Пір Мұхаммед әскері Тәуекел әскерінің артынан қуып келеді. Екі жақ әскері ашық далада Ұзын сақал деген жерде қайта соғысады.

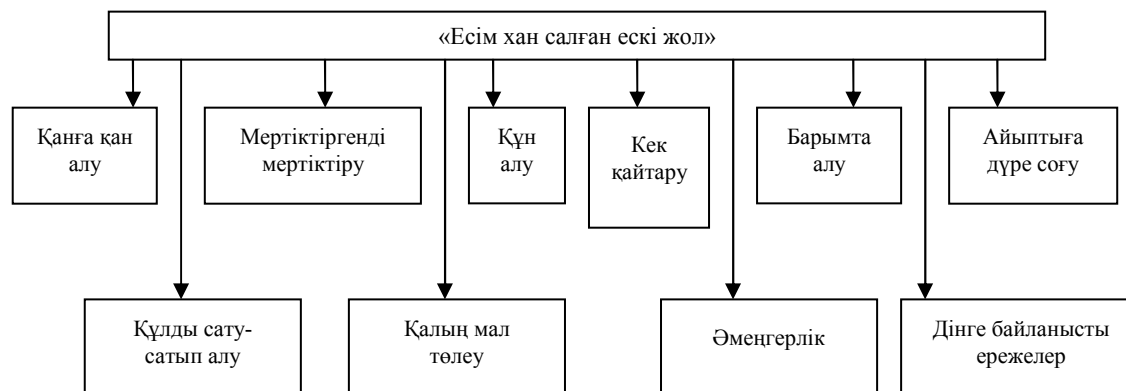
Бір айдай күрестен кейін, көп сұлтандар мен ерлер қаза табады. Осы күресте Тәуекел хан да қатты жараланып, Ташкентке оралады. Сөйтіп, осы жерде Қазақ ханы көз жұмады.

XVI ғасырдың соңында Мауреннахрды билеп-төстеген Шайбанилық әулеттің дәуірлеуі аяқталды, ал қазақтарды бастаған Тәуекел хан өзінің жеңісімен көздеген мақсатына жетті. Осылайша, Қазақ хандығы бір ғасыр бойы Түркістан аймағы үшін күресті, ол күрестің босқа кетпегендігін тарихтың өзі дәлелдеп берді. Міне, XVI ғ. Қазақ хандарының жүргізген саясаты тарихта өз таңбасын қалдырды. Ал талай-талай қиян-кескі жағдайларды басынан өткеріп келе жатқан Қазақ хандығы бұл кезеңнің қиындықтарына да төтеп беріп, өз тәуелсіздігін сақтап қалып, өміршең Қазақ мемлекеті екенін тарихта тағы бір дәлелдеді.

Алты Алашқа белгілі «Есім хан салған ескі жол»

Еңсегей бойлы ер Есім — қазақ ханы, Шығай ханның ұлы, ол Қазақ хандығына Түркістан шаһарын түпкілікті астана етіп, билік жүргізген. Сұлтан кезінде-ақ ағасы Тәуекел ханмен бірге Түркістаннан Самарқанға дейінгі жерді Қазақ хандығы құрамына қосқан. Ол 1598 жылы Тәуекел Бұхара жорығында қайтыс болысымен таққа отырады. 1599 жылы Бұхар хандығымен шарт жасасып, Ташкент қаласын, Ферғананы бағындырып алды. Ташкент қаласы содан бастап 200 жыл бойы Қазақ хандығының билігінде болды. Есім хан сонымен бірге Шығыс Түркістан Қашғар, Турфан, Чалыш уәлаяттарында алты жылдай болып, сол елдің билеушісі Абд әр-Рахымның саяси билігінің нығаюына жәрдем жасады. Абд әр-Рахымның қызын өзі алып, інісі Күшік сұлтанның қызын оған беріп, сол замандағы дәстүр бойынша билік статусын заңдастырды. Абд әр-Рахыммен бірге Ақсу секілді үлкен бекіністерге шабуыл жасап, көптеген шаһарларды құзыретіне қаратады. Демек, Есім хан — Қазақ хандығының аумақтық тұтастығын ұлғайтып, мемлекет билігін өрістеткен, сол кезеңде Орта Азия геосаясатына өзгеріс енгізген айтулы тұлға [9].

Есім хан заманында Өз Жәнібек әулетінен шыққан Тұрсын сұлтан Ташкентте қосымша хандық құрып, бұрын Қазақ Ордасына қосылып оның дұшпандарына қатты тойтарыс берсе де, ақыры, ант бұзып Есім ханға қарсы шықты. Өзі жоқта оның елін шапты. Бұрын талай теріс іс-әрекетін кешірген Есім хан бұл жолы оған кешірім жасамады. Ташкентте оның басын алды. Осы сәтте хан жанында болған атақты қазақ ақыны әрі батыры Марқасқа жырау болған. Аты көпке белгілі Жиёмбет жырау да Есім ханында жүріп, ханның кейбір артық кеткен істерін қатты сынап отырған.

Бірнеше жүз жылға созылған қазақ-қалмақ соғыстары да осы Есім хан тұсында кең жайылып, ол бітіспес қанды жорықтарға ұласты.

«Қасымның қасқа жолы» XVII ғасырға дейін өзгеріссіз жетті. Бұдан соң Алашқа белгілі «Есім хан салған ескі жол» халыққа кеңінен танылды. Өйткені Есім хан елді тыныштандыру саясатын жүргізді. Сондықтан ол қанға қан, құн төлеу, барымта алу, құлды сату, зекет, ұшыр жинау, айып салу т.б. уағыздады. Халық Есім хан заңдарын «Есім хан салған ескі жол» деп атады:

«Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» қалмақ заманына дейін жетті. Еңсегей бойлы ер Есім хан Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи (Ясауи) жанына жерленген.

Халық ардақтаған Салқам Жәңгір хан

1628 жылы Есім хан қайтыс болғаннан кейін орнына Жәңгір хан болған. Ол басы үлкен, кеудесі кең, аласа адам болған екен. Сол себепті халық арасында оны «Салқам Жәңгір» деп атаған. Оның тұсында ойрат-жоңғарларының көсемі, батыр Хұнтайшының күшейген кезі-тін. Олар Қазақ хандығына бірнеше рет жорық жасады.

Еңсегей бойлы ер Есім ханның ұлы, халық ардақтаған «Салқам Жәңгір» XVII ғасырда болған қазақ-жоңғар соғыстарында тамаша әскери қайраткерлігімен, соғыстың көптеген әдіс-айлаларын қолдану арқылы ірі қолбасшы ретінде айқын танылды. Салқам Жәңгірдің қазақ жерін сыртқы жаулардан қорғауда айрықша еңбек сіңірген, тәуелсіздігін сақтау және бекіту жолында ұмытылмас ұлы қызметтер атқарғанын тарих ешқашан жоққа шығара алмайды.

Жәңгір заманындағы тарихта алтын әріппен жазылып қалған ұрыс — 1643 жылғы жоңғар-қазақ майданы еді. Кейін «Орбұлақ шайқасы» деген атпен қалған осы соғыста Жәңгір хан бастаған 600 қазақ жауынгерлері 50 мыңдық дұшпан қолын өз жеріне өткізбей қойды. Бұл ерлік, біріншіден, қазақ жасағының туған жеріне деген отаншылдық жоғары рухы мен намысы десек, екіншіден, Жәңгір сияқты соғыс өнерін жетік меңгерген қаһарман қолбасының әскери шеберлігі еді. Осындай қиын сәтте Самарқаннан 23 мың қолды бастап Жалаңтөс баһадүрдің келіп жетуі қазақ сарбаздарының рухын көтеріп жіберді [10].

Қазақтың ұлы хандарының бірі Жәңгір хан 1652 жылы қан майданда қаза тауып, Түркістанда жерленген.

Жәңгір ханның қазасынан соңғы 30 жыл, дәлірек айтсақ, 1652–1680 жылдардың аралығында Баһадүр хан билік құрды. Бұл тұтас қазақ тарихындағы ең күңгірт кезең болып есептеледі. 1680 жылы Салқам Жәңгір ханның бел баласы Тәуке хан (1680–1715) халықтың қалауымен ақ киізге көтеріліп хан болды.

Ұлылығымен бүкіл халыққа үлгі көрсеткен қасиетті Әз Тәуке хан

Әз Тәуке — қазақтың ұлағатты ұлы ханы, аса көрнекті мемлекет қайраткері. Қасиетті Түркістанда хан сайланған Тәукенің негізгі мақсаты Қазақ мемлекетін халықаралық деңгейге дейін көтеру еді. Сондықтан да ол таққа отырып, әке ісін алға жалғап, оның саясатын жүргізгенімен, оны жүзеге асыруға келгенде бұрынғы сүрлеумен кетпей, өзіндік жаңа жолмен жүрді. Тәукені өзге қазақ хандарынан ерекшелеп, оның шын мәнінде көреген басшы, ақылды реформатор екенін танытатын қасиеті де осы өзіндік жолмен жүруінде еді. Бұл ретте ол ұлы бабасы Қасым ханға қарай бейімделеді. Тәуке ханның елі үшін сіңірген ерен еңбегі екі қырымен айрықша ерекшеленеді. Бірі — елдің іргесін

аман сақтауда сыртқы саясатты білгірлікпен жүргізіп, анталаған көп дұшпанға бел алдырмағаны. Екіншісі — елдің ішкі жағдайын реттеудегі саяси-құқықтық тәртіпті орнатуы. Ол төңірегіне топтан торы шалдырмайтын, сыртқа сынар сабақ жіп алдырмайтын, бір ауыз сөзімен жұртты жатқызып-өргізетін, беделімен елдің бірлік-берекесін кіргізетін ақыл иелерін жинап, халқын солар арқылы басқарды, ақыл-ой, парасат үстемдігін орнатты.

Тәуке хан билігінің ерекшелігі:

- хандықтың бөлшектенуі тоқтатылып, бір орталыққа бағындырылды;
- жоңғар шапқыншылығы бәсеңдеп, тыныштық орнады;
- «Жеті жарғы» заңын жасады;
- көрші елдермен достық қатынаста болуды көздеді: қырғыз, қарақалпақ, орыс мемлекеті.

Негізгі мақсаты:

- билердің көмегімен хан билігін нығайту;
- бір орталыққа бағынған Қазақ хандығын құру;
- билер кеңесін ішкі және сыртқы саясаттағы аса маңызды мәселелерді шешетін басқару жүйесіне айналдырды;
- билер кеңесі: Битөбеде (Түркістан маңында), Мәртөбеде (Сайрам маңында), Күлтөбеде (Ангрен маңында) өткізілген;
- даулы мәселені шешуді билер сотына жүктеді;
- құрылтай Күлтөбеде өткізілді. Сұлтандар билігін шектеуге тырысты;
- Тәуке хан ықпалды билерді мемлекеттік істерге тартуға бағытталған саясат ұстанды. Олардың даналығы ойрат жаулап алушыларына қарсы қазақ халқының күшін біріктіруге, хандықты ауыр сыннан аман алып өтуге бағытталды;
- үш жүздің басын біріктіруде билер кеңесі үлкен рөл атқарды;
- «Билер кеңесі» жергілікті атқарушы өкіметке айналды.

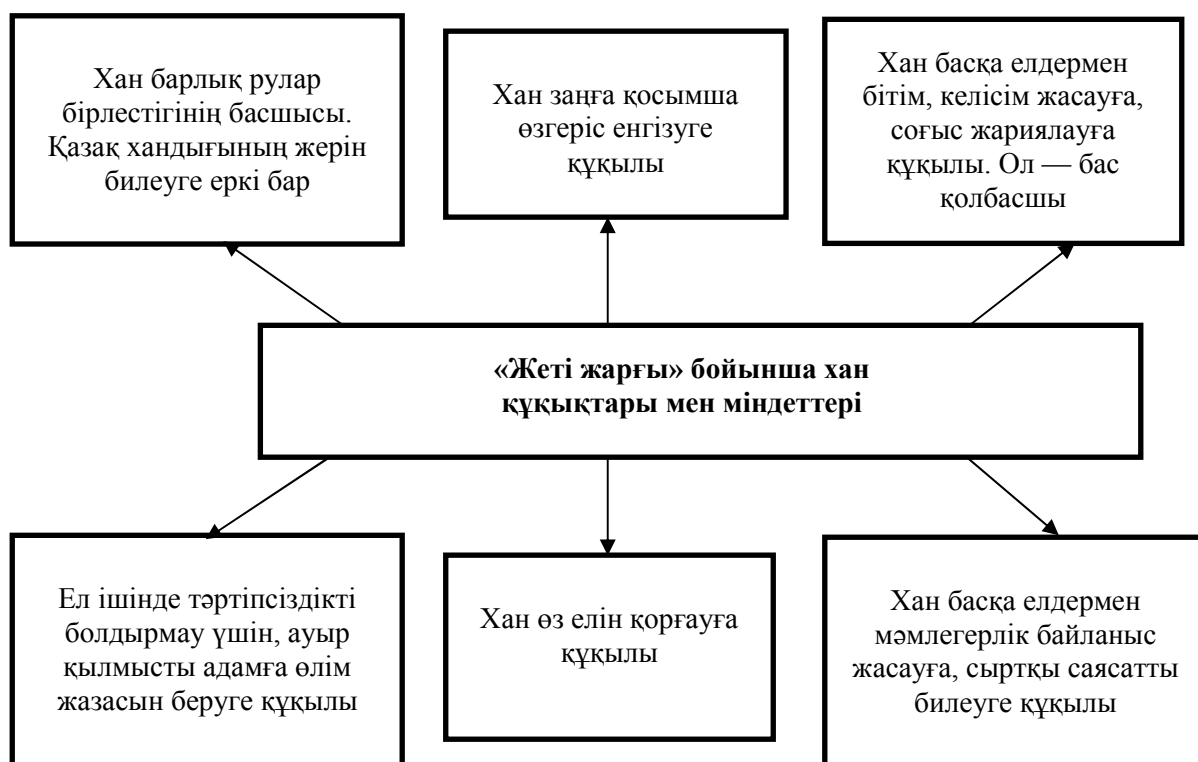
Өз Тәукенің мәңгі ұмытылмас жұмыстарының бірі әйгілі «Жеті жарғы» деп аталатын (шамамен 1684–1685 ж. жасалған) құқық жүйесі болды. Тарих дерегі сол кезде Тәукенің қасында Ұлы жүз Әлібекұлы Төле, Орта жүз Келдібекұлы Қазыбек, Кіші жүз Байбекұлы Әйтеке, қырғыз Қарашораұлы Көкім, Қарақалпақ Сасық би, Қатаған Жайма секілді халықтың ішінен уақыттың өзі екшеп шығарған, даналық сөзімен, әділетті ісімен, қара қылды қақ жарған тура билігімен аттары бұл күнде аңызға айналған атақты билердің болғанын айтады [11; 221].

Осы кемеңгер билерді қатыстыра отырып жасаған «Жеті жарғы» («жарғы» сөзі «әділдік» ұғымын білдірген) көшпелі қоғамның, қазақ халқының мінезі мен тұрмысына, әдет-салты мен ұлттық мүддесіне толық сай келді. Жарғы «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолындағы» заң негізінде толықтырылып жасалған болатын. Бұл заң жылына бір рет қазақ елі, ру, тайпа басшыларын Құрылтайға шақыратын шешім шығарды [12]:

«Жеті жарғы» заңының мәні мен мазмұны

«Жеті жарғы» бөлімдері	Мәні мен мазмұны
1	2
I Жер дауы	Қыстау, жайлау, жайылым, жерді иелену, көші-қон мәселелері, ата-бабасынан бері иеленіп келген халықтың келісімінсіз басқаға бермеу, сатуға болмайтыны туралы
II Үй іші мен бала тәрбиелеу	Отбасы, үй ішіндегі тіршілікке байланысты адамдардың өзара қарым-қатынасы, әке мен бала, ене мен келін, үлкен мен кіші арасындағы қатынас. Үлкенді сыйлау, ата-ананы құрметтеу, жас ұрпақты тәрбиелеуге арналған заңдар: Некеге отырудың шарты — 13 жас. Екінші шарт — жұбайлардың 7 атаға дейінгі туыстық қатынаста болмауы. Ата-анасы өз балаларын өлтіргені үшін жазаға тартылмайды. Ата-анасы қайтыс болса, жас балалары туыстарының қамқорлығына беріледі
III Ұрлық, барымта	Ұрлыққа, барымтаға кедергі қою, халықты адалдыққа, таза еңбекпен күнелтуге бағыттайтын заңдар: Ұрлық үшін 3 тоғыз (27) төлеу, бұл жаза айбана деп (100 түйе — 300 жылқыға немесе 1000 қойға тең) аталады.

1	2
IV Бір халық пен басқа ру арасындағы дау	Ел мен ел, халық, ру арасындағы дау-жанжалдарды әділдікпен шешетін заңдар: 13 жасқа толмаған балалар қылмыстық жауапқа тартылмаған. Соттау құқығы ханның, билер мен рубасыларының қолында болады. Істі шешкені үшін билер мен арада жүргізушілерге өтелетін есенің оннан бір бөлігі берілуге тиіс. Сұлтанды не қожаны өлтірсе, 7 адамның құнын төлеу. Әйелді зорлағанды өлім жазасына кесу. Әйелге тіл тигізуші одан кешірім сұрайды, бұлай істеуден бас тартса, қорлағаны үшін құн төлеу. <u>7 куә әшкерелесе, құдайға тіл тигізушіні таспен ұрып өлтіру</u>
V Ұлтын жаудан қорғау	Отан қорғау, ел бірлігін сақтау, жасақ құру, сардар сайлауға бағыттайтын баптар жатады. Хан, сұлтандар, ру ақсақалдары халықтық істерді талқылау үшін күзде жиналуы қажет. Жиналысқа қару-жарақсыз келуге рұқсат етілмейді. Қарусыз адамның дауысы болмайды және оған жасы кішілер орын бермейді
VI Жесір дауы	Шаңырақтың бірлігін қамтамасыз еткен, неке парызына адалдықты талап ету, ерінен айырылған әйелдердің мәселелері туралы баптар
VII Құн дауы	Кісі өлімі, адам денесіне зақым келтіру, «Қанға қан», «қанды кек», «ескіден келе жатқан жау» дегенде бірден ойға оралатын қатыгездікті жұмсартудың жолын қарастырған, құн төлеумен белгіленетін заңдар: Сұлтандардан басқа әр адам ханға жыл сайын мал-мүлкінің жиырмадан бір бөлігі мөлшерінде салық төлеу. Құн төлеу мөлшері: ер кісі үшін 1000 қой, әйел үшін 500 қой. Дене мүшелерінің құны: бас бармақ — 100 қой, шынашақ — 20 қой. Өлтірілген тазы мен бүркіт үшін иесі құл немесе құн талап етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Жетісу далаларында көшіп-қонып жүрген...» (Назарбаев Н. «Тарих толқынында» кітабынан. — Алматы: Атамұра, 1999, 211–215-б.) атты мақаласында [13] Тәуке ханның «Жеті жарғысы» туралы былай ой толғайды: «1459 жылы Жетісуға жай ғана жекелеген тайпалар тобы емес, Жәнібек пен Керей ұлысының халқын құрайтын

рулар мен тайпалардың бірлестігі бөлініп көшіп келді. Олар жай бір саяси топ қана емес, құрама бірлестік типтес субэтникалық қауымдастық болатын. Сол жылы Жетісудың кең-байтақ даласында қалыптаса бастаған қазақ жұрты өз атауымен қауышты. Сол кезден бастап Жәнібек пен Керейді қолдаушылардың тарихы «қазақ» атауының тарихымен біте қайнасып кетті. Сөйтіп, Жәнібек пен Керейдің 1466 жылдары қазақ мемлекеттігін құруына жағдай жасалды.

Қазақ құқығының тарихында сол заманнан жеткен үш заң ескерткіші бар, олар аңыз бойынша Қасым мен Есім хандардың есімдеріне байланысты айтылатын «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке ханның «Жеті жарғысы». «Жеті жарғыға» XVII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік өмір қажеттерінен туған қаулылар енді. Осынау құқықтық ескерткіштер қазақ халқының дербес мемлекеттік алып, бірлесуге құлшынған сан ғасырлық арманын айқын көрсетті».

Тәуке хан тұсында қазақ-ойрат қатынастары шиеленісті: Сығанақ, Түркістан, Отырар, Сайрам, Созақ жоңғарлармен күресте стратегиялық тірек бекетіне айналды.

XVII ғ. аяғы мен XVIII ғ. басы — жоңғарлар Жетісудың бір бөлігін жаулап алып, Сарысу өзені алқабына дейін жетті.

1710 ж. — үш жүздің өкілдері жауға қарсы күресте бірлесу мақсатында Қарақұм жиынын өткізді. Бірыңғай халық жасағы құрылып, жоңғарлар шығысқа ығыстырылды.

1715 ж. (кейбір деректерде 1718 ж.) — үш жүзді билеген Тәуке ханның қазасынан кейін жоңғар шапқыншылығы күшейе түсті.

Белгілі тарихшы-ғалым Хангелді Әбжанов «Қазақ мемлекеттігі тарихын дәуірлеу ұстанымдары» атты еңбегінде Қазақ хандығы туралы өз ойын былай түйіндейді: «XV ғасырдың екінші жартысында (1465–1466 жж.) Қазақ хандығы Еуразияның сайын даласында кем дегенде екі мыңжылдық тарихты артта қалдырған мемлекеттер мен заңдардың қасиетін, мәнді белгілерін, қағидаларын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын қабылдай, бойына сіңіре, жетілдіре жалғастырып, өзіне ғана тән қадір-қасиетімен, даралануымен алғашқы қадамын жасады. Басқаша айтқанда, біздің ұлттық мемлекетіміз өткені бұлыңғыр, алды көк тұман, қу тақырда құрылған, сайда саны, құмда ізі жоқ азаматтарды бір шаңырақтың астына біріктіре салған саяси-құқықтық бірлестік емес. Сондықтан да Қазақ хандығы пайда болғанға дейінгі мыңжылдықтарды түркілену, исламдану, қазақтану дәуірі, бір сөзбен түйіндесек, жер-ананың қазақты, оның мемлекетін дүниеге әкелуге толғатқан ғасырлары десек қателеспейміз.

Жер-ананың, тарихтың алтын құрсағында мыңдаған жылдар тербетілген Қазақ хандығы Шу мен Қозыбасыдағы алақандай аумаққа туын тіккенде, сәбилік, балалық, жеткіншектік өсу сатыларын артта қалдырып үлгерген еді. Бабаларының тәжірибесі мен тағылымын бойына жия дүниеге келген ол бірден төл тарихының классикалық дәуірін бастап кетті. Классикалық дәуір үш ғасырға жуық созылып, 1718 ж. Тәуке ханның қайтпас сапарға аттануымен аяқталды» [14].

Өзінің ұлылығымен бүкіл халыққа үлгі көрсеткен қасиетті хан Өз Тәуке көз жұмар алдында «Қазақтың ұраны — бірлік болсын» деген өсиет қалдырыпты. Ұлы ханның мәңгі тыныстаған жері — Түркістан.

Өз Тәукеден кейінгі қазақ хандары

Өз Тәуке қайтыс болғаннан кейін оның орнына інісі Қайып сұлтан хан болып көтеріледі. Бірақ ол қазақ жұрты алдында Өз Тәукедей беделді болмады.

1717 жылы Қайып хан мен Кіші жүздің ханы Әбілқайыр Қазақ Ордасының отыз мың қолын бастап Дүрбіт-Ойраттарға қарсы соғыс ашады. Өшіккен қатулы жауына қарсы жоспарсыз өр кеуделікпен жасаған бұл шабуылдың арты жеңіліспен, қалың қолды қынадай қырғынға ұшыратып өздерінің сопа бастарын ғана амандап, ауыр халмен аяқтайды.

Сынықты сылтау деп білген жоңғарлар келесі 1718 жылы Қайып ханға жазалау жорығын жасап, кең көлемді майдан ашады. Қазақ жасақтарын Арыс, Бөген, Шаян өзендерінің бойында әлденеше мәрте ойсырата жеңіп, бүкіл оңтүстік ойрандап кетеді. Көп ұзамай 1718 жылдың соңында бағы тайған Қайып хан қайтыс болады [2; 113].

Билер, шонжарлар Қайып ханның орнына Өз Тәукенің ұлы, жігерсіз Болатты хан сайлайды. Кезінде орыс зерттеушісі А.И. Левшин: «Тәуке ханның баласы, Әбілмәмбеттің әкесі Болат туралы еш мәлімет таба алмадым, соған қарағанда, ол атағын шығаратындай ештеңе жасамаған сияқты» деген болса, А.И. Левшин еңбегімен таныс М. Тынышбаев Болат ханды «жігерсіз, жылдам шешім қабылдай алмайтын адам» ретінде сипаттайды. Зерттеушілер пікірлері XVIII ғасырдағы «Елім-ай»

дастанындағы: «Сәмеке, Қайып, Болат дәрменсіз боп, кездейсоқ ел жағдайы оңа алмады» деген жолдармен де толықтырыла түседі [15].

Болат ханның тұсында жоңғарлардың бағына, қазақтардың сорына қазақ жүздерін билеген Кіші хандар өз алдына дербестеніп, Ұлыстың орталық хандығының билігі әлсіреп, саяси жақтан бөлшектенді.

Орта жүзді Самеке хан, Ұлы жүзді Жолбарыс хан, Кіші жүзді Әбілхайыр хан биледі. Бұл хандарға қараған сұлтандар да дербестікке бой ұрды. Сөйтіп, бөлшектенген бытыранды хандар мен сұлтандар жауға қарсы күш біріктіре алмады. Қазақ хандығының өзара қырқысқан «алты бақан алауыздығын» пайдаланған жоңғарлар 1723 жылғы көктемнің басында әйгілі ақ мешін жұтынан тұралап шыққан қазақ еліне 70 мыңнан аса әскерді жеті жерден бір мезгілде төгіп жіберді. Таудан құлаған селдің тасқынындай жолындағыны жайпап өткен бұл сүргін шабуылдың нәтижесінде қазақ елі Түркістан, Ташкент бастаған 20 шақты қаласынан, бүкіл оңтүстік, оңтүстік-шығыс өңірінен айрылды.

Жоңғарлар Ұлы жүзді қырып-жойып, Орта жүз, Кіші жүз жерлеріне жетті. Халық басы ауған жаққа кетті. Ұлы жүз бен Орта жүздің қазақтары Самарқанд пен Ходжентке қарай шұбырды. Кіші жүз қазағы Хиуа мен Бұхараға ағылды. Босқындардың біразы Сырдың сол жағындағы Алқакөл маңына топтасты. Халық бұл кезенді «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп атады. «Елім-ай» деген қасіретті ән осы кезден қалған. Халық бірігудің қажеттігін түсінді.

Тарихи деректер бойынша, бұл кезде қазақ даласына аты әйгілі Шақшақ Жәнібек, Қанжығалы Бөгенбай, Бәсентиін Малайсары, Тайлақ батыр, Өтеген батыр жер-жерде қол жиып, жасақ құрып, ұрымтал кезде қалмақтарға тұтқиылдан шабуыл жасап жүрген. 1726 жылы қазақ елінің сұлтандары, әйгілі батырлары, билері жиналып, қалмақтарға тойтарыс беру жөнінде бүкіл Қазақ жасағы құрылады. Бұл жасақтың бас қолбасшысы болып Әбілқайыр сұлтан сайланады.

Ел намысы жүректерін кернеп, қан майданға шыбын жанын шүберекке түйіп түскен қазақ аламандары Бұланты өзенінің бойында және Балқаш көлінің күнгей жағында (көлден 120 шақырымдай Аңырақай деген жерде) қалмақтың қалың қолын жеңіп шығады.

Бірақ бастары бірігіп ұлы жеңіске жеткенімен, енді бұдан былайғы билікке, жоңғарға қарсы күресті ұйымдастыру тізгініне келгенде хан, сұлтандар — Әбілқайыр, Сәмеке, Әбілмәмбет, Жолбарыс, Көкжал, Барақ өзара таласып, бір-бірімен мәмлеге келе алмай айрылысады. Бұдан кейін қазақ елі жеке-жеке хандардың, сұлтандардың иелігіндегі әлденеше ұлыстарға бөлініп, Қазақ Ордасындағы хан тағы иесіз қалды.

Тарихта өшпес із қалдырған Абылай хан

Абылай хан — XVIII ғасырдағы тарихымыздың аса ірі тұлғасы. Ресей үшін Бірінші Петр қандай болса, Қазақстан үшін ол да сондай тұлға. Абылайдың дара тұлғасы, қолбасшылық таланты мен саяси көрегендігі қазақ халқының жоңғар шапқыншылығы мен Ресей, Қытай империяларының көз алартуына қарсы күресіне байланысты. Қалыптасқан күрделі тарихи кезеңде көзге түсті. Абылай қазақ халқының тағдыры талай қыл үстінде, қылыш жүзінде тұрғанда ел бірлігін ұйымдастырып, 1723 ж. қырғыннан абдыраған Үш жүздің басын қосып, анталаған жауға тойтарыс берді. Сол арқылы қазақтың келешегіне жол салды.

Абылайдың аты көзі тірісінде аңызға айналып, қазақ үшін қасиетті Алаш сияқты жауынгерлік ұранға айналды. Абылай есімін атағанда барша қазақ атаулының жадына «бостандық», «егеменді ел», «қазақ халқы», «туған жер», «Отан», «ел бірлігі» сияқты қасиетті ұғымдар оралады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев «Абылай аңсаған азаттық» атты өз толғамында («Егемен Қазақстан», 2 қазан 2013 ж., 1-б.): «Абылай Керей мен Жәнібек хандар тіккен Қазақ ордасын еңселі ел ету ісіне саналы ғұмырын арнады. Қазақ хандығы деген ұланғайыр жерімізді жаудан азат етіп, еліміздің етек-жеңін бүтіндеді. Оның қазақ халқының тұғыры берік, жұлдызы жарық ел болуын аңсап, осы қасиетті мақсатқа жету жолында найзаның ұшын ғана емес, дипломатияның күшін де жұмсаған заманының аса көрнекті ханы болғанына тарих куә.

Алмағайып сұрапыл заманда есеңгіреген елге ес кіргізіп, бір тудың астына біріктіре білген Абылай ерлігі мен ақыл-парасатын қатар жұмсаған сарабдал саясаткерлігінің арқасында қазақ халқын жойылып кетуден сақтап қалды. Осылайша, туған халқының кемел болашағын аңсаған ол өз дәуірі артқан ұлы жүкті қайыспай көтеріп, ел алдындағы перзенттік парызын атқарып кетті», — деуі тегін емес.

Абылай (шын аты Әбілмансұр) көпке дейін шыққан тегін, өзінің хан тұқымынан екенін жасырып келген. Үйсін Төле бидің түйесін бағып жүріп, Сабалақ деген ат алады. Алайда көреген дана би Сабалақтың жай тұқымынан емес екенін түсінген. Ақылымен, батырлығы, табандылығымен көзге түседі. Сабалақ Бөгенбаймен танысады. Бөгенбай Сабалақты көргенде адамның да, малдың да асылы екенсің деп айтады:

*Шырағым-ай, көзің отты бала екенсің!
Мінезің қазақтағы хан екенсің,
Жазға салым қалмаққа аттанамыз,
Соған да керек болар жан екенсің, —*

деп батасын беріп, астындағы Нарқызыл атты тұлпарын сыйға тартқан екен [16].

1728–1732 жж. Сабалақ (Әбілмансұр) Бөгенбай батырдың қасына еріп, атқосшысы бола жүріп әр түрлі шайқастарға қатысып, тәжірибе жинап машықтанады. 1733 жылы Сарыарқаға басып кірген қалмақпен Орта жүз қолы Өлеңтінде шайқасады. Қалмақ жақтан Қалдан Серен туысы (бір деректерде — баласы) Шарыш батыр бірнеше қазақ батырларын өлтіріп елендеп тұрады. Ызаға булыққан Бөгенбай батыр елу жастан асқан шағына қарамастан, жауға қарсы шықпақшы болады. Сол уақытта топ арасынан Сабалақ шығып, қалмақ батырымен айқасуға Бөгенбайдан рұқсат сұрады. Атасының рухын көмекке шақырып «Абылайлап» Шарышқа қарсы ұмтылған Сабалақ қас жауын өлтіреді. Осы оқиғадан кейін Әбілмансұрға «Абылай» деген ат қояды.

1734 ж. Түркістанның билеушісі Сәмеке қайтыс болады, орнына Әбілмәмбет барады, ал Абылайды халық Орта жүздің ханы етіп сайлайды. Осылайша Бөгенбай батырдың батасын алған Сабалақтың бағы жанып алғашында Орта жүзді, кейіннен бүкіл Үш жүзді билеген, тарихта өшпес із қалдырған Абылайдың саяси өмірі басталады.

1741 ж. Абылай аң аулап жүрген кезінде жоңғарлардың тұтқынына түседі. 1742 ж. ол жоңғарлардың тұтқынынан босайды. 1743 ж. Абылай жоңғарларға қарсы күресті қайта бастап, Ресей және Цинь империясымен байланыс жасайды.

1753–1754 жж. қазақ жеріне қауіп Қытай елінен төнген еді. Қалмақтарды қырып, жоңғар жерін қанға бояған Цинь әскерлері ендігі жерде көрші халықтарға өзін мойындатуды көздеді. Қазақ жеріне Қытай әскерлерінің баса көктеп кіруіне себеп болған Жоңғар мемлекетінің тағына үміткер Әмірсананы қолға түсіру еді. Жоңғар халқының ұлт-азаттық соғысын басқарған Әмірсана жеңіліс тапқаннан кейін Абылайдан қамқорлықты өтініп қазақ жерін паналап келген болатын. Абылай хан қазақтың ата жауы – қалмақтардың басшысы Әмірсананы қолдап қазақ жеріне жасырады. 1756 жылы мамыр айында Қытай богдыханы Цяньлунь Абылай ханға хабар жібереді.

«Цзянцзюн бастаған он мың қолды екі бағытпен сенің жеріңе жіберіп отырмын. Егер сен Әмірсананы жасырып отырған болсаң, ұстап бермесең, өз обалың өзіңе күліңді көкке ұшырамын» (Цинская империя. Ч. 1. — Алматы, 1989. — С. 86). Елдің игі жақсылары қазақтар үшін Қытаймен соғысу, ежелгі жау жоңғармен болған қақтығыстардан әлдеқайда ауыр болатынын жақсы түсінді. Дегенмен, қытай богдыханы қазақтың күшін бағаламады. Алғашында Абылай бастаған қол Бетпак далаға дейін шегініп, Дардана мен Хадаха деген екі генералының әскерлерін сусыз далаға апарып, артынан Бөгенбай бастаған нөкерлермен қоршап алады. Сусыз айдалада азық-түліксіз әлсіреген қытай әскерлері соғыссыз беріледі. Бірақ, Абылай хан үш бимен ақылдаса келе, бірде бір қытай әскеріне тиіспей, шекараға дейін шығарып салады. Осылай сәтсіз аяқталған қытайдың екі генералының жорығы үшін барлық атақ пен шенінен айырылады. Қытай әскер басшысы қазақтарды оңайлықпен тізе бүктіре алмайтынын байқады. Жаңадан сайланған қытай қолбасшылары Дардана мен Хадаханың тағдырын қайталамау үшін Абылаймен келіссөздер жүргізіп, тез арада бейбітшілік орнатуға мүдделі болды.

Қазақ билеушілері де Қытаймен соғыс, елді әлсіретіп басқа да жан-жақтан анталаған жауға оңай олжаға айналдыра алатынын жақсы түсінді. Бір жағынан, Ресейдің қазақтарды бодандыққа айналдыру мақсаты бар, жерсіз жүрген орыстiлділердi жедел түрде, топырлатып қазақ жеріне қоныстандыруы, екінші жағынан — Қоқан хандығынан ауыр езгіге түскен Ұлы жүзді азат ету қажет еді. Осындай жағдайда елді сақтап, тәуелсіз мемлекет болып қала беру үшін жалғыз амал дипломатия екенін Абылай өте жақсы түсінді [17].

Жоңғар шапқыншылығы тұсында жастайынан жауға аттанып, батырлығымен ел ықыласына бөленген Абылай сол ежелгі дұшпанның ордасының күйреуі тұсында да (1745–1757 жж.), кейіннен 1771 жылы Еділ қалмақтарының (торғауыттардың) шығысқа қарай үдере қашқан үлкен көші оқиғасында да қазақ жасақтарын жорыққа бастаған жаужүрек қолбасшы ретінде көрінеді. Торғауыт

қалмақтарына жасаған жорықтардан кейін Абылай Үш жүздің ханы аталады. Оның осы бір айтулы оқиғалар тұсындағы істері тарихи жазба деректерде кең сақталған және халық аңыздарының мазмұнына да арқау болған [18].

Х. Әбжанов пен Қ. Әбуевтің «Абылай: көне шындыққа жаңа көзқарас» деген мақаласында мынадай қызық дерек келтірілген: «1771 жылы Әбілмәмбет хан дүние салуына байланысты дәстүр бойынша оның балаларының бірі хан сайлануы тиісті еді. Алайда Үш жүздің өкілдері жиналып, бүкіл қазақтың ханы етіп Абылайды сайлады.

Ал патша үкіметі болса, онымен келіспейтінін білдірді. Өйткені қазақты жаулап алудың отарлық саясатын ғана көздеген ол хандық билігінің нығаюына, Үш жүздің басының бірігуіне қайткенде жол бермеуге күш салған-ды. Патша үкіметінің көздегені — Қазақ елін бірімен-бірі бақас бірнеше хандыққа бөлу және келешекте хандықты, яғни тәуелсіздікті мүлдем жою еді. Сондықтан болар, Ресей патшайымы II Екатерина Абылайдың оған арнайы жазған хатында келтірілген деректерге құлақ аспады. Онда Абылай өзінің Әбілқайыр мен Әбілмәмбет хандардың заңды мұрагері екенін айта келіп, былай деген: «1771 жылы Түркістан қаласындағы мұсылмандар әулие тұтатын Қожа Ахмет мазарының басында біздің дәстүр бойынша намаз оқып, Үш жүздің хандары мен сұлтандары және Ташкент пен Түркістан провинциясының басқа да қалаларының өкілдерінің қатысуымен мені бүкіл Үш жүздің ханы етіп сайлады». Осыған қарамастан, II Екатерина қол қойған Грамотада Абылайды тек Орта жүздің ханы етіп тағайындағаны көрсетілген. Сонымен қатар патша өкілдері Абылайдың сөз етілген Грамотаны алуға және өзінің бодандығын қайта мойындау шартына қолын қоюға Петербургке немесе Орынборға келуін талап еткен. Абылай болса, көнбеді. «Мені Үш жүздің ханы етіп халқым сайлады, ендеше бұған қоса айрықша бір куәлік алудың қажеті жоқ», — деп жауап қайырған [19].

Абылай хан 1781 жылы қайтыс болады. Оның денесі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иассауи мазарына жерленеді.

Абылай қасына Бұқар жырау, Үмбетей жырау, Тәттіқара ақын сияқты ұлы руханият өкілдерін топтастыра білді. Абылайдың ұрпақтары арасында қазақтың соңғы ханы Кенесары, сұлтан Шыңғыс, ғалым Шоқан Уәлиханов сияқты Алаштың біртуар тұлғалары бар.

Түйіндей келгенде, Абылай хан көзі тірісінде бытыраңқы жүздердің басын біріктіре алды. Қазақ хандары билігі тарихында Абылай «ұлы» хан ғана емес, сонымен қатар Қазақстан территориясының қауіпсіздігін, дипломатиялық қатынастарды нығайта отырып, өз беделі мен көрегендік саясатының арқасында сақтай алған дарынды тұлға болды. Абылайдың билігі тұсында халықтың барлық әлеуметтік топтарының жағдайы қарастырылып, олардың мүдделері ескерілген болатын. Абылай — қазақ жерінің тұтастығын сақтап қалушы, біріктіруші, дарынды қолбасшы мен білікті мамлегер (дипломат) және аты аңызға айналған ірі тұлға ретінде халық есінде қалды.

Қазақ елінің ұлы ханы Абылай өлген соң Қазақ хандығының бөлшектенуі

Қазақ елінің соңғы ұлы ханы Абылай өлген соң, бөлшектене бастаған ұсақ хандықтарға Ресейдің қысымы ұлғайып, олардың ішкі аймақтарына бекіністер салына бастады. Онымен қатар Қоқан хандығы тарапынан да оңтүстік Қазақстанға шабуылдар жиіледі. Ресейдің әлімжеттігіне жауап ретінде қазақтардың бірде толастап, бірде өршіп, ұзақ жылдарға созылған, бірақ бір орталыққа бағынбаған, бір-бірімен байланыссыз ұлт-азаттық қозғалысы 1783–1858 жж. орын алды [Сырым Датов (1783–1797), Қаратай сұлтан (1797–1814), Арынғазы сұлтан (1816–1821), Саржан сұлтан (1824–1836), Исатай – Махамбет (1836–1837), Кенесары хан (1837–1847), Есет (1853–1858), Жанқожа (1856–1857) т.б.].

1798 ж. Қазақ хандығына тәуелді Ташкент бегі Жүніс қожа көтеріліс ашып, Қазақ хандығынан бөлінді. Ол кейін Қоқан ханына бағынды. Осы хандық 1801–1822 жж. қазақ елінің оңтүстігін Ұзын-Ағашқа дейін жаулап алып, Қазақ хандығының астанасы Түркістанды өзіне бағындырды. Ұлы жүз Қоқан хандығының құрамына кірді. Кіші жүздің Еділ мен Жайық аралығы Ішкі орданы, кейін Бөкей хандығы аталған бөлігін Ресей бөліп алып, оны Астрахан генерал-губернаторына бағындырды. Бұл классикалық протекторатта Жантөре Айшуақұлы (1802–1809), Бөкей (1811–1819), Жәңгір (1824–1845) хандар тақта отырды. Ішкі орда хандық ретінде 1811–1845 жж., ал әкімшілік тұрғысында 1876 ж. дейін өмір сүрді.

Абылай ханнан кейінгі хандарды Ресейге бағынышты яки бағымсыз тұрғысынан екі түрге жіктеуге болады [20]. Біріншісі — Ресейге бағынышты және олардың хан лауазымын Ресей бекіткен «ресми хандар»: Орта жүзде Уәли 1781–1823 (кей деректерде 1819 ж. қайтыс болған) жж., Ғұбайдолла 1823–1825 жж.; Кіші жүзде Жантөре, Бөкей, Жәңгір; Ұлы жүзде Ханқожа 1783–1799 жж., т.б. Бұлардың ішінде Ғұбайдолла Ресейге қатысты тәуелсіз саясат жүзгізуге ұмтылғаны үшін Сібірге жер аударылды. Екіншісі — Ресейге бағынбаған, олардың хандығын Ресей мойындамаған «ресми емес хандар»: Кіші жүзде Қаратай — 1797–1814, Арынғазы — 1816–1821; Орта жүзде Қасым — 1825–1840 (кейбір деректерде 1828 жылдан бастап), Кенесары — 1841–1847 жж. және Ресейге де бағынбай, хандарды да мойындамаған Қазақ елінің шығысындағы сұлтандар және тайпа басшылары. «Ресми емес» хандығына Көкшетау, Ақмола өңірлері (оның өзі де толық емес) қарады. 1835–1840 жж. «ресми» хандар қарадан шыққан аға сұлтандармен алмастырылды. Қазақ елінің басқа аймақтарына «ресми емес» хандар және Ресейге де, хандарға да тәуелсіз тайпа басшылары, не сұлтандар билік жүргізіп келді.

«Ресми емес» хандарды Хиуа, Қоқан хандықтары, Бұхара әмірі мойындап, олармен дипломатиялық қатынаста болды. Қытай өкіметі «ресми емес» хандарды және «ресми» хандар Уәлиді, Ғұбайдолланы, Ханқожаны да хан деп мойындап, олармен дипломатиялық қатынаста болған. Тіпті, Қытайда жалпы Қазақ хандығының елшілігі Ресей мен Қытайдың 1883 жылы Шәуешек келісіміне дейін сақталғандығы туралы деректер баршылық.

Кенесары Қасымұлы — Қазақ хандығының соңғы ханы

Кенесары Қасымұлы — мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, қазақ халқының 1837–1847 жж. ұлт-азаттық қозғалысының көсемі. Қазақ хандығының соңғы ханы.

Ол 1802 ж. Көкшетау өңірінде дүниеге келген. Ата-тегі жағынан Кенесары — Шыңғыс ханның 27-ші ұрпағы, әйгілі Абылай ханның немересі (сызбаны қара) [21].

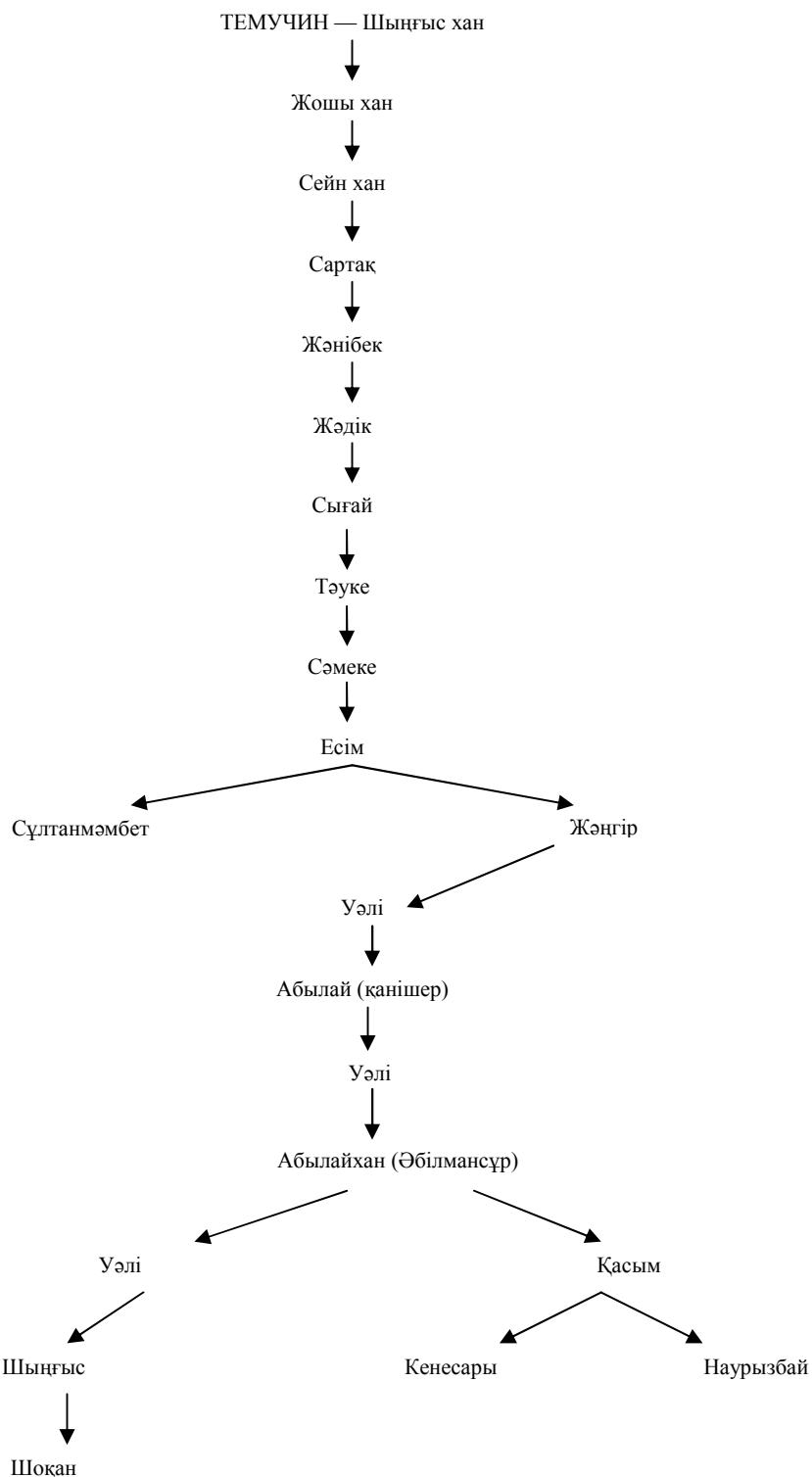
Кенесарының арғы аталары Шыңғыс ханның Жошы деген үлкен баласынан тарайды. Абылайдың әйелі қалмақтың Хочу мерген ноянның қызы Топыштан Қасым сұлтан туады. Кенесары осы Қасым сұлтанның баласы. Ордасын Көкшетауға тіккен Абылай ханның отыз ұлы болған. Қасым сұлтан мен бәйбішесі Айкүмістің алты баласы болған. Ал Кенесарының інісі Наурызбай Қасым сұлтанның екінші әйелінен өмірге келген. Кенесары Қасымұлы өзге бауырлары секілді көшпелі әскери ақсүйектер қауымының дәстүріне сай жастайынан шабандоз, ұшы-қиырсыз даланың қатал табиғатына шыныққан, қиындыққа төзімді болып тәрбиеленді. Жеке басының ерлік қасиеттері, бірбеттігі, алға қойған мақсатына жету жолындағы қайсарлығы мен дүлей күш-жігері оның жетекшілік қабілетін айналасына ерте мойындатқан.

1827 ж. бастап Абылайдың ұрпақтары қазақ хандығын патшалық Ресей езгісінен босату жолындағы күресте белсенділік танытты. Кененің әкесі Қасым мен үлкен ағасы Саржан бастаған жасақтар орыс ауылдары мен керуендеріне шабуыл жасап тұрды, қазақ ауылдарын отарлық бұғаудан босатты. Міне, солардың жолын жалғастырушы Кенесары Қасымов та мемлекет тәуелсіздігінің өте маңызды іс екенін халық санасына күйода кыруар еңбектер атқарды. Мемлекет мүддесін қорғау жолында жауды жеңіп, тәуелсіздікке қол жеткізу үшін халықты біліктілікпен басқару көп септігін тигізетінін ол жете түсінді.

Кенесары Қасымов өз айналасына ең адал кеңесшілер мен батырларды, халық арасынан отарлық езгіге қарсы күрестегі ең беделді, белсенді азаматтарды топтастыра білді.

Қиын-қыстау шақтағы ортақ мүдде — ұлттың азаттығы үшін осындай әрекетке баруының өзі ұлылық емес пе?! Патшаның «бөліп ал да, билей бер» деген саясаты қазақ даласына кеңінен таралуы елдің қатты наразылығын туғызуы, оның жақтастарын көбейтуі заңды еді. Сонымен бірге Кенесарыға қарсы шыққан рулар да болды.

КЕНЕСАРЫНЫҢ ТЕГІ:

Кенесары қолы алғашқы әрекетін 1838 жылдың көктемінде Ақмола бекінісін қоршап, өртеуден бастады. Қамал бастығы әскери старшина Карбышев пен Ақмола аумағының аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендин төнген ажалдан құтылып кетті. Кенесары енді Торғайға бет бұрды. Кенесары Қасымов патша өкілдеріне жазған хаттарында бұл әрекетін Ресей шекараларына жақындауға ұмтылу, сол арқылы келіссөз процестерін жеңілдету деп түсіндірді. Шын мәнінде

батырдың негізгі мақсаты — 1836–1838 жж. Исатай Тайманов бастаған ұлт-азаттық көтерілісі болып өткен Кіші жүзді жалпы халықтық көтеріліске қосу болды.

1841 жылы Кенесары хан тағына отырғаннан кейін, көтеріліске қатысушылар әскери қимылын үдете түсті, олар қокандықтардың елеулі күштері бекінген Жүлек, Ақмешіт, Жаңақорған, Созақ қамалдарын қоршауға алды.

Кенесары өзінің басты мақсаты — азаттыққа қол жеткізу үшін ортақ жауға қарсы Үш жүздің күш біріктіре күрес жүргізуі керек екенін түсінді. Алайда ұлт-азаттық күрестің 1844–1845 жж. қарқыны үдей түскен кезеңде де қазақтардың басы толық бірікпеді. Көтерілістің бас кезінде-ақ қазақтар қарама-қарсы екі топқа бөлінді: бірі Кенесары жағында болса, екіншісі патшаның жүргізген саясатын қолдады.

Кенесары Қасымов хан, саясаткер, дипломат ретінде қазақтың үш жүзі руларының едәуір бөлігін өз туы астына біріктіре алды. Оның әскерінің жалпы саны кейде 20000 адамға дейін жетті. Халықтың бас көтеруіне Орта жүздің көптеген сұлтандары мен билері қосылды.

Кенесары бастаған халық көтерілісінің ауқымы кең болды, ол XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы азаттық жолындағы өзге қозғалыстардан қазақ рулары көп қоныстанған негізгі аудандарды қамтуымен ерекшеленеді.

Кенесары мемлекет құрылымына көп көңіл бөлді, елді басқаруда жаңа құрылымдар мен ережелер енгізді, сонымен бірге істен шығарылған құрылымдарды қайта қалпына келтірді. Әскер қатарында қатаң тәртіп орнатты. Әскерді ұзақ дала соғыстарына бейімдеу үшін мыңдықтар мен жүздіктерге бөліп, басқару құрылымын құрды. Ол қажет ақпараттарды жеткізіп тұратын тыңшыларына да сүйенді, саяси күрес пен дипломатияның тиімді әдістерін қолданды. Мемлекеттің ішкі саясатын хан өзі қатаң бақылауға алды, ру аралық қақтығыстардың жолын кесті.

Үш жүздің қазақтарының біріккен ұлт-азаттық қозғалысы Ресейді қатты алаңдатты. 1843 жылы 27 шілдеде Николай I «империя құрамындағы қазақ хандығына қарсы ең көлемді әскери қозғалыстарға рұқсат беретін басқа мемлекет болмауы тиіс» деген қарарға қол қойды.

Бір кезеңде патша әскерлерімен және ымыраға келмес сұлтандармен күрес жүргізген Кенесары 1843–1844 жж. біраз жеңістерге қол жеткізсе де, шегінуге мәжбүр болды. Шегіне келе Кенесары қырғыз жеріне шекаралас Ұлы жүздің аумағына орналасты. Ханның келесі бағыты қырғыз халқын орыс отаршылдығына қарсы ортақ күреске көтеру болды, алайда ол манаптар тарапынан күшті тойтарысқа тап болды.

1847 жылы Кенесары хан Тоқмақ маңындағы екі жақтың күші тең емес шайқаста қаза болды [22].

Ұлы Абылай ханның ұрпағы Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық көтерілісінде қандай қолбасшы, тарихта қандай ұлы тұлға болғандығы туралы орыс тарихшысы Н.Н. Середя өз зерттеулерінде жан-жақты ашып жазған. Ал ағылшындық Томас Аткинсон Кенесары Қасымұлы туралы былай деп жазды: «Кенесары қазақтардан ғажайып жауынгерлер даярлады. Найза мен айбалтаны тамаша игерген, шапшаңдығына көз ілеспейтін жігіттері өзінен күші басым жаудан қаймықпай соғысып, жеңіп шыға беретінін естігенім бар. Егер білікті офицерлері болса, қазақтар әлемдегі ең әйгілі атты әскер құрар еді. Оларға тарихта даңқы асқан Шыңғыс хан жиһангерлерінің керемет қасиеттерінің бәрі тән». Ресейдің әскери тарихшысы В. Потто кезінде Кенесарының қазақтардың Шамилі деп те атаған. Кенесары Қасымұлының өмірі мен азаттық жолындағы күресі көптеген ақын-жазушылардың шығармаларына арқау болды. Нысанбай ақынның «Кенесары Наурызбай дастаны» 1875 ж. сұлтан Жантөриннің тәржімесімен «Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесінің жазбаларында» орыс тілінде жарияланды. XX ғасырдың 30-жылдары М. Әуезов «Хан Кене» пьесасын, 60-жылдары І. Есенберлин «Қаһар» романын жазды. 1888 ж. Ташкентте «Кенесары мен Садық» деген атпен шыққан Кенесарының баласы сұлтан Ахмет Кенесариннің естеліктер жинағы да құнды еңбек болды. Кеңес үкіметі тұсында Кенесарының күрес жолына іргелі ғылыми-зерттеу арнаған тарихшы-ғалым Е. Бекмаханов саяси қуғын-сүргінге ұшырады [11; 202].

Кенесары Қасымовтың сіңірген тарихи еңбегі — ол қазақ халқының салт-дәстүрін сақтай отырып, оны бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күреске жұмылдырды. Кенесары ханның саясаты және идеологиясы ұлттың даму жолындағы өзекті мәселелерді шешуге бағытталды. Сондықтан да Кенесары Қасымұлы тұлғасына жаңаша қарап, оның шынайы бағасын беру ісі Қазақстан тәуелсіз мемлекетке жеткеннен кейін ғана қолға алынды. 2002 жылы Кенесары ханның туғанына 200 толуына орай халықаралық ғылыми конференция өтті. Астана қаласында Кенесары ханға ескерткіш қойылған және атымен аталатын көше бар.

Қорыта келе айтарымыз, қазақ елінің соңғы ханы Кенесары опат болғаннан кейін ғана, Қазақ хандығы 1847 ж. жойылды деп есептеу керек. Қазақстанды Ресей 1865 ж. толық жаулап алды. 1868 жылдан отарлау басталып, ол 1991 жылға дейін созылды.

Қазақстан Жоғарғы Кеңесі 1991 жылдың 16 желтоқсанында Қазақстанды тәуелсіз Республика деп жариялады. 200 жылдай патшалы Ресейдің отары, 70 жылдан астам Кеңес өкіметінің бұғауында болған Қазақстан егеменді ел болды. Бұл күн — Қазақстан тарихына алтын әріптермен жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Тайшығашова С.* Қазақ хандығының қоғамдық құрылысы (XV–XVIII ғасырлар) // Қазақ тарихы. — 2009. — № 2. — 57–59-б.
- 2 *Нәукенұлы Б.* Тарихтағы қазақ хандары // Қазақ тарихы. — 2005. — № 1. — 106–115-б.
- 3 *Ғизатов Ж.* Қасым хан // Қазақ тарихы. — 2005. — № 4. — 23–27-б.
- 4 *Ахметова С.* Қазақ хандығының нығаюы // Қазақ тарихы. — 2005. — № 5. — 91–92-б.
- 5 *Тұрысов Е.* Ақназар ханның ақ жолы // Егемен Қазақстан. — 2013. — 6 наур.
- 6 *Жаппасов Ж., Тасилова Н.* Шығай және Тәуекел хандардың тұсындағы Қазақ хандығының саяси тарихындағы өзгерістер // Ақиқат. — 2013. — № 6. — 100–104-б.
- 7 *Салғараұлы Қ.* Шығай хан // Түркістан. — 1996. — 5 маусым.
- 8 *Тұрғынбекқызы А.* Қазақ хандығы // Қазақ. — 2010. — № 34–35 (495–496). — 20–27 тамыз. — 9-б.
- 9 *Тойшанұлы А.* Еңсегей бойлы ер Есім // Жұлдыз. — 2012. — № 11. — 259–262-б.
- 10 *Даутбаев М.* Қазақ шежіресі. — Шымкент: ЖК «Байтасов Б.С.» баспасы, 2012. — 96 б.
- 11 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — Бірінші кітап. — Алматы: Өнер, 2011. — 304 б.
- 12 *Сағынғалиева Б.* Тәуке хан тұсындағы Қазақ хандығы // Қазақ тарихы. — 2010. — № 5 (104). — 58–60-б.
- 13 *Назарбаев Н.* Жетісу далаларында көшіп-қонып жүрген... // Қазақ тарихы. — 2006. — № 2. — 5–6-б.
- 14 *Әбжанов Х.* Қазақ мемлекеттігі тарихын дәуірлеу ұстанымдары // Ел. — № 46 (71). — 2006. — 16 қараша. — 3-б.
- 15 *Мұқтар Ә.* Әбілмәмбет хан туралы жаңа пайым // Егемен Қазақстан. — 2012. — 15 қараша.
- 16 *Айдарқұлова А.* Абылай хандығы // Қазақ тарихы. — 2010. — № 4 (103). — 56–57-б.
- 17 *Шәмші Ж.* Абылай хан туралы тарихи деректер // Қазақ. — № 42 (662). — 2013. — 18 қазан. — 6-б.
- 18 *Қасқабасов С., Әбсадықов А.* Аңызға айналған ардағымыз // Егемен Қазақстан. — 2013. — 28 мамыр.
- 19 *Әбжанов Х., Әбуев Қ.* Абылай: көне шындыққа жаңа көзқарас // Егемен Қазақстан. — 2013 ж. — 20 ақп.
- 20 *Жолбағазев Е.* Керейден Кенесарыға дейін, немесе Қазақ хандығының құрылуы, отарлануы және жойылуы хақында // Парасат. — 2007. — № 7. — 27–29-б.
- 21 *Қуандық Е.С.* XIV және XX-шы ғасырлар аралығындағы қазақ елінің тарихы бойынша лекциялар: Оқу құралы. — Алматы: Дәуір, 2013. — 592 б.
- 22 Тарихи тұлғалар: Танымдық-көпшілік бас. // Құраст.: Б.Тоғысбаев, А.Сужикова. — Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. — 376 б.

Р.С.Каренов

Казахское ханство: формирование, развитие, падение

К 550-летию создания Казахского ханства

Рассматриваются предпосылки образования Казахского ханства в середине XV столетия. Подчеркивается, что попытка преодоления политической разобщенности частей казахского народа в разных государственных объединениях выпала на долю первых казахских ханов — Жаныбека и Гирея. Отмечается, что объединение казахских родов и племен в составе нового государства — Казахского ханства — шло сложным путем. Делается вывод, что сложение Казахского ханства, внутреннее его развитие, своя система ценностей, особенности склада народного характера неоднократно должны были выдержать испытания на прочность. Доказывается, что в условиях современного независимого Казахстана, когда стали возможны плюрализм и свобода слова, вернули народу незаслуженно забытые имена выдающихся казахских ханов, в числе которых прежде всего последний хан казахских жузов, внук Абылай-хана — Кенесары Касымов.

R.S.Karenov

Kazakh khanate: formation, development, falling**To the 550 anniversary of the Kazakh khanate**

Prerequisites of formation of the Kazakh khanate in the middle of X Y are considered centuries. It is emphasized that attempt of overcoming of political dissociation of parts of the Kazakh people in different state associations fell to lot of the first Kazakh khans — Zhanybek and Girey. It is noted that association of the Kazakh childbirth and tribes as a part of the new state — the Kazakh khanate — went a difficult way. The conclusion is drawn that addition of the Kazakh khanate, its internal development, the system of values, features of a warehouse of national character repeatedly had to pass tests for durability. It is proved that in the conditions of modern independent Kazakhstan when the pluralism and a freedom of speech became possible, returned to the people unfairly the forgotten names of outstanding Kazakh khans, among which first of all the last khan of the Kazakh shoes, the grandson of Abylay-hana — Kenesary Kasymov.

References

- 1 Tayshygashova S. *History of Kazakhs*, 2009, 2, p. 57–59.
- 2 Naukenuly B. *History of Kazakhs*, 2005, 1, p. 106–115.
- 3 Gizatov Zh. *History of Kazakhs*, 2005, 4, p. 23–27.
- 4 Akhmetova S. *History of Kazakhs*, 2005, 5, p. 91–92.
- 5 Turysov E. *Egemen Kazakhstan*, 2013, March, 6, p. 5.
- 6 Zhappasov Zh., Tasilova N. *Akikat*, 2013, 6, p. 100–104.
- 7 Salgarauly K. *Turkestan*, 1996, June, 5, p. 3.
- 8 Turgyzbekkyzy A. *Kazakh*, 2010, 34–35 (495–496), on August, 20–27, p. 9.
- 9 Toyshanuly A. *Zhuldyz*, 2012, 11, p. 259–262.
- 10 Dautbayev M. *Family tree of Kazakhs*, Shymkent: Publ. house of the business owner of «B.S.Baytasov», 2012, 96 p.
- 11 *Historic figures of the Kazakh people*: Short reference book. Book the first, Almaty: Oner, 2011, 304 p.
- 12 Sagingaliyeva B. *History of Kazakhs*, 2010, 5 (104), p. 58–60.
- 13 Nazarbayev N. *History of Kazakhs*, 2006, 2, p. 5–6.
- 14 Abzhanov Kh. I «ate» installations on a periodization of history of the Kazakh state, 46 (71), 16 of November, 2006, p. 3.
- 15 Mukhtar A. *Egemen Kazakhstan*, on November, 15, 2012, p. 8.
- 16 Aydarkulova A. *History of Kazakhs*, 2010, 4 (103), p. 56–57.
- 17 Shamsy Zh. *Kazakh*, 42 (662), October, 18, 2013, p. 6.
- 18 Kaskabasov S., Absadykov A. *Egemen Kazakhstan*, May, 28, 2013, p. 5.
- 19 Abzhanov Kh., Abuyev K. *Egemen Kazakhstan*, February, 20, 2013, p. 5.
- 20 Zholbagayev E. *Parasat*, 2007, 7, p. 27–29.
- 21 Kuandyk E.S. *Lectures about stories of the Kazakh people in the period of XV the XVIII centuries*: Manual, Almaty: Daur, 2013, 592 p.
- 22 *Historic figures. Informative popular edition* // Authors B.Togysbayev, A.Suzhikova, Almaty: Almatykitap LLP, 2006, 376 p.

M.Slobodnik

*Comenius University**(E-mail: martin.slobodnik@uniba.sk)*

Economic Aspects of the Revival of Tibetan Buddhism in post-Mao China in a Historical Perspective

The aim of my contribution is to analyze the issue of the changes in monastic economy of Tibetan Buddhist monasteries after the incorporation of Tibet into the People's Republic of China (PRC) in 1951 in a broader historical context. This research is part of a larger project which deals with the religious policy in the PRC and it attempts to answer the question of continuity/discontinuity in the approaches towards religion between Imperial, Republican and socialist China with special focus on Tibetan Buddhism which represents a distinctive challenge for the Chinese perception of religion. Although the economic aspects represent only a part of this comprehensive issue, it illustrates the broader context of the developments of religious policy in China.

Key words: Tibetan Buddhism, Economic Aspects, religious policy, monastic economy, administrative control, society.

According to the 18th century Imperial Code of the Chinese Qing 青 Dynasty (1644-1911) «*these folks [i.e. Chinese Buddhist monks] do not plough, and have no trades or callings; so they dress and eat on the cost of the people; why then shall we allow them to build [monasteries] and thereby waste the wealth of the people?*» [1]. This short passage illustrates in a nutshell the basic attitude of Chinese Imperial State towards Buddhist sangha. Since the spread of Buddhism in China in the 3rd-4th centuries A.D. the Buddhist sangha «*had to seek recognition in a society where the conception of governmental authority was incompatible with the existence of asocial, unproductive and autonomous body within the state and where systems of thought used to be evaluated according to their practical efficacy rather than to their religious and metaphysical merits*» [2]. Starting from the 4th century A.D. in Chinese sources one finds a number of documents and edicts promulgated by the Confucian elite which while criticizing Chinese Buddhist monks highlighted — besides political and ideological — also economic arguments against their «unproductivity» and «parasitism» of the Buddhist monastic community which represented a danger for the government revenue. The ill-famed edict of the Tang Dynasty 唐朝 emperor Wuzong 武宗 (ruled 840–846) issued in 845 A.D. which triggered the large-scale persecution of Buddhism in China had focused on the huge size of the monastic community and its negative impact on the economy: «*At the present moment, there are innumerable monks and nuns under heaven who wait for farmers to feed them and women to clothe them. (...) More than 100 000 idle and lazy persons have already been driven out of monasteries*» [3]. As documented also by the quote from the 18th century this negative perception of sangha showed a long persistence.

However, this negative approach towards Buddhism — with special focus on its economic involvement — in China was in deep contradiction with the role of Buddhist institutions in traditional pre-1950 Tibet where in the mid-17th century a distinctive socio-political system characterized by the close relationship between religious authority and political power was established. The traditional political system of Central Tibet is described in Tibetan as «*having two [powers]: religious and political*» (Tib. *chos srid gnyis ldan*) which reflected the fact, that the supreme political and religious power rested in the hands of the successive incarnations of the Dalai Lama [4]. The ecclesiastic elite of Tibetan society played an important role in government institutions and therefore the Tibetan polity is often characterized as theocratic. Due to this position the Buddhist clergy successfully asserted also its economic interests and thus religious institutions and Buddhist hierarchs accounted for over a third of arable land in Central Tibet and in pastoral areas they were the largest owner of livestock (about 50%) [5]. The population in the vicinity of monasteries had to pay various taxes (transportation corvée, agricultural work on monastic estates, escort service for officials etc.) to these religious institutions, while further income of large monasteries came from usury (high interest monetary loans and lending of grain), participation in commerce and income from religious services for the community (donations collected from believers, chanting of Sutras etc.). The large monastic community — in pre-1950 Central Tibet there were about 110 000 monks, i.e. about 20% of the male population [6] — was an important economic factor. After 1951 the political role and economic power of Tibetan Buddhist monasteries represented a specific problem of the Chinese religious policy in Tibet.

As Tibet was till 1950 outside of the direct administrative control of Chinese Imperial or Republican authorities, the limits imposed on the size and property of Buddhist institutions in China were not implemented there. The foundation of the PRC in October 1949 and the incorporation of Tibet in May 1951 started the process of dramatic changes. The religious policy of the Chinese Communist Party (CCP) reflected the traditionally negative perception of Marxism towards religion and its guiding principle was the separation of politics and religion (Chin. *zheng jiao fenli de yuanze* 政教分離的原則). After the foundation of the PRC the socialist state strived to create an administrative, legal and institutional framework for the implementation of religious policy. In September 1949 the Chinese People's Political Consultative Conference adopted the «Common Program» (Chin. *Gongtong gangling* 共同綱領) which served as the provisional constitution: the article 5 guarantees the freedom of religious belief, but the article 3 declares the goal to requisition the land belonging to ancestral shrines, temples, monasteries and churches [7] and this political goal was further stressed in the law on land reform issued in 1950 which explicitly mentioned «*confiscation of land of temples, churches*» etc. [8]. These changes in early 1950s influenced primarily the religious life of Chinese Buddhists and in the first phase they were focused on the economic aspects of the functioning of Chinese Buddhist monasteries. In the course of the land reform which was launched in 1950 the monasteries' land was requisitioned and redistributed to peasants while the individual monks were also allocated some plots [9]. The official campaign under the slogan «*lay equal stress on farming and meditation*» (Chin. *nong chan bingzhong* 农禅并重) forced monasteries to establish production units in the field of agriculture, handicrafts, light industry, services and the monks and nuns were obliged to work in these units. These measures were adopted with the aim to raise the economic autonomy of Buddhist monasteries and thus shift the financial burden in the form of voluntary donations from the laity and at the same time to reduce the size of monastic communities. Some members of the Buddhist elite considered the participation of monks in physical labor as a means to legitimize the existence of Buddhist sangha under socialist regime. The participation of monks in production represented the implementation of the so-called Three-Self principle (Chin. *san zi* 三自; self-administration, self-propagation and self-support) which has been the blueprint of Chinese religious policy since 1949 [10]. Despite the officially guaranteed religious freedom the economic reforms dramatically changed the character of Chinese Buddhism, limited the religious activities and minimized the scope of Chinese sangha.

Due to the guarantees of the so-called 17-Point Agreement concluded between the central Chinese government and the local Tibetan government in May 1951 in Beijing, which in its 7th provision stipulates that «*the policy of freedom of religious belief ... shall be carried out. (...) The central authorities will not effect any change in the income of the monasteries*» [11], the traditional political system in Tibetan areas was maintained in the first years and the central government did not implement its economic policy towards Tibetan monasteries. In mid-1950s the first measures towards land reform and collectivization were launched in peripheral regions of Tibet, Kham and Amdo, which were speeded up in 1958 during the Great Leap Forward (1958–1960). These economic reforms accelerated the escalation of the conflict between Tibetan sangha and the state as they had a destructive impact on the traditional model of the functioning of Buddhist monasteries and thus were perceived as a threat to the very existence of Tibetan Buddhism. The ultra-leftist government policy provoked an armed rebellion of the local population and after its suppression in autumn 1958 the authorities launched the so-called «*democratic reform of the religious system*» (Chin. *zongjiao zhidu minzhu gaige* 宗教制度民主改革) which with regard to monastic economy focused on the «abolishment of the feudal system of exploitation», i.e. confiscation of land, forests and other property of the monasteries, abolishment of tax collection by monasteries and prohibition of the intervention of monasteries in the economy, especially the prohibition to accept financial alms from the laity [12]. These changes — which were implemented also in Central Tibet in the aftermath of the suppression of the uprising in March 1959 — represented an infringement of the traditional self-rule of Tibetan monastic institutions and represented a radical change of the traditional monastic economy which was shattered. The socialist state renounced the relatively tolerant policy adopted in the early period and opted for the enforcement of its authority. As a result of this suppressive religious policy the monastic community in Tibet was reduced to approximately one tenth and the remaining monks were obliged to participate in agricultural work. Thus the state authorities adopted in Tibet the same measures as in Chinese inland, however with a delay of seven to eight years. The anti-religious campaign which deprived the monasteries of their traditional income marked the beginning of the first phase of the destruction of Tibetan Buddhist monasteries which was completely unleashed during

the ill-famed Cultural Revolution (1966–1976) with the annihilation of institutionalized religion not only in Tibet.

The economic reforms which started in 1978–79 had a positive influence on the minority and religious policies as the state authorities have attempted to find a new *modus vivendi* of the relations between the state and various religious and ethnic groups. The limited liberalization has launched a massive revival of religious life in China including Tibet, where since early 1980s a large number of monasteries were rebuilt partly with financial support of the government but most of the work and financing was contributed by local population. This resurrection of institutionalized Buddhism in Tibet again brought out the issue of monastic economy as the property confiscated in late 1950s was not returned back to the monasteries. The crucial political documents promulgated by the state and Party authorities on religious policy in 1980s and especially after 1990 when the policy of adaptation of religion to socialist society (Chin. *zongjiao yu shehuizhuyi shehui xiang shiying* 宗教与社会主义社会相适应) was proclaimed, as well as regulations approved by provincial authorities [13] repeatedly stress as one of the main goals of the new religious policy the economic self-sufficiency of religious institutions which was promoted under the already mentioned slogan «*lay equal stress on farming and mediation*» as well as under the slogan «*use the monastery to support the monastery*» (Chin. *yi si yang si* 以寺养寺, Tib. *dgon par brten nas dgon pa skjong ba*) [14]. The large Tibetan monastic communities have been perceived as a heavy financial burden for the Tibetan lay population and as an obstacle in the economic development of Tibetan society as they do not contribute to production and the large numbers of celibate monks impede population growth [15]. According to official perception, monastic communities not only do not participate in production, but they drain large financial resources from the laity in form of donations and alms. In order to prevent this, Tibetan monasteries are expected to provide services and organize self-supporting production units, which would finance their religious activities and the livelihood of individual monks as the state — with some exceptions — does not provide any financial support for the monks. In order to implement this policy, monasteries have contracted land and orchards, established restaurants, souvenir shops, hostels, tailoring work units, Tibetan medicine centers, they produce and sell religious utensils and incense and these entrepreneurial activities should generate enough income to support the monastic communities [16]. In official Chinese documents these monasteries are praised as positive examples which «*pioneered the new brand of socialist monks*» [17].

Chinese sources also stress the importance of tourism as a crucial source of income especially for bigger monasteries which are able to attract larger crowds of primarily Chinese tourists. When since 1990s a «cultural and religious tourism» became popular in China, various religious institutions have tried to find a niche in the market economy. Numerous larger Tibetan monasteries charge tourist entrance fees and monks serve as tour guides for visiting groups. The local governments which receive in some cases about 40% of this income [18] encourage tourism and promote the monasteries as tourist attractions. This — in case of some monasteries — massive tourist presence is met with certain disquietude on Tibetan side. In interviews conducted in 2000–2009 monks from the Labrang (*bla brang*) monastery (Gansu Province 甘肃, northeastern Tibet) voiced their fear that the rising number of Chinese tourists might disrupt the traditional religious life of the monastery mentioning the situation of the Kumbum (*sku 'bum*, Chin. Ta'er si 塔尔寺) monastery in the Qinghai Province 青海 as a negative example of such development. They were also repeatedly referring to the fact that the Chinese visitors perceive the Buddhist monastery as a mere exotic curio, a kind of open-air museum of traditional culture existing only for the sake of the tourist gaze, and they do not respect its religious meanings for Tibetans. Thus the tourist industry represents both an important source of income and a new challenge for monastic institutions in Tibet.

To illustrate the structure of the income of Tibetan monasteries one has to rely on the scarce data from Chinese sources which provide at least a general picture. The 1993 gross income of the Drepung (*'bras spungs*) monastery near Lhasa was approximately 550 000 RMB (i.e. almost 70 000 \$) while over 40% of this financial sources originated from entrance fees, the rest from various other agricultural and non-agricultural entrepreneurial activities [19], the amount of donations and alms is not stated. The example of the other large monastery near Lhasa, Sera (*se ra*), proves that donations still represent an important part of the income, as in 1992 they constituted about 40% of the monastery's income [20]. In 1993 the total income of the Labrang monastery was about 1 100 000 RMB (ca 130 000 \$) of which about 15% was made up by the entrance fees and other 20% from other services related to tourism such as restaurants, hostels, souvenir shops [21]. The data available for these three monasteries gives a general picture of the monastic economy of large monasteries situated in the vicinity of urban centers, but for smaller monasteries in remote areas where

there is little opportunity for economic activities, donations and alms are the most important source of income despite the fact that monks and nuns are not allowed to facilitate nor encourage religious alms giving.

The issue of monastic economy in Tibetan areas plays a crucial role in the official discourse on the role of religion in contemporary Tibetan society as Chinese authors very often use economic arguments – this line of argumentation does not play such an important role in discussions on religious work in other state-tolerated religions in China – which should support the restrictions imposed on the monasteries as far as the size of the monastic communities is concerned [22]. As stipulated by provincial regulations [23] since 1980s the local Religious Affairs Bureau (Chin. *zongjiao shiwu ju* 宗教事务局) have fixed a certain quota of monks for every individual monastery and therefore only some monks have received the official status in the monastery and subsequently a long-term residence permit. However, the authorities are well aware of the fact that the restrictions on the number of monks in monasteries have not been fully implemented and they perceive the current confusing situation, with a large number of monks without official registration participating in the life of the monasteries, as a serious problem [24]. These state-imposed restrictions — which are in contradiction with the tradition of mass monasticism in Tibetan Buddhist tradition (especially Gelugpa) — should reduce the financial needs of Tibetan sangha while the political motives also play an important role in implementing these restrictions as Tibetan monasteries are perceived as a potential source of political unrest. In average, the number of monks has been reduced by administrative measures approximately between one third and one half in comparison with the situation in pre-1950 Tibet. Therefore some small monasteries in remote area fail to provide the villagers with enough religious services (such as performing rituals for weddings and funerals, chanting of Sutras at villagers' home, etc.). Economic reasons — namely large financial expenses related to the enthronement ceremonies and to the maintenance of the residence of a particular incarnation — are listed in the regulations related to the process of the identification and enthronement of new incarnations, tulkus (*sprul sku*), who have traditionally occupied a high status in traditional Tibetan society and they embodied the supreme religious and often also local political authority. The state authorities have been striving to limit the number of enthroned tulkus by an administrative procedure in which it is necessary to secure an official approval and limit the expenditures on religious activities [25].

The issue of monastic economy in contemporary Tibet illustrates the different understanding of the role of religion in society in China and in Tibet as well as the persistence of some negative attitudes toward Buddhist sangha in Imperial and socialist China. The changes which the monasteries encountered in late 1950s and after 1980 have reshaped and altered their traditional religious practices. In the post-1980 period «*one of the general guidelines to religious groups has been to help the country with economic development*» [26], thus by engaging in various entrepreneurial activities Tibetan monasteries are implementing this principle and legitimizing their existence in the market economy of today's China. The state-dictated shift towards commercialization of Tibetan Buddhist monasteries represents a new challenge for these traditional institutions which they have to face under the current religious policy implemented by Chinese authorities.

References

- 1 De Groot J.J. M. *Sectarianism and Religious Persecution in China*. — Amsterdam: Johannes Müller, 1903. — P. 96–97.
- 2 Zürcher Erik *The Buddhist Conquest of China*, 2 vols. — Leiden: Brill, 1959. — P. 254.
- 3 Mair Victor H. — Steinhardt, Nancy C. — Goldin, Paul R. (ed.): *Hawai'i Reader in Traditional Chinese Culture*. Hawai'i: Hawai'i University Press, 2005. — P. 378–379.
- 4 Phuntsog Wangyal «The Influence of Religion on Tibetan Politics» // *The Tibet Journal*. — 1977. — Vol. 17. — № 1. — P. 78–81.
- 5 Goldstein Melvyn C. *A History of Modern Tibet, 1913-19517. The Demise of the Lamaist State*. — Berkeley: University of California Press, 1989. — P. 3–4.
- 6 Goldstein Melvyn C. *A History of Modern Tibet, 1913-19517. The Demise of the Lamaist State*. — Berkeley: University of California Press, 1989. — P. 21.
- 7 MacInnis Donald E. *Religious Policy and Practice in Communist China. A Documentary History*. — London: Hodder and Stoughton, 1972. — P. 21.
- 8 Luo Zhufeng (ed.) *Religion under Socialism in China*. — Armonk: M.E. Sharpe, 1991. — P. 65.
- 9 Welch Holmes *Buddhism under Mao*. — Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1972. — P. 42–45.
- 10 Anon *Freedom of Religious Belief in China*. — Beijing: Information Office of the State Council of the PRC, 1997. — P. 12.
- 11 Tsering, Shakya *The Dragon in the Land of Snows: A History of Modern Tibet since 1947*. — London: Pimlico, 1999. — P. 451.

- 12 *Chen Jinlong* 陈金龙 “Lun 1958–1960 nian Zhongguo zongjiao zhidu de minzhu gaige” 论 1958–1960 年中国宗教制度的民主改革 [On the Democratic Reform of Religious System in the years 1958–1960] // *Shijie zongjiao yanjiu*. — 2002. — № 3. — P. 23–31.
- 13 *Anon* *Quanguo zongjiao xingzheng fagui guizhang huibian* 全国宗教行政法规规章汇编 [Collection of Administrative Rules and Regulations Related to Religion in China]. — Beijing: Zongjiao wenhua chubanshe, 2000. — P. 133.
- 14 *Jiang, Ping* 江平 et al. *Xizang de zongjiao he Zhongguo gongchandang de zongjiao zhengce* 西藏的宗教和中国共产党的宗教政策 [Tibetan Religion and the Religious Policy of the Chinese Communist Party]. — Beijing: Zhongguo zangxue chubanshe, 1996. — P. 111.
- 15 *Kolås, Ashild – Thowsen, Monika P.* On the Margins of Tibet: Cultural Survival on the Sino-Tibetan Frontier. — Seattle: University of Washington Press, 2005. — P. 77.
- 16 *Anon* *Zangchuan fojiao aiguo zhuyi jiaoyu xuexi xuanchuan cailiao* 藏传佛教爱国主义教育学习宣传材料 [Propaganda Materials for Education and Study in Patriotism in Tibetan Buddhism]. - Lanzhou: Zhonggong Gansu sheng wei tongzhan bu — Gansu sheng zongjiao shiwu ju, 1998. — P. 205–207.
- 17 *Anon* *Zangchuan fojiao aiguo zhuyi jiaoyu xuexi xuanchuan cailiao* 藏传佛教爱国主义教育学习宣传材料 [Propaganda Materials for Education and Study in Patriotism in Tibetan Buddhism]. — Lanzhou: Zhonggong Gansu sheng wei tongzhan bu — Gansu sheng zongjiao shiwu ju, 1998. — P. 206.
- 18 *Luo, Li* 罗莉: *Simiao jingji lun* 寺庙经济论 [Discussion of Monastic Economy]. — Beijing: Zongjiao wenhua chubanshe, 2006. — P. 331.
- 19 *Goldstein Melvyn C.* The Revival of Monastic Life in Drepung Monastery. In: Goldstein, Melvyn C. — Kapstein, Matthew T. (ed.): *Buddhism in Contemporary Tibet: Religious Revival and Cultural Identity*. — Berkeley: University of California Press, 1998. — P. 35–39.
- 20 *Luo Li* 罗莉: *Simiao jingji lun* 寺庙经济论 [Discussion of Monastic Economy]. — Beijing: Zongjiao wenhua chubanshe, 2006. — P. 325–328.
- 21 *Chen Zhongyi* 陈中义 et al. *Labuleng si yu Huangshi jiazu* 拉卜楞寺与黄氏家族 [Labrang Monastery and the Huang Family]. - Lanzhou: Gansu minzu chubanshe, 1995. — P. 335–352.
- 22 *Ciwang Junmei* 次旺俊美 *Xizang zongjiao yu shehui fazhan guanxi yanjiu* 西藏宗教与社会发展关系研究 [Research on the Relations between the Tibetan Religion and the Social Development]. — Lhasa, Xizang renmin chubanshe, 2001. — P. 181–182.
- 23 *Anon* *Quanguo zongjiao xingzheng fagui guizhang huibian* 全国宗教行政法规规章汇编 [Collection of Administrative Rules and Regulations Related to Religion in China]. — Beijing: Zongjiao wenhua chubanshe, 2000. — P. 131.
- 24 *Anon* *Zangchuan fojiao aiguo zhuyi jiaoyu xuexi xuanchuan cailiao* 藏传佛教爱国主义教育学习宣传材料 [Propaganda Materials for Education and Study in Patriotism in Tibetan Buddhism]. — Lanzhou: Zhonggong Gansu sheng wei tongzhan bu — Gansu sheng zongjiao shiwu ju, 1998. — P. 208.
- 25 *Kolås Ashild – Thowsen, Monika P.* On the Margins of Tibet: Cultural Survival on the Sino-Tibetan Frontier. — Seattle: University of Washington Press, 2005. — P. 77.
- 26 *Chan Kim-kwong – Carlson, Eric B.* *Religious Freedom in China: Policy, Administration, and Regulation. A Research Handbook*. — Santa Barbara – Hong Kong: Institute for the Study of American Religion – Hong Kong Institute for Culture, Commerce and Religion, 2004. — P. 22.

М.Слободник

Пост-маоистік Қытайдағы тибет буддизмі қайта өрлеуінің тарихи болашақтағы экономикалық аспектілері

Мақалада 1951 ж. Тибет Қытай Халық Республикасы (ҚХР) құрамына қосылғаннан кейін біріншісінің буддистік монастырьлар экономикасындағы өзгерістер кең тарихи контекстінде талданды. Бұл зерттеу ҚХР-ғы діни саясатты қарастыруға бағытталған үлкен жобаның бөлігі ғана және оның мақсаты — тибет буддизміне ерекше ден қойып, империялық, республикалық және социалистік Қытайдың дін мәселелерін қарастырудағы үздіксіздігі/ үздіктілігі туралы сұраққа жауап беру. Экономикалық қырлары осы кешенді сұрақтың бір бөлігі ғана болғанмен, олар Қытайдағы діни саясаттың дамуының кең ауқымын көрсете алды.

М.Слободник

**Экономические аспекты возрождения тибетского буддизма
в пост-маоистском Китае в исторической перспективе**

В статье анализируются в широком историческом контексте изменения в экономике тибетских буддийских монастырей после включения Тибета в состав Китайской Народной Республики (КНР) в 1951 г. Данное исследование является частью большого проекта, направленного на изучение религиозной политики в КНР, и пытается ответить на вопрос о непрерывности/прерывности в подходах к религии в имперском, республиканском и социалистическом Китае, с особым акцентом на тибетском буддизме, который представляет самобытный вызов для китайского восприятия религии. Хотя экономические аспекты представляют лишь часть этого комплексного вопроса, тем не менее автор доказывает, что они иллюстрируют развитие религиозной политики в Китае в самом широком контексте.

УДК 1+2

О. Айтбаев

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: aytbaev42@mail.ru)*

Современная мистика

В статье рассматривается современное представление мистических понятий. Автор утверждает, что мистика — это вера в возможность непосредственного духовного общения человека с таинственными метафизическими силами. Отмечается существование различных видов мистического опыта и то, что все виды мистицизма объединяет признание сверхъестественной сущности явлений природы и общества. Например, различные события в жизни людей объясняются предназначениями судьбы. Подчеркивается, что корни мистицизма идут от магии. Современная же мистика спекулирует на достижениях философии и науки. Далее автором показаны причина живучести мистики в наши дни и борьба с этим феноменом.

Ключевые слова: мистика и мистицизм, гносеология, сверхъестественный, магия, колдовство, ортодоксальный, вневероисповедная, теософия, антропософия, оккультизм, медитация, витализм, панпсихизм.

Современная мистика и мистицизм относятся к числу социальных явлений, пока еще не получивших достаточного освещения в научной и религиозно-философской литературе. В последние годы ряд исследователей обратились к деятельности так называемых новых культов. Опубликованы монографии Е.Г. Балагушкина, П.С. Гуревича, И.Р. Григулевича. Однако сохраняется острая практическая потребность в исследованиях, вскрывающих социальный вред мистики, критикующих основы мистического вероучения.

Критический анализ современных проявлений мистики предполагает комплексное решение ряда вопросов. К ним, в первую очередь, относятся следующие: причины распространения мистики в современных условиях, мировоззренческая и гносеологическая сущность мистики и мистицизма, отношение мистики к науке и научно-техническому прогрессу, ее социальная роль (в том числе и в условиях социалистического общества) и, наконец, пути и средства преодоления мистических предрасудков в сознании и поведении людей, определение основных направлений критики мистики и мистицизма.

Как известно, термин «мистика» употребляется в широком и узком смысле. В широком он дает толкование явлений природы и общества на основе веры в таинственное, непостижимое разумом, сверхъестественное начало. В этом смысле мистика присуща всем религиозным и религиозно-философским системам, но в целом она является более широким понятием, чем религия, и проявляется на уровне обыденного сознания не только верующих, но и неверующих людей, не овладевших основами научного мировоззрения. В узком значении под мистикой подразумевают веру в возможность непосредственного контакта человека со сверхъестественным (богом, дьяволом, духом, магической силой, судьбой, мировым разумом), особые («тайные», доступные только для «посвященных») способы и приемы общения с миром сверхъестественным, трансцендентным, т.е. не только «теорию», но и своеобразную «практику». Мистика отдает приоритет интуиции перед разумом, иррациональному началу в психической деятельности человека перед теоретическим мышлением. Наиболее примитивной формой мистики является магия (или колдовство) — совокупность приемов и действий, связанных с верой в сверхъестественные способности и возможности человека, овладевшего секретами (тайнами) управления магической (колдовской) силой, и способных воздействовать как на

реальные предметы или явления, так и на сверхъестественный, потусторонний мир: души умерших, духов, демонов, богов. Магия — явление дорегиозное. В дальнейшем магия и магические ритуалы стали неотъемлемой частью всех религий. Вместе с тем магия продолжала свое самостоятельное, параллельное с развитыми формами религии существование. Одной из ее развитых форм является оккультизм, который включает черную магию, спиритизм и астрологию. Многие из оккультизма были восприняты и переработаны сторонниками так называемой парапсихологии.

Мистика выступает как в вероисповедной, так и во вневероисповедной форме. Вероисповедная мистика всегда была связана с определенными религиозными направлениями, течениями. В свою очередь ее можно, в зависимости от отношения к господствующей церкви, разделить на ортодоксальную и неортодоксальную. Классические примеры вероисповедной мистики — гностицизм в раннем христианстве, пятидесятничество в сектантстве, исихазм в православии, суфизм в исламе, дзэн-буддизм, движение «Харе Кришна» и т. п. Мистики этого направления провозглашают возможность полного слияния с божеством в состоянии экстаза, транса.

Вневероисповедная форма представлена различными мистическими учениями, доктринами, системами — от пифагореизма и неоплатонизма до теософии и антропософии. К этому же направлению относится теистическая и отчасти пантеистическая разновидность индийской системы йоги.

Общая картина разветвленного «древа» мистики может быть изображена следующим образом:

- магия — древняя первооснова всякой мистики; одна из форм системы верований и культа у первобытных и культурно отсталых народов;
- реликтовое, пережиточное явление у цивилизованных народов;
- оккультизм — доктрина, объединяющая магию, астрологию и спиритизм;
- оккультно-мистические учения — теософия, антропософия и др.;
- мистико-окультурные организации и «культы», возникшие на основе современных мифов, например «космическая религия»;
- лженаучные или наукообразные разновидности мистики, например мистический вариант парапсихологии;
- мистифицированные разновидности психотерапии и психофизической тренировки — парамедицина, трансцендентная медитация, сайентология;
- религиозно-мистические движения и организации — дзэн-буддизм, суфизм, мистическое сектантство в христианстве, новые религиозно-мистические «культы»;
- оккультно-политические организации, например масонство.

Совокупность мистических учений, доктрин и умонастроений именуют обычно мистицизмом, хотя этот термин нуждается в уточнении, точно так же, как и соотношение понятий «мистика» и «мистицизм». Следует выработать и общее мнение о том, что подразумевать под понятием «современный мистицизм», или «неомистицизм»: все проявления мистики или же только те формы, которые возникли в последние два десятилетия и получили наименование «новые культы», «религии нового века», «нетрадиционные религии»? Во всяком случае понятие «новые культы» далеко не полностью раскрывает проявления мистики в современную эпоху.

Данная классификация носит предварительный характер, но вместе с тем позволяет наглядно представить компоненты мистики. При анализе современных проявлений мистики следует иметь в виду, что все ее разновидности тесно взаимосвязаны, хотя и существуют обособленно. Именно поэтому для критики данного явления необходимо учитывать многосторонние связи отдельных течений мистики.

Представляет интерес вопрос о соотношении мистики (в узком смысле) и религии. Их можно рассматривать как две самостоятельные, но вместе с тем в определенной части совпадающие системы. Совпадающая часть и представляет собой вероисповедную мистику — от ее «ранних», «традиционных» форм до «нетрадиционных культов». Кроме того, следует учитывать «магическое наследие» в самой религии. Вместе с тем нужно иметь в виду, что религия и мистика, несмотря на сложные, порой «конфликтные» отношения в прошлом, когда мистика была одной из форм протеста против феодализма, в настоящее время являются союзниками, которые взаимоподкрепляют друг друга, особенно в области использования науки для обоснования и защиты новейших богословских и мистических учений и доктрин. В этом отношении характерна книга православного богослова Э. Светлова «Истоки религии» (Брюссель, 1970). В своем стремлении Светлов во многом опирается на мистику. Для доказательства бессмертия души он, например, ссылается на данные парапсихологии. Показа-

тельна учена карьера «отца парапсихологии» Дж. Райна, несостоявшегося пастора, который основной «научной» целью считает экспериментальное доказательство бессмертия души с помощью телепатии, телекинеза, ясновидения [1].

Характерен также пересмотр отношения христианских теологов к творческому наследию Тейяра де Шардена, ученого-палеонтолога и одновременно католического теолога, учение которого («христианский эволюционизм») представляет собой вариант пантеизма и панпсихизма. Конечную цель эволюции человечества Тейяр де Шарден определяет в соответствии с мистико-окультурными концепциями. По его мнению, постепенное развитие и совершенствование человеческого сознания приведет к тому, что оно превратится в некое структурное единство, в густой духовный слой (ноосферу — сферу разума). В дальнейшем сознание, все больше и больше отрываясь от материи, станет самостоятельным и в конечном пункте «Омега» обретет бессмертие, слившись во Христе или с Христом. Это и есть новая, конечная ступень развития человечества и всего мира, которая будет выступать уже в качестве трансчеловеческой. Сегодня мистические идеи тейярдизма широко используются теологами различных христианских направлений.

В связи с усилением внимания к мистике стоит задача показать соотношение мистики и религии и определить возможные тенденции к изменению этого соотношения в будущем. В настоящее время мистика находится на гребне волны, и это в значительной мере определяется кризисной ситуацией в традиционных церквях и сектах. Мистика занимает позиции, оставленные традиционной, ортодоксально-церковной религиозностью. Причем в традиционных церквях и сектах также отмечается увлечение мистикой. Новые религиозно-мистические культы получили довольно широкое распространение в большинстве стран мира. В США, например, насчитывается около 20 млн их приверженцев. Показательны факты, свидетельствующие о распространении веры в астрологию. Так, в начале 70-х годов в США насчитывалось около 8 млн человек, верящих в астрологию, в конце 70-х — 32 млн, а в настоящее время число ее приверженцев возросло до 50 млн человек [2]. Большое распространение получила и вера в колдовство.

И в нашей стране имеет место нездоровый интерес к литературе по магии, оккультизму, дзэн-буддизму, йоге, парапсихологии. Социологические исследования свидетельствуют, что около 10% старшеклассников и студентов, не будучи религиозными, верят в сверхъестественные силы и явления. Получили распространение различные суеверия, причем суеверных гораздо больше, чем верующих людей. Нельзя не отметить заметное оживление веры в колдовство и знахарство в связи с увлечением «экстрасенсией».

Каковы же причины широкого распространения мистики в современных условиях? В известной мере ответ лежит в существенном отличии мистики от традиционной религии. В религии сверхъестественное начало (бог или боги) всегда господствует над человеком, требует поклонения, культа. Для религии, таким образом, характерны отношения господства и подчинения, владыки и подданного, господина и раба. В мистике основой является вера в сверхъестественные способности самого человека. По существу в ней объектом мистификации является особое психофизическое состояние человека (экстаз, транс). Человек, овладевший «тайнами» управления психикой (т. е. в первую очередь умением входить в состояние экстаза), якобы сам становится причастным к сверхъестественному, сливается с ним или даже превращается в «живого» бога. Поэтому в мистическом варианте религии верующий либо непосредственно общается с богом, либо имеет в качестве объекта поклонения его земное воплощение. Во вневероисповедной мистике мистифицируются, приобретают сверхъестественные качества особые свойства или состояния человека (внушение и самовнушение, гипноз, сверхчувствительность, интуиция, галлюцинации, видения). Кроме того, объектами мистификации становятся реальные закономерности природы и общества, они приобретают иллюзорно-превратную форму (вера в судьбу, в непостижимый случай, удачу). Таким образом, мистика, во-первых, предполагает возможность субъективного представления о божественном, сверхъестественном, открывает известный простор фантазии; во-вторых, тесно связана с проблемами судьбы, счастья, удачи, развития психофизических качеств, психофизического здоровья, т. е. она в гораздо большей степени, чем религия, функционирует на личностном и межличностном уровнях. В этом, видимо, заключается одно из преимуществ мистики перед религией.

Другой причиной широкого увлечения мистикой является ее мировоззренческая сущность. Характеристика последней затруднена пестротой тех направлений и ответвлений, которые присущи ее современным проявлениям. Эта задача осложняется и тем, что в разные периоды истории в различ-

ных историко-культурных регионах роль мистики была неодинаковой, как и ее отношения с наукой и религией.

Мировоззрение мистиков прошлого и настоящего может базироваться на теизме, деизме и пантеизме. И все же наиболее характерной формой мировоззрения мистиков прошлого (Аль-Газали, Я-Бёме и др.) был пантеизм. (Пантеизм — философское учение, отождествляющее бога с природой, не являющегося отныне ее творцом, а всего лишь составляющего с ней единое и нераздельное целое.) Это говорит о необходимости переоценки роли пантеизма в современных условиях. Принято считать, что в наше время пантеизм является как бы переходной формой от религии к материализму, но следует подчеркнуть, что и сегодня именно пантеизм служит мировоззренческой базой мистики. В связи с этим следует уделять особое внимание анализу и критике пантеизма и его новейших разновидностей.

Отдельные направления мистики базируются на ненаучных, вульгарных разновидностях материализма, которые дают возможность дуалистического истолкования явлений реальной действительности.

Некоторые мистики ссылаются на то, что все те «таинственные», «чудесные» явления и «факты», о которых они говорят, имеют материальную, реальную основу. При этом, естественно, они выдвигают требования о пересмотре в свете новых «фактов» тех или иных положений научно-материалистического мировоззрения (например, причинно-следственной связи, соотношения пространства и времени, материи и сознания). Стремясь убедить в реальном существовании «чудес», мистики всякий раз пытаются подставить на место физического психическое. А всякая замена физического психическим, отрыв психического от физического неизбежно приводят к идеализму, религии и мистике.

Современный мистицизм все чаще обращается к генетически связанным с пантеизмом учениям — витализму, панспермизму, панпсихизму. Подвергнутые в свое время научной критике и почти исчезнувшие, они усиленно подновляются, реставрируются и вновь используются в борьбе против материалистического мировоззрения. Мистики всегда отдавали предпочтение подсознательному, бессознательному, интуитивному началу. Это вполне устраивает современных богословских идеологов, которые в своих попытках сдержать прогрессивное развитие человечества опираются на воинствующий иррационализм и интуитивизм.

Все современные спекуляции мистиков вращаются вокруг еще неразрешенных проблем. В качестве примера можно привести мистическое направление в парапсихологии, которое ныне спекулирует на недостаточно изученных, неясных явлениях, связанных с физическими силовыми полями человеческого организма («биополем»), на «таинственных» явлениях человеческой психики («чудесных» исцелениях, резервных возможностях организма, сверхчувствительности). Другим примером могут быть современные оккультные мифы типа НЛО, «пришельцев из космоса», которые, якобы, оказывают решающее воздействие на историю человечества и управляют ходом событий в мире. Такого рода мифы могли возникнуть только в эпоху космических полетов, интенсивных поисков внеземных цивилизаций, обилия научно-фантастической литературы о полетах в космос и «пришельцах из космоса». Место богов занимают немногим уступающие им по своему могуществу «космические пришельцы» [3]. Так возникла «космическая религия», получившая распространение в США, так современный миф перерос в культ.

Угроза термоядерной катастрофы, безусловно, сказывается и на оживлении религиозности, и на росте мистических настроений. Мистика и в этом случае получает известное преимущество в воздействии на людей молодых, образованных перед традиционными религиями. Те варианты современного апокалипсиса, которые предлагают мистики, импонируют им своей наукообразностью и вместе с тем вселяют надежду. Широко используются современные мифы об энлонавтах или «Махатмах» Шамбалы, которые, располагая огромной мощью, или не допустят гибели человечества, или спасут «избранных». Другой вариант, предлагаемый кришнаитами, еще более радикален: бог Кришна возьмет своих преданных слуг на планету Кришналока. Мистики навязывают своим приверженцам мысль о том, что избранные, овладевшие эзотерическими «тайнами» адепты могут посредством левитации, или перевоплощения в «астральное тело», свободно перенестись в любую часть Вселенной. Таким образом, в иллюзорно-мистической форме снимается страх перед угрозой атомной катастрофы.

В век НТР, успешного освоения космоса и начала космической эры традиционные религиозные доктрины постепенно утрачивают свой былой авторитет, кажутся наивными образованному человеку. В связи с этим значительно ослабляется воздействие традиционной религиозности на людей. Мо-

дернизация не способствует радикальному исправлению положения, ибо есть предел, за которым религия начинает утрачивать свои основные функции. Мистика же получает определенные преимущества перед религией именно в современную эпоху — эпоху бурного развития науки и техники — в силу ее специфического отношения к науке.

С развитием науки, с ее дальнейшей специализацией и дифференциацией основные положения той или иной научной дисциплины становятся почти недоступными даже для ученого смежной специальности, не говоря уже о тех, кто не причастен к науке. Многие выводы и положения науки приходится брать на веру подавляющему большинству населения. Это порождает у людей веру в могущество и всеисие науки, близкую к вере религиозной. Возникает довольно распространенное мнение, что в современную эпоху все возможно, что человек всемогущ в своем овладении не только силами природы, но и собственными «резервными возможностями». Границы между наукой и фантазией в сознании людей, склонных к мистике, как бы стираются, чему в немалой степени способствуют некоторые произведения научно-фантастической литературы. Слепая вера в науку создает предпосылки для преодоления той грани, которая отделяет реальность от чуда. Именно в некоторых научно-фантастических произведениях (многие из них лучше именовать фантастическими) развиваются мистические идеи.

В отдельную группу можно выделить социально-психологические причины, связанные с постоянным стрессовым состоянием миллионов людей (угроза войны, безработица, голод, преступная агрессия). Мистика располагает арсеналом средств, которые снимают эти нервные напряжения (медитация, релаксация, психофизические упражнения, а в качестве наиболее радикального и доступного средства — экстаз). Некоторые мистические системы уделяют особое внимание проблемам совершенствования человеческого организма (система самовнушения, специальные упражнения, различные процедуры, диета). Перестраивая весь образ жизни, мистики формируют особый тип человека, который отвергает здоровый образ жизни, а проблему переустройства общества связывают с активной пропагандой самоусовершенствования, с распространением мистико-утопических, иллюзорных идеалов. Эти устремления мистиков обычно сочетаются с требованием вернуться назад, к природе, достичь гармонии с ней, с отказом от алкоголя и наркотиков. Вместе с тем нельзя отрицать, что во многих случаях соблюдение «норм жизни», рекомендуемых мистиками, система специальных упражнений действительно могут укрепить здоровье, развить те или иные способности. Это та приманка, которая привлекает к мистике миллионы людей.

Мистический выход получает и отчуждение, присущее современному западному обществу. Именно чувство заброшенности, ненужности, «бездомности» создает предпосылки для возникновения «семей», «коммун», «общин» мистического характера. Поиски так называемого альтернативного пути, столь широко распространенные во многих странах, также нередко приобретают мистическую окраску.

К неблагоприятным факторам, создающим предпосылки для увлечения мистическими предрасудками и суевериями, можно отнести следующие: недостаточная общефилософская подготовка части специалистов с высшим образованием (особенно среди технической интеллигенции); разрыв между теоретической и практической, профессиональной подготовкой; отсутствие специальной психофизической системы тренировки молодежи (что ведет к нервным срывам и неврозам, к истощению нервной системы).

В наибольшей мере указанные факторы проявляются в профессиях, связанных с риском (у летчиков, моряков, шоферов, охотников, рыбаков), у спортсменов, учащейся молодежи. Там, где человек неуверен в конечном результате своих усилий, в благоприятном для него исходе дела, сохраняется почва для мистики. Отсюда у одних возникает вера в судьбу, удачу, случай, приметы и тому подобные суеверия, у других — стремление проникнуть в тайны управления психикой, овладеть «резервными» возможностями человеческого организма, что нередко ведет к увлечению мистикой.

Вторая группа факторов связана с имеющими место недостатками в медицинском обслуживании населения. Малоэффективна порой система медицинского обслуживания (особенно по профилактике различных заболеваний). Не всегда соответствует современным требованиям психологическая подготовка врачей, все еще ощущается недостаток квалифицированных психотерапевтов.

Следует отметить еще одно обстоятельство: увлечение мистикой присуще людям, склонным к галлюцинациям, видениям, а иногда и вообще психически не вполне здоровым. «Жажда чуда», свойственная порой людям с повышенной эмоциональностью и впечатлительностью, создает благоприятный психологический настрой для увлечения мистикой [4]. Немало психически ущербных и просто больных людей и среди современных мистиков.

Другим примером могут быть современные оккультные мифы типа НЛО, «пришельцев из космоса», которые якобы оказывают решающее воздействие на историю человечества и управляют ходом событий в мире. Такого рода мифы могли возникнуть только в эпоху космических полетов интенсивных поисков внеземных цивилизаций, обилия научно-фантастической литературы о полетах в космос и «пришельцах из космоса». Место богов занимают немногим уступающие им по своему могуществу «космические пришельцы» [5]. Так возникла «космическая религия», получившая распространение в США, так современный миф перерос в культ.

Мистицизм в любых его формах и проявлениях реакционен, поскольку он растворяет человеческую личность в божественном начале и заставляет, в конечном итоге, отказаться от всего земного. Любая форма мистики является фантастическим отражением бессилия человека и его «несвободы», представляет собой бегство из реального мира в мир иллюзий и призраков, провозглашает господство интуиции над разумом, иррационального над рациональным.

Основной путь преодоления мистики заключается в дальнейшем прогрессе общества, в гармоническом развитии всех его граждан. Большое значение в борьбе с мистическими предрассудками приобретают в наши дни проблемы, связанные с формированием у всех людей научного мировоззрения, с идейной закалкой молодого поколения. Важная роль в этом принадлежит воспитанию.

Список литературы

- 1 Наука и жизнь. — М., 1981. — № 6. — С. 152–155.
- 2 Гуревич П.С. Современные внеконфессиональные организации на Западе. — М.: Политиздат, 1996. — С. 38.
- 3 Шахнович М.М. Мистика в свете современной науки. — Лениздат, 1974. — 98 с.
- 4 Давиденков С.Н. Эволюционно-генетические проблемы в невропатологии. — М., 2008. — С. 47.
- 5 Комаров В.Н., Пановкин Б.Н. Человекпознающий, 1983. — М.: Наука, 2002. — С. 170–190.

О.Айтбаев

Қазіргі мистика

Мақалада қазіргі мистицизм туралы және ол ұғымның түсінігі көрсетіле отырып, ондай феноменнің жеке адамға және қоғамға тигізетін зияны туралы сөз қозғалды. Автордың айтуынша, мистицизм дегеніміз — табиғаттан бөлек, құпия бір нәрсеге, дінге, діннің басқа мистикалық жолдармен, дүниемен тікелей байланыс жасайды дегеніне сену: бұл реакцияшыл көзқарас, адамның және халық бұқарасының басын шырмау үшін пайдаланатын, ғылымға қарсы көзқарас. Мұндай көзқараспен күресу жолдары көрсетілген.

O.Aitbaev

Modern mysticism

The article deals with the modern conditions of mystical concepts of people. It is claimed by the author that mysticism is a belief in possibility of direct spiritual person communication with mysterious metaphysical forces. Further, the author approves existence of different types of mystical experience. All types of mysticism unite recognitions of supernatural essence of natural phenomena and society, for example an explanation of various events in lives of people predetermined by destiny. The roots of mysticism are undertaken from magic. The modern mysticism speculates on the achievements of philosophy and science. Further the author notes the reason of mysticism survivability nowadays and fight against this phenomenon.

References

- 1 *Science and life*, 1981, 6, p. 152–155.
- 2 Gurevt P.S. *Modern non-denominational organization in the West*, Moscow; Politizdat, 1996, p. 38, 287 p.
- 3 Shakhnovich M.M. *Mystery in the light of modern science*, Lenizdat, 1964, 98 p.
- 4 Davidenkov S.N. *Evolutionary-genetic problems in neurology*, Moscow, 2008, 47 p.
- 5 Komarov V.N., Panovkin B.N. *Chelovekopoznayushiy*, 1983. — Moscow: Nauka, p. 170–190.

Ғ.Ә.Жұмасұлтанова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: qalia61@mail.ru)*

Қазақ даласындағы алғашқы ағартушылар дүниетанымдарының саяси мазмұны

Мақалада қазақ елінде қалыптасқан ағартушылық феноменнің себептері мен қызметтері зерттеліп, олардың Еуропа және Ресеймен салыстырғанда басқаша болғаны айқындалып, еліміздегі ағартушылық ойлардың ерекшеліктері, саяси мазмұны бағаланып, талдаған. Көтеріліп отырған мәселелер өз жерімізде қалыптасқан ағартушылық ағымның құндылықтарының әлеуметтік-саяси ортадағы рөлінің маңызын және оның терең саяси мазмұнын жан-жақты ашуға бағытталған. Бұрынғы қазақтың ұлтжанды азаматтарының ел өмірінде, халық тарихында алатын орнын көрсете отырып, автор олардың ағартушылық көзқарастарында қандай қоғамдық-саяси мәселелер басты орында болғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: ағартушылық, дүниетаным, рухани жаңаруы, адамгершілік принциптер, реалистік бағыт, надандық, көшпелі тұрмыс, прогресшіл маңызы, жалпыұлттық сана-сезім, саяси құрылым.

Қазақ халқының рухани мәдениетінің даму тарихында XIX ғасырдың екінші жартысы өзгерістерге толы болды. Соған байланысты дәл осы кезде Қазақстанда ағартушылық мәдениеті пайда болып, дамиды. Адам ойының және ғылымның даму жолында дін тұрған жерде ағартушылық дүниетаным пайда болады. Бұл қазақ ойларының тарихындағы өте ғажайып феномен болды десек, қателеспейміз.

Әр халықтың өз заманының ойшылдары дүниенің, болмыстың, өмірдің, адамның жай-күйін жете түсінуге ұмтылғаны, әрине, белгілі. Бірақ олардың ойларына сол бір кезеңде қалыптасқан дүниетаным мен жалпы өркениеттік өзгерістер әсер тигізгені де қазіргі таңда біз үшін айдан анық болып тұр. Міне, осыған байланысты, XIX ғасырда Қазақстанда қалыптасқан, адамдар санасын өзгерту, халықтың басым көпшілігінің әлемдік өркениет үлгісімен рухани жаңару процесінің күрделі сипатын ашып көрсетуде ағартушылықтың маңызы, әрине, зор. Себебі сонау Жаңа дәуірде қалыптасқан бұл дүниетанымдық ағым қоғамдағы өзгерістермен ұштасып, олардың негізінде ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негіздерін тарату жолдары арқылы қоғам кемшіліктерін түзетуге, оның талғам-талаптарын, саясатын, тұрмысын өзгертуге болады деген идеяны ұстанып, қоғам өміріне көп өзгерістерді енгізуге ықпал етуде болды.

Қазіргі таңда елімізде болып жатқан өзгерістер, әрине, бірден қалыптасқан жоқ. Оған алдыңғы қатардағы адамдар да өз септігін тигізді деп айтуға болады. Сондықтан да болар, Елбасшымыз Қазақстанның келер ғасырдағы басты даму бағдарын белгілеп, берген стратегиялық жоспарларында халықтың рухани жаңаруына ерекше көңіл аударады. Оның айтуынша: «Адамның ой-санасын бір сәтте өзгерту мемлекеттің қолынан келмейді. Бірақ мемлекет өзгерістер процесін объективті тенденцияларды түсіндіру, маңызды ақпаратты халыққа жеткізу жолымен және де, ең бастысы, өзіндік молшылыққа бағытталған әлеуметтік-экономикалық саясатты іске асыру жолымен жеделдетуге қабілетті. Адамдардың жаңа дүниетанымы қалыптасқанша ондаған жылдар қажет болады» [1]. Сол жылдардың өту барысында қазақ қоғамдық өмірінде ағартушылық көзқарастардың ерекшелігі мен маңыздылығы өте жоғары.

Қазақстанда ағартушылық ойдың мәнін түсінуде қазіргі отандық ғылымда келесі теориялық және әдіснамалық қағидалар қалыптасқан:

– Біріншіден, қарастырылып отырған ағартушылық идеология нақты-тарихи шындық болып табылады. Ресейге қосылу, оның мәдениетімен кең танысу және сол арқылы еуропалық өркениетпен сусындау — Ресейге бодан кезеңінің нәтижесі болып табылғанымен, қазақ ағартушылығы дүниежүзілік ағартушылық ойдан оқшауланбай, керісінше, онымен ортақтастықта — XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы жалпы ресейлік қозғалыстың ықпалы тиген дербес құбылыс ретінде дамыды. Сондықтан Қазақстандағы ағартушылық идеологияны зерттеуде жалпы ағартушылық құбылысқа тән белгілермен қатар, оны тудырған мәдени-әлеуметтік ортаның ерекшелігіне де баса назар аудару қажет.

– Екіншіден, осы ағартушылық идеологияның басты ерекшелігі — оның азаттыққа, бостандық пен теңдікке ұмтылыс ниетіндегі кеңес өкіметіне дейін және сол өкімет тұсында өз мәнін жоймаған негізгі идеялық бағыт ретінде сақталуында (М.Дулатов «Оян, қазақ!», М.Жұмабаев «Тәңір», «Мен кім», «Тез барам» т.б., А.Байтұрсынов «Қазақ өкпесі», «Тәні саудың жаны сау», «Қазақша оқу жайынан», Ә. Бөкейханов, Ш.Құдайбердиев, М.Шоқаев, Ж.Аймауытов т.б.). Патша өкіметі мен сталиндік қуғын-сүргіннің зардабын басынан өткізіп, әділет пен шындық жолында халқының мұң-мұқтажын жоқтаған қазақ зиялыларының халықты оянуға, білімге, оқу-ағартуға шақырған еңбектері халық бостандығы мен теңдігі жолындағы күреспен тығыз байланысты болды.

– Үшіншіден, қазақ ағартушылығы күрделі де қайшылыққа толы эволюциялық даму сатысынан өтті. Ол өз дамуында керітартпа идеялық бағыттармен күреске толы болды. XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың алғашқы кезеңінде ағартушылар кейбір діни түп негізшіл-клерикалды идеологиямен және әр түрлі діни-мистикалық бағыттармен келісімде болмады. Қоғамдық-саяси өмірдің маңызды бағыттары мен ілімдері де жеткілікті болатын. Оларға XIX ғасырдың орта тұсында пайда болған дәстүрлі-консервативті Тәңіршілдік бағытын, Ресейдің мұсылман халықтарының арасында кең тараған панисламизм мен пантюркизм ілімдерін жатқызуға болады. Қарастырып отырған рухани құбылыстың ролі мен мәні нақтылы идеялық күрестің аясында көрінетіндіктен, берілген бағыттар мен ілімдердің табиғатын жете ұғыну қажеттілік пайда болады.

– Төртіншіден, Қазақстандағы ағартушылық ойдың қалыптасуына XIX ғасырдың 40–60-жылдарындағы орыс ағартушыларының, әсіресе «батысшылдарының», «славянофилдердің» қайсыбір мұраттары қазақ ағартушыларының жанына жақын келді. Олар (Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин) Ф. Достоевскийдің, Н. Добролюбовтың, А. Герценнің, В. Белинскийдің еңбектерімен, ал кейбірі (Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев) олардың авторларымен таныс болатын. Халықшылдықты тәжірибелік іс-әрекетке жетекші етіп, идеялық бағдарға ала отырса да, нақты-тарихи жағдайда халық бұқарасының екіжақты, яғни, әлеуметтік және ұлттық қанаушылық пен жалпы аймақтық артта қалушылық себептеріне байланысты қазақ ойшылдары тұтас алғанда типтік ағартушылық тұғырды ұстанды. Яғни, белгілі қоғамдық топқа, дәлірек бұқара халыққа, бағытталып, қоғамдық прогресті саны басым топтың мүддесі үшін күреспен байланыстырған революцияшыл демократтарға қарағанда қазақ ағартушылары XVIII ғасырдағы Еуропадағы ешбір тап пен сословиені бөле-жармай, жалпы ұлттың атынан сөйледі. Бұл, бір жағынан, көрсетілген кезеңде берілген аймақтың қоғамдық қатынастарының пісіп-жетілгенін аңғартса, екіншіден, осындай ерекше жағдайда жалпы халықтық прогресс идеясы өзекті болғанын және оның аса маңызды қоғамдық қажеттілікті бейнелегенін көрсетеді.

– Бесіншіден, қазақ ойшылдары ағартушылық тұғырда қалғанымен, аңсаған қоғамды ұлт-азаттық күрес жолымен орнату әдістерін де жоққа шығармаған. Әйтсе де негізінде барлығы еркін, азат қоғам құрудың бейбіт жолын таңдады: жоғарғылардың реформасы көмегімен немесе «әділ», «таза» білім мен басқару және ағарту, ғылым-білім арқылы өз халқының көзін ашып, санасы мен көңілін оятып, өздерін-өздеріне танытып, ескіліктен, езгіден арылтпақ болды. Бұдан тарихи құрылымы мен қоғамдық күштердің жіктелуі әлдеқайда өзгеше орыс революционер-демократтары секілді төңкеріс жолын қуаттап, оған бірден-бір шешуші әдіс, айқын жол деп шақырмауын кемшілікке жатқызу орынсыз болар еді. Керісінше, рух пен тән арасындағы, жалпы аспан астындағы үйлесімділікті іздеп, сол жолда, бойды сезімге емес, ақылға жеңдіртіп, мәселенің шеті мен шегіне ауытқымай негізгі ортасын ұстануды үйрететін дана Шығыс философиясының көрінісін аңғарамыз.

– Алтыншыдан, қазақ ағартушыларына қоғамдық прогресс жолындағы күресті француз немесе орыс ағартушылары сияқты феодализмнің немесе крепостнойлық тәртіптің ыдырауы жағдайында емес, үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрлі қауымдық қатынас үстемдігі кезеңінде жүргізуге тура келді. Осыған байланысты олардың көзқарастарында қоғамдық прогресс идеялары ұлтаралық ынтымақ, достық, орыс халқы мәдениетінің жетістіктері мен игі әсері жайлы ойлармен астасып жатты [2; 86–87].

Жалпы, ағартушылық феномені Жаңа дәуірде Еуропада пайда болғаны белгілі. Онда рационалистік парадигма үстемдік етті, адамзат ғылым мен білім ұстанымы бірінші қатарға қойылды. Осындай жалпыға бірдей тәртіптен Қазақстан да тыс қалмады. Дегенмен, Еуропа және Ресеймен салыстырғанда ағартушылық феноменінің себептері мен қызметтері бізде басқаша болды. Сонымен қатар, Қазақстанда XIX ғ. қазақ мәдениетінде де, саяси-экономикалық өмірінде де көптеген тенденциялар орныға басталғаны бәрімізге белгілі. Бұл үрдістің, әсіресе, халық ағарту саласындағы

өсуі айқын сезілді. Ал оның түпкі тамырын да, тарихын да ұлы ойшылдар мен жеке тұлғаларсыз көзге елестету мүмкін емес.

Сондықтан еліміздегі алғашқы ағартушылық ойлардың ерекшеліктерін, саяси мазмұнын бағалау үшін, әр бір ойшылдардың көзқарастарына тоқталу қажеттілік туындатып отыр. Бұл жолда қазақтың ірі әдебиетші-ғалымы, қоғам қайраткері, жазушы М. Әуезовтың келесі пікірін ескерсек, қателеспейміз: «Қазақ ССР тарихының өткен ғасырын еске алсақ, көзге толық, көңілге медеу үш адамды алдымен айтамыз. Олар кең Қазақстанның шалғай жатқан өлкелерінен шықса да бір туғандай сезілетін асыл жандар. Олар — үшеуі үш мұнарадай болған: Шоқан, Ыбырай, Абай» [3].

Қазақстандағы XIX ғ. қоғамдық-саяси, философиялық және ағартушылық ой-пікірінің бірінші өкілі Ш. Уәлиханов (1835–1865) өз дәуірінің белгілі ғалымы, ағартушы-демократы болды. Шоқан Уәлиханов Қазақстандағы ағартушылық ойдың басында тұрды. Ол бірінші болып XIX ғасырдың ортасындағы қазақ қауымның дамуына сәйкес ағартудың саяси, философиялық және социологиялық принциптерін негіздеді. Оны қазақ ағартушылық идеологиясының негізін салушы деп санауға болады. Отандық ғалым Мұрат Өрленбайұлы Насимовтың айтуынша: «Қазақ ойшылы, этнографы, тарихшысы, географы, ғұлама ғалымы және ағартушысы Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектері мен қоғамдық көзқарастары бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоғалтпайды. Оның «Абылай», «Шаман дінінің қазақ арасындағы қалдықтары», «Сібір қарамағындағы қазақтардың сот реформасы туралы записка», «Жоңғария очерктері» атты мақалалары халқымыздың қалыптасуы мен дамуы туралы баяндайды» [4].

Шоқанның ағартушылық көзқарастары бай мазмұнға толы. Ол қазақтардың кедейлік тұрмысының және саяси белсенділігінің төмендігінің себебі ретінде надандықты санады. Осыдан ол ағартуды аса жоғары бағалаған. Оның пікірінше, білімді адамдар кедейшілікпен нәтижелі түрде күресе алады. Халықтың дамуы үшін ең бірінші бостандық пен білімді қажет еткен ойшыл, патшалық биліктің қазақ даласына ғылымды және мәдениетті жібермеу саясатына қарсы тұрды. Бұл мәселеге байланысты қазіргі ғылыми зерттеулерде кездесетін мына пікірмен келісуге болады: «Қазақ ойшылы өзінің «білімсіз, мәдениетсіз, тұрлаусыз» халқының ауыр жағдайына күйзеліп, отарлық езгі мен ұлттық тепкінің астында жүрген елінің күреске шығуға мүмкіндігінің мүлдем жоқ екенін ашына жазады» [5]. Дегенмен, ағартушы осындай отарлық езгіден этникалық ерекшеліктерінің эволюциялық даму жолында өз сапалық түрлерін сақтап қалуға тырысқан, қазақ халқы ешуақытта басқа өркениеттік ұлттардың жетістіктерінен аулақ болған жоқ деп есептейді. Тіпті, оның айтуынша, қазақ халқының дамуы мен өркениеттік мәдениетке жақындаудың бір жолы — ол жалпы азаматтық ағартушылыққа қол жеткізу болып табылады. Осы айтылған ойларымызды растауда Шоқанның мына сөздерін еске алуға болады: «Біздің тұжырымымыз еуропалық, әрісі жалпы адам баласына тән ғылым-білім бұлағының нәр алуда, сол мақсатқа жету жолындағы бөгеттермен батыл күресу. Бұл дамуға, мәдениетті өрістетуге қабілеті қандай да болмасын халықтың түпкі мақсаты болу керек. Ал қазақтың еуропалық қайта туындау идеясын қабылтайтын қабілеттілігін арттыру үшін оған алдын ала білім беру арқылы ой қабілеттілігімен жүйке жүйесін жетілдіру керек» [6; 72].

Ойшылдың ағартушылық дүниетанымының мазмұны оның қазақ ауылдарда діни мектептердің ашылуына қарсы болғанынан да көрініс табады. Керісінше, ол орыс мектептердің ашылуы тиісті деп есептеген. Себебі ол жаңашылдықтың жақтасы бола тұрып, өз елінде білім мен ғылымның таралуын шын ниетімен қалады. Шоқан ресей мен еуропалық ғылым және адамгершілік жүйесіне негізделген тиянақты халықтық тәрбиені қалыптастыруға шықырды. Оның көмегімен қазақтардың дәуірлік артта қалушылықты жою мүмкіндігіне және дамыған елдердің қатарына қосылуына жол ашылады деп санайды атақты ойшыл.

Сонымен қатар Шоқан өзінің ғылыми еңбектерінде қоғамның экономикалық проблемаларын да қарастырғаны белгілі. Олардың астарында да терең ағартушылық мән бар десек, қателеспейміз. Мысалы, ол аймақта өндіріс күштердің дамуына кедергі жасайтын бұрынғы керітартпа дәстүрлерді жою қажет деп есептеген. Соның бірі – барымта болып табылады деген ойшыл. Егер осындай дәстүрлер экономикаға кері ықпал етсе, оларды ұстанбауға шақырған.

Ойшыл қазақ шаруаларын қанауға өте қарсы болды. Өзінің сот реформалары жөніндегі жазбаларында отаршыл әкімшіліктің тонаушы саясатын атап көрсеткен. Әсіресе шенеуніктердің тұрғылықты халықты заңсыз тонап жатқанын ашына көрсеткен. Шоқанның ойынша, халықты қанаудан және кедейшіліктен құтқару үшін билеушілердің саяси үстемдігін шектеп және де халықтың демократиялық құқықтарын кеңейту қажет. Осы жерде халықтың сол құқықтарды

пайдалана алуына назар аударған. Сол үшін халықтың білім алу мәселесін шешу қажет деп тұжырымдайды ойшыл.

Ағартушы көзқарастарының прогрессивтік-демократиялық сипатын және жергілікті әкімшіліктің қызметі жөніндегі ойларын оның көзқарастары толық түрде баяндайды. Бұл жерде ол тиімді сайлау элементтерін енгізуді ұсынғаны туралы айтып кету қажет. Мысалы, Орынбор басшылығының артықшылығы мен кемшілігін байқауында, ойшыл оның кемшілігін келесі тұжырымдама арқылы түсіндіреді: «Орынбор дала басқармасының негізгі көпшілігі, орда шенеуніктерін халықтың сайлауымен емес, шекара бастықтарының қалауымен сайлауында» [6; 96]. Оның ойынша, сайлау принциптерін дұрыс қолдану, билікке таңдаулы адамдарды әкелуі тиіс.

Шоқанның ағартушылық көзқарастарының тағы бір саяси сипаты қоғамдық өмірді реформалаумен тығыз байланысты болды. Оның пікірінше, қоғамның білімді мүшелері қандай да болмасын реформаларға қол жеткізіп сол арқылы халықты қоғамдық прогреске жетелеуге тиісті. Осы жерде ол реформаларды қалай дайындау және өткізу керек деген қызықты ойлар ұсынады. Бұл ойлар қазіргі өзгерістер заманында өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Ойшыл реформаларға тарихи жағдайларды ескере отырып, ғылыми бағытпен қарау керек деген. «Қоғамдық мәселеде халық реформасынан аса қажет мәселе жоқ» — деп жазып, ол халықтың мұқтаждығына тікелей қатысты экономикалық және әлеуметтік реформаларға аса назар аударады. Себебі, ағартушының ойы бойынша прогресс бүкіл адам баласының түпкі мақсаты, яғни материалдық әл-ауқатын жақсартумен тығыз байланысты. Осыған орай ойшыл: «Қоғамдық тұрмыс мұқтаждығын жақсартуға бағытталған қандай да болмасын реформа қоғамның мұқтажы мен қаражаты белгілі болғанда ғана кездейсоқтыққа ұшырмай, діндеген мақсатына жете алады», — деген ой білдірген [6; 71].

Ұлы ғалым-ағартушы басқару саласын қайта құру мәселесіне көңіл бөлуде, реформалар барысында билеу округтерінде халыққа жақынырақ өзіндік басқару жүйесі пайда болады деген. Ағартушының ойынша, адамның тұрмысын жақсартуға бағытталған реформалар табысты болып, ал оған зиян келтіретін реформалар мақсатқа жетуге кедергі жасайды. Сондықтан Шоқан осы мақсатқа сәйкес келмейтін реформаларды жоққа шығарған. Реформалар қоғамдық өмірдің экономикалық және әлеуметтік жақтарын қозғауы тиіс, себебі олар «халыққа етене жақын, ең маңызды, соның мұқтажына тікелей қатысты реформа» болып табылады. Ал, саяси реформалар экономикалық істерді жүзеге асыратын құрал ретінде болады.

Ойшыл мәжбүрлі реформаларға түбегейлі қарсы болған. Күшпен жүргізілген реформалар адамзатқа үлкен қасіреттер әкеледі деп тұжырымдайды. Ол ондай әдістерге қазақ даласында жол беруге болмайтыны туралы айтады. Сондай-ақ «жалған теорияларға негізделген және басқа халықтың өмірінен алынған» реформалар да қасірет әкелуі мүмкін. Солардың қатарына ол дайындалып жатқан сот реформасын жатқызады. Үкіметтегі шенеуніктердің реформа туралы пікірді халықтан емес, ақсүйектерден сұрауын қате деп санайды. Оның айтуынша, реформаторлар мен заң шығарушылар өз қызметтерінде қоғамдық пайданы ескерулері тиіс. Осы ойларды әрі қарай дамыта келе, Шоқан жалпы саяси басқару, билік жүргізу, әрқашан «қоғамдық организм жан-жақты дами алатын мызғымас прогресс заңына негізделіп», іс жүзінде асырылуы тиісті деп тұжырымдайды ғалым [7].

Шоқанның ойларында қоғамның өзгерістерге деген қажеттілігі қоғамдық даму және халықтың өмір сүру деңгейіне байланысты екені көрсетіледі. Бұл жерде дифференцияланған бағыт қажет деп санайды ойшыл. Сонымен бірге ағартушы халықтың өмір принциптерінің сақталуына көп көңіл бөлген. Оның ойынша, көп ғасырлық дәстүрлер және халық тапқырлығы көшпелі қоғамның әлеуметтік-саяси және адамгершілік бастауларының негізі болып табылады. Осыдан ұлттық, тарихи, мәдени дәстүрлерді және көшпелі тұрмыстың ерекшеліктерін жан-жақты ескеру қажет деп санайды ойшыл. Ол қоғамдық дамудың төменгі сатыларының саяси құрылымының жетістігі ретінде гуманизм идеясы болуы тиіс деп санады және адамгершілік мәселесіне зор көңіл бөледі. Ол үстем таптың адамгершілік принциптерін сынға алып, қарапайым халық пен бай адамдардың мүдделері сәйкес келмейтінін атап көрсеткен. Жалпы алғанда, ойшыл қазақтарды бейбітшіл, дарынды халық екеніне шүбә келтірмей, олардың прогреске жету жолдарын қарастыруға тырысқан және осыдан өз халқының айқын болашағының кепілін көрген.

XIX ғ. екінші жартысында Уәлихановтың ағартушылық дәстүрлерін Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев әрі қарай дамытты.

Ыбырай Алтынсарин (1841–1889) — қазақ халқының аса көрнекті ағартушысы, жазушысы, қоғам қайраткері. «Қазақ мектептерін Еуропа жолына, өнер жолына бұрып бастаған ең тұңғыш жаңашыл оқытушы, тарихта өшпестей із қалдырған педагог, ақын, жазушы Ыбырай Алтынсариннің

ағартушылық қызметке қосқан үлесі мен еңбегі зор. Ыбырай жастарды оқу-білім, өнерге ұмтылуға кенес бергенде құрғақ насихатқа ұрынбайды, қайта өз ойын нақтылықпен дәлелдеуге ұмтылады» [4]. — деген пікірмен келісе отырып, оның өмірі мен шығармашылығы Қазақстанның Ресейге қосылуынан кейінгі кезеңмен байланысты болғанын атап өтуге болады.

Ағартушы өзіндік білім алумен мықтап айналысып әжептәуір табысқа жетеді. Оны педагогика да, әдебиет те, философия да қызықтырды. Осының әсерінен ол сол кездегі бай Орынбор кітапханасына жиі барып барлық күрделі әдебиеттерді қызыға оқыды. Оның рухани әлеміне сол кезде өлкеде тарала бастаған алдыңғы қатарлы ойшылдардың, соның ішінде Ресейдегі революциялық-азаттық қозғалыстың өкілдерінің идеялары әсер етпей қойған жоқ. Оның жеке кітапханасында көрнекті орыс педагогтарының және жазушыларының шығармаларымен қатар, «Современник» журналы және Чернышевскийдің, Добролюбовтың, Белинскийдің шығармаларының болуы кездейсоқ емес. Және де осыған байланысты оның бірқатар идеялары мен ойлары осы ойшылдардың пікірлерімен сәйкес келді. Шетел авторларынан Шекспирдің, Руссоның, Гегельдің шығармалары да қазақ ағартушысының ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастарының қалыптасуына жағымды ықпал еткенін айта кеткен жөн.

1876 ж. оның өмірінде маңызды оқиға болды. Ол Петербург қаласына сапар шегеді. Бұл сапар оған орыс қоғамын толғандырған әлуметтік-саяси проблемалармен жақын танысуға мүмкіндік береді. Ол орыс интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдерімен жақын араласады. Революциялық-демократиялық әдебиетпен танысуы да оның білім деңгейін көтере түсті. Нәтижесінде оның қызметінің прогрессивтік бағыты айқындала түсті.

Ол Ш.Уәлиханов секілді өз өлкесінің өмірі басқа ағысқа түскенін алғашқылардың бірі болып аңғарды. Ойшыл ендігі жерде ескі, дәстүрлі нормалар жаңа шаруашылық, құқықтық қатынастарда жарамсыз болып қалғанын аңғарады. Ағартушы дәстүрлі патриархалдық-феодалдық қарым-қатынастардың өмірдің жаңа талаптарына сәйкес келмейтінін және ескі тәртіпті ауыстыру мен адамдар арасында жаңа қарым-қатынастар қалыптастыру қажет екенін түсінді. Ол халықтың қамын ойлау қазақ зиялыларының адамгершілік парызы деп білді. Осыған байланысты ол былай деп жазады: «Біздің үлесімізге бәрін әлі құру, енгізу қажеттігі бар ең ауыр да жауапты ауыртпалық тиіп отыр ... Қараңғы ортаға жаңалық енгізу, шамамыз жеткенше, қолымыздан келгенше жарық сәуле түсіру» [8].

Ы.Алтынсариннің ағартушылық дүниетанымында халықты ағартуда, біріншіден, надандықпен күресу қажет деген ой басым. Ол үшін қазақ даласында діни емес мектептерді ашу қажет деп біледі ойшыл. «Мектептер, — деп жазады ол, — қазақтарға білім берудің негізгі орталығы, оларда қазақ халқының болашағына деген үміт жатыр». Оның ойынша, одан әрі қарай мектеп ісін дұрыс жолға қою қажет. Мектептер жаңа жақсы өмірге күресе алатын жаңа азаматтарды қалыптастыруға назар аударуы тиіс. Білім беру жұмысшылардың өздерінің құқықтық теңсіздігін түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге ойшыл бір-біріне қарама-қайшы таптар бар жерде, жақсы қарым-қатынас болуы мүмкін емес екенін түсінген. Білім беруді ол еңбекші халықтың құлдықтан, надандықтан және кедейшіліктен босатылуы деп түсінген. Ағарту ісі бұқараны әлеуметтік теңсіздікпен күресуге дайындайды деген сенімде болған. Мысалы, «Бай мен жарлы баласы» атты әңгімесінде жазушы бай баласы Асан мен кедей баласы Үсенді бас кейіпкер етіп ала отырып, әлеуметтік мәні зор ірі мәселеге назар аударады. Баланың қалыптасуына орта мен отбасының әсер-ықпалын ашып көрсету арқылы мән-маңызы үлкен қорытынды жасайды [9; 8–17]. Бұл жерде оның саяси ағартушылығын айтып көрсетуге болады.

Ағартушы Алтынсарин білім берудің түпкілікті мақсаты ретінде өлкенің рухани дамуы ғана емес, экономикалық дамуын көрді. Мысалға ол бұл қажеттіліктерді орыс-қазақ мектептерінің оқу бағдарламаларын құрастырғанда ескеріп отырған. Жалпы білім беру пәндерін оқытумен қатар, оқушыларға қолданбалы тәжірибелік білім беру керек екенін айтқан. Осы мақсатта мектептерде тәжірибелік бау-бақша, әр түрлі құрал-жабдықтар және басқа да көрнектіліктер болуы тиіс деп санаған. Ағартушының ойынша, мектеп өз құрылымы бойынша жаңа мәдени өмірдің, жаңа дәстүрлердің, тәртіптің, өнердің үлгісі болуы тиіс. Оның ойынша, қазақтардың тұрмысын қайта қалыптастырудың маңызды құралы ретінде олардың көшпеліліктен отырықшылыққа көшуін санаған. Сонымен бірге қандай да болмасын мәжбүрлеу шараларына қарсы болған. Оның пікірінше, бұндай шаралармен тұрғылықты халықтың тұрмыстық және шаруашылық өмір-салтын қайта қалыптастыру мүмкін емес. Бұл үшін оларды отырықшыл өмірдің артықшылықтарын түсінетін жағдайға жеткізу керек. Сонда ғана жаңа өмір салтына көшу ешқандай «сыртқы күштердің» әсерінсіз

«табиғи жолмен» жүзеге асады. Бұл процеске ағарту жолымен тезірек ықпал ету қажет. Ол үшін: «Біздің балаларымыздың білім алуы туралы ең алдымен өздеріміз, ата-аналар қам жасауымыз қажет», — деп жазады ойшыл [10]. Ол қазақ балаларының орта және жоғарғы техникалық және ауылшаруашылық оқу орындарында оқығанын қалаған.

Ағартушылық жолында ойшылдың еңбектері ерекше орын алады. 1879 жылы шыққан атақты «Қазақ хрестоматиясы» оқушыларға оқу құралы ғана емес, халықтың оқуына арналған кітапқа айналды. Ол бойынша бірнеше ұрпақ тәрбиеленіп өсті. Ойшылдың ойынша, ғылымнан нәр алған жастар бүкіл халыққа ықпал ете алады. Сондықтан да хрестоматияның бірінші бетінен-ақ жастарды білім алуға шақырады. Ғылыммен айналысқан және оның құндылықтарын игере алған адамдарды қалай құрметтесең де лайықты деп санаған.

Ағартушы жастардың патриоттық сезіміне де ықпал етуге тырысқан. Халық ғылыми және техникалық тұрғыда артта қалып қойды, сондықтан да оны жою үшін білімді игеру қажет деп түсінген. Өзінің педагогикалық қызметінің басты ұраны ретінде келесі ұранды алды: «Өз Отанымызға лайықты үлес қосу — әрқайсымыздың борышымыз». Ағартушы надандықпен, халықтық прогреске қарсы адамдармен қиын да ұзақ күрес болатынын түсінген. Оның жолында реакциялық аксүйектер ғана емес, патшалық шенеуніктер де тұрғанын аңғарды. Олар қазақтардың кең түрде білім алуына қарсы болғаны бізге белгілі. Патша үкіметі қазақтарға білімді белгіленген, өз мақсаттарына сәйкес келетін мөлшерде ғана беруге тырысты. Ал ағартушының мақсаты басқаша болды. Сондықтан да оның қызметі кең көлем алып, демократиялық бағыттары айқын бола бастағанда патша әкімшілігі ол туралы жағымсыз көзқараста болып, оны халықтық училищенің облыстық инспекторы қызметінен тайдыруға сылтау іздей бастады. Осыған байланысты Ыбырай дала күштілеріне ғана емес, патша үкіметіне де сыни көзқараста болды. «Мен бұрын мені басшылық қолдайды деп сеніп келсем, бірақ енді оған барлық кезде сенуге болмайтынын түсіндім. Бірақ та мен өз көзқарастарымнан және талаптарымнан күшім жеткенше кейін шегінуге мүдделі емеспін», — деп жазады ол [11].

Ағартушы көзқарастарының саяси мазмұны оның билік жүйесін жақсарту жолдарын іздеу кезеңінде ақсақалдар билігіне көңіл бөлуден де көреміз. Өйткені көшпелі халыққа билік жүйесі жақын және ұғынықты болуы тиіс еді. Бұл билік, ойшылдың ойынша, жоғарының үстемдігінен еркін болып, қазіргі билікке қарағанда әділетті болар еді. Сонымен бірге ол отаршыл әкімшіліктегі қазақтар санын көбейтіп, олардың білімін көтергісі келген. Осынысымен ол жергілікті халық өкілдерін билікке тартып, сол арқылы билік органдарында және елді басқаруда халықтың егемендігі элементін сақтап қалғысы келген.

Қоғамтанушылық мәселелерге келгенде Ы.Алтынсарин сол кездегі қоғамды қатерлі қоғам деп сипаттады. Себебі ол қоғамда билеушілердің, билердің, молдалардың үстемдігі орнаған еді. Осыған байланысты көзқарасын ағартушы былай деп бейнелейді: «Қызмет бабында мен көп қазақтармен араласамын, солардың ішінде менің туыстарым да бар. Олар туралы көп нәрсе білемін және көбісін жек көремін. Ордадағы лауазым иелері ұятсыздықпен кедей қазақтарды тонауда. Олар менің оларға деген көзқарасымды байқап, мүмкіндігі келгенше мені бұл жерден тықсырғысы келеді» [12].

Ойшыл сондай-ақ жергілікті билікке қатысты мәселерді де қозғаған. Ол халықтың жергілікті биліктің зиянды билеу тәртібін түсінгенін атап көрсетеді. Қазақ ауылдарындағы билік орындарына және сотқа сайлау кезеңінде, билікте асыра сілтеу, халық есебінен пайда табу көрінісін берген. Және де ойшыл үкіметтің өз отандастарына білім беруге құлқы жоғын, бұл істі маңызды деп санамайтынын түсінді. Бұл жағдайда ол туған жерінің қоғамдық-саяси проблемаларынан сырт қала алмады. Сондықтан да билікті, басқаруды және сотты жетілдіру мәселелеріне көп көңіл бөлген, өйткені оларға бұқараның болашағы маңызды болатындығын түсіне білді.

Ы.Алтынсариннің саяси көзқарастарында терең демократизм және өз халқының мүддесін қорғауға деген ұмтылысты байқауға болады. Мысалы, «Қазақтың қайғысы» деген жазбаларында ол билікті және басқаруды ұйымдастырудың өзіндік бағдарламасын ұсынды. Онда және басқа да еңбектерінде билік, басқару және сот туралы бірқатар пікірлер айтылған. Оның ойынша, олар халықты мойын ұсындыру үшін емес, халықтың әл-қуатын жақсарту үшін қажет. Сонымен бірге билеушілер өздері де заңды қатал ұстануы керек. Бұларсыз қоғамдық тыныштық және тәртіп орнату мүмкін емес деген ойшыл. Билік және сот өкілдері қоғамдық зұлымдық негізі — паракорлықтан алыс болуы тиіс. Олардың қызметі жеке мүдделерге емес, қоғамның, отанның мүдделеріне бағынуы тиіс. Олар бағынышты халықтың жағдайын және тұрмысын жақсы білулері қажет деп есептейді қазақ ағартушысы. «Егерде олардың болашағымен, жергілікті жағдайларды білетін тәжірбиелі мамандар

айналысса, қазақтар жақын болашақта елінің пайдалы, адал және іскер мүшелеріне айналады», — деп жазады Ыбырай [9; 157].

Ағартушының қоғамдық өмірде халықтың оңды дәстүрлерін қолдану туралы пікірлер білдіргені де белгілі. Оның ойынша, қазақ қоғамында өзара көмектің оңды жақтары бар, олар болашақ шаруа қожалықтарын құруға негіз болар еді. Сондықтан да қазақтарды ауылдық құрылыстың мүдделерін билікті ұйымдастыруда, сондай-ақ жер мәселесін шешуде байланыстыруға тырысқан. Экономикалық мүдделердің ортақтығы ауылдық-қауымдық әл-ауқаттың негізі деп санаған. Ойшыл қазақтарды өмірдің жаңа жағдайына бейімдеуге тырысты. Отан алдындағы борышы, оны сауатсыз отандастарының тағдырын толғандырмай қоймады.

Адам және қоғам өміріндегі еңбектің алатын орнына ерекше маңыз берген Ыбырай, адал еңбек пен қанағатшылдық — адам бақытының негізі деп санағаны да белгілі. Еңбек тақырыбы — оның шығармаларының негізі. Еңбексіз өмір бос деп санайды ойшыл. Еңбек, ізгілікке ұмтылу адамгершілік адамға лайықты өмірді қамтамасыз ететінін Ы.Алтынсарин «Таза бұлақ» деген әңгімесіндегі мысал арқылы дәлелдейді.

Жалпы алғанда, жоғарыда қарастырылған ағартушылық ойларының негізінде ойшылдың өмір тәжірибесінен нәр алған терең саяси идеялары байқалады. Отандық ғалымдардың дәлелдеуінше, Ыбырайдың дүниетанымының қалыптасуына туған ел, халық ауыз әдебиеті, прогрессивті орыс әдебиеті мен Еуропа ойшылдарының еңбектері өз әсерін тигізді. Ш. Уәлиханов секілді, Алтынсарин да өз халқының артта қалушылығын жоюдың бірден-бір жолы ағартушылықта деп сенді және Қазақстандағы халық ағарту ісінің ұйымдастырылуы мен дамуына белсене араласты [2; 105]. Шын мәнде ұлы ағартушы-демократ қоғамдық өмірдегі прогрессивтік дамуды көре білді. Ол өз халқының жарқын болашағына кәміл сенген еді.

XIX ғ. қазақ ағартушыларының келесі ірі өкілінің бірі, әрине, көрнекті ақын Абай Құнанбаев (1845–1904) болып табылады. Оның шығармашылық еңбектері саяси сипатта болды. Ол ғылым мен білімнің, адамдардың өзіндік қасиеттерін қалыптастыратынын, өзі, ақиқат пен әділдік үшін күресуге шақыратынын айтқан болатын. Ал оның іс-әрекеті халықты қанаудан сақтау болатын. Осы жағдайда ол билікті білімді адамдарға беру керек деген тұжырымға келеді. Ойшыл білімді билеуші мен білімді халықтың концепциясын негіздеушілердің бірі. Оның пікірінше, қазақтарды дұрыс жолға қойғысы келетін адам билікке ие болуы тиіс. Халықтың қоғамдық өміріндегі билік пен басқарудың күші, маңызы және орны ерекше екенін атап көрсетті. «Егер менің қолымда билік болса, мен адам түзелмейді дегендердің барлығының тілін кесер едім», — дейді ол. Және ойшылдың қоғамдық өмірде бірқатар нәрсе мемлекеттік лауазымдағы адамдардың ерік-жігеріне байланысты деген ойы бізді қызықтырмай қоймайды. Осыдан ақын-демократ саяси биліктің күштілігін мойындайды деген пікірге келеміз.

Абайдың көзқарастарының саяси мазмұнын және билік проблемасына қатынасын қарастыра отырып, оның қоғамның құрылымы жөніндегі ойларына да тоқталуға болады. Ол адамдарды екі топқа бөледі: басқаруды қажет ететін надан топ және ақылды, білімді, таңдаулылар тобы. «Тобыр — надан, оны басқара біл... Тобырда білімді адамдар сирек кездеседі», — деген Абайдың сөзі белгілі. Ол адамзаттың екі жартысының бір-бірінен өзінсіз өмір сүре алмайтынын мойындаған. Осы байланыстылықтан биліктің өзіндік принциптерін ұсынған. Оның пікірінше, билеушілер елдің таңдаулылары болуы тиіс, бірақ шындығында олар шеттетіліп келді. Бұл жөнінде ойшыл үшінші «Қара сөзінде» былай дейді: «Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әр түрлі қылмыстық іс көрсетіледі. Оған жауапқа шақыру — тергеу шығарады. Өтірік, көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған» [13; 131]. Әрине, ойшыл осының барлығы олардың билікке деген ұмтылысын шектеу үшін жасалады деп түсінеді.

Ойшылдың дүниетанымының прогрессивтік-демократиялық сипаты әкімшілік сот мәселелері бойынша көзқарастарынан да көрінеді. Абай отаршылдар мен феодалдардың мақсаттарының бірлігін түсіне білген. Сондықтан да ол патша үкіметі XIX ғ. 60-жылдары енгізген сайлау жүйесіне қарсы болды. Ол оның халықты алдауға, сайлаушыларды сатып алуға негізделгенін атап көрсетті. Осы жағдайда ол болыстық билеушілер, билер және ауыл басқарушылары қызметіне орысша білім алған адамдарды сайлауды ұсынған. Өйткені олар сол кездегі надан билеушілерден басым тұрды. Соларды сайлау арқылы біз ең құрымаса қандай да пайда табар едік дейді ол. Себебі бұл қазақтарды өз балаларына білім беруге ықпал етеді және ондай адам дала басқарушылардан гөрі, заңға тәуелді болар еді.

Сонымен қоса ойшыл сол кездегі билер сотына қарсы болған. Себебі, сот лауазымы болыс билеушілер лауазымы секілді сатып алуға негізделген. «Қазір би болып, халықтың мүддесіне қарсы келетін адамдар сайланады; олар ескі құқықтық ережелерді білулері тиіс еді. Олар қай заңдардың ескіргенін білулері тиіс. Қазіргі сайланатын соттар ескі заңдарға айырбас таба алмайды» [14]. Осыған байланысты ол билердің санын көбейткеннен олардың сапасын арттыруға күш жұмсау керек және мерзімсіз сайланатын билерді дұрыс деп табады.

Жалпы алғанда, Абай феодалдық құрылымның қарама-қайшылықтарына назар аударып, қазақтар үшін жаңа қоғамдық құрылыстың ең жағымды түрін іздеп табуға тырысты. Бұл жолда ол таза рулық басқару тәжірибесін қолдап, былай жазады: «Ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халық та оны сынамақ, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен» [13; 213].

Ақын қазақтардың жалпыұлттық мүддесін де түсіне білген. Осыдан ол халқын ұлттық бірлікке шақырады. Осыған байланысты ру аралық дұрдараздықты қоздыратын топтарды сынаған. Қазақтарда жалпыұлттық сана-сезім қалыптасуына жақтас болған. Басқа бірлігі күшті халықтардан үлгі алуға шақырады. Оның бұл ойлары бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпаған. Ол қазақтың қоғамдық пікірін жаңа сатыға көтере білді. Өз замандастарының ішінен ерекше бөлініп шығып, адамдардың сынаушысына және ақылшысына айналды. Прогреске жетуде ойшыл жас адамдарға, білімге, ғылымға құштар болуға кеңес береді. Ол бос уақыт өткізуді және жалқаулықты кедейліктің бір себебі деп түсінген. Адамда ерік, жігер қалыптасуына көңіл бөлген. Ол халық өмірін жақсартуда білімнің, ғылымның және еңбектің орнын жоғары бағалаған. Қазақтарды ағартуда еуропалық өркениетті игеруді маңызды орынға қойған. Орыс халқынан өнерді үйренуге шақырады. Адамдар өз өмірлерін өздері қалыптастырулары қажет деген ойды айтады. Ол үшін жоғары мәдениетті халықтардан үйренуге тиіспіз дейді ақын. «Егер біз басқалар білетінді білсек, біз күшті халыққа айналамыз» деген ойшылдың сөзі қазіргі күнде маңызын жоғалтпайды.

Қоғам өмірін өзгерту үшін ағартушы кеңес беріп қана қоймай, өз бағдарламасын жасауға да кіріседі. Оның бағдарламасы келесі талаптардан тұрады: барлық балаларды мектептерге беру; мектептер халық есебінен жасақталуы; мектептер білім беріп қана қоймай әр түрлі мамандыққа үйретуі тиіс; ең алдымен балаларды ана тіліне, дәстүрлі білімге, содан кейін орыс тіліне, өнерге, ғылымға және мәдениетке үйрету керек; зайырлы білім арқылы ғана бала өз халқына пайдалы адамға айналады. Сонымен қатар ақын еңбекшіл халықтың мүддесін қорғаған. Зұлымдықтың негізі олардың рулық немесе ұлттық айырмашылықтары емес, мүліктік жағдайының теңсіздігі деп білген. Ол сол кездегі қоғамның жіктелу мәселесіне көп көңіл бөлген. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, оған бұл жерде орыс демократтарының еңбектері көп ықпал еткен.

Абай өз шығармаларында этикалық идеалдарды көп қарастырған. Оның этикасының негізгі принципі: «Адам бол». Осыдан келіп оның көптеген шығармалары адамгершілік сипатта жазылған. Ойшылдың пікірінше, адам саналылық пен адамгершіліктің, еңбексүйгіштік пен білімділіктің, достық пен махаббаттың қосындысы болуы тиіс. Ол өз шығармаларында шындықты бейнелеуде реалистік бағытты ұстанады. Сол кездегі тәртіпке түбірімен қарсы болғанын көрсетеді. Ағартушының шығармашылығында жеке адамның қалыптасуында қоғамдық ортаның шешуші орын алатыны айқындалған. «Адам — өз кезеңінің жемісі, егер ол жаман болса, оған замандастары кінәлі. Дәуір адамды қалыптастырады» деген ойшылдың көзқарасымен толық келісуге болады сияқты. Абайдың ағартушылық дүниетанымын бағалауда қазіргі отандық ғалымдардың көбісі оның шығармашылық күш-қуатын адамдық игіліктерге, ақиқат адамдық болмысты іздеуге, адамға лайық өмірге ұмтылуға бағытталған деп санайды [15]. Міне, ойшылдың осы ойлары бүгінгі күнде де өзінің прогресшіл маңызын жоймағанын көрсетеді.

Жоғарыда көрсеткендей, қазақ халқының рухани мәдениетінің даму тарихында XIX ғасырдың екінші жартысында ағартушылық ерекше тарихи құбылыс пайда болды. Оның негізінде отандық ағартушылар өздерінің көптеген еңбектерінде қазақ қоғамының артта қалуын шаруашылық өмірдің дамыған болмағанымен байланыстырды. Қазақ ағартушыларының пікірінше, ең негізгісі мәселе — ол қазақ қоғамның прогреске бейімділігімен байланысты болды. Осы сұраққа жауап іздеу барысында, халқымыздың ұлы ағартушылары артта қалған елдердің өзіндік дамуы үшін, дамыған елдердің мәдениетін бойларына сіңіру керек деген тұжырымды жасады. Олар отаршыл әкімшіліктің тонаушылық саясатын әшкерелеп сынға алды. Бұл қазақ және орыс қоғамының алдыңғы қатарлы өкілдеріне патша өкіметінің реакциялық билігін терең ұғынуға көмектесті.

Қазақ үкіметтің мүдделерін ескеруі, ағартушылардың ойынша, көптеген қоғамдық қайшылықтардан сақтанға мүмкіндік береді. Сондықтан да олар Ресей үкіметінің қазақ қоғамда жасаған жағдайын терең зерттеуіне мүдделі болды. Олар өркениетті орыс халқының өз қол астындағы елге қоғамдық дамуда көмек беретініне сенімді еді. Бұл сенім Қазақстандағы патша өкіметінің өкілдеріне көптеген өтініштермен сұраулар жасауға итермеледі. Бірақ та халықтың өмірін жақсарту жолындағы бұндай күрес жолы қазақтардың қоғамдық-саяси құрылымын қайта қарастыруға деген сенімді ақтаған жоқ.

Сонымен, қазақ ағартушылығының басты ерекшелігі — оның феодалдық құрылыстың дағдарысы нәтижесінде табиғи түрде пайда болуы емес, өлкенің Ресейге қосылуының идеялық бейнесі ретінде пайда болуы. Еуропалық және ресейлік ағартушылыққа қарағанда өзінің идеялық мазмұны бойынша, қазақ ағартушылығы әлсіз дамыған халықтардың артта қалушылығын жою мәселелерін теориялық негіздеу төңірегінде дамыды.

Ағартушылық дәуірдегі болашақ қоғамдық құрылыс мәселесіне байланысты қазақ ойшылдарының мұраты батыс ағартушылары өкілдерінің мұратымен сай келмеді. Батыс ағартушылары өздерінің сенімдеріне қарамастан, өз қоғамының сұранысына жауап беретін нарықтық құрылысты объективті идеализацияласа, қазақ ағартушылары қоғамның барлық мүшелері сауаттандырылған, толық еркіндік пен әділдік және адамдардың өз елінің саяси өміріне толық араласуын қамтамасыз еткен, білімге негізделген тәуелсіз тәртіп орнату үшін күресті. Олардың мұраттары дәл біздің кезеңімізде орныға түсті деп айта аламыз.

Қорыта айтқанда, қазақ ағартушылық Қазақстанның XIX ғасырдың екінші жартысындағы жағдайында әлеуметтік-экономикалық және мәдени прогресс жолындағы мықты қозғалыс беруші күшке айналып, орыс өркениетіне бейімделу жолында дамыды. Сонымен қатар отандық ағартушылар осы прогреске жету жолда өз мүмкіндігінше жағдай жасауға тырысты. Жалпы алғанда, Абайдың және басқа алғашқы қазақ ағартушыларының адамның ақыл-парасатын дәріптеуінің, надандықты, ескілікті, діни әдет-ғұрыптарды сынап-мінеуінің, сондай-ақ қажетті саяси-әлеуметтік өзгерістерді қазақ даласына енгізу қажеттілікті және басқа ағартушылық идеяларының зор прогресшіл маңызы болғанына толық сенім білдіреміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. — Алматы: Атамұра, 2003. — 18-б.
- 2 Ғабитов Т. Қазақ философиясы. — Алматы: Раритет, 2010. — 280 б.
- 3 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар / Жауапты шығ. Л.Әуезова, Т.Әкімов. — Алматы: Жазушы, 1985. — 19-т. — 242-б.
- 4 Насимов М.Ө. Ағартушылық астарындағы қазақтың саяси ойы. — [ЭП]. Abai.kz ақпараттық порталы [сайт]. URL: <http://old.abai.kz/content/myrat-orlenbaiyly-agartushylyk-astaryndagy-kazaktyn-sayasi-oiy> (назар аудару мерзімі 16.01.2015).
- 5 Өзбекұлы С. Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері. — Алматы: Білім, 2004. — 66-б.
- 6 Уәлиханов Ш. Сот реформасы жайында хат / Қазақ ағартушыларының философиясы. Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. — 10-т. — Астана: Аударма, 2007. — 472 б.
- 7 Валиханов Ч. Избранные произведения. — М.: Наука, 1986. — С. 128.
- 8 Алтынсарин И. Собрание сочинений: В 3 т. — 3 т. — Алма-Ата: Наука, 1978. — С. 63.
- 9 Ыбырай Алтынсарин тағылымы: әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст. М. Жармұхамедов. — Алматы: Жазушы, 1991. — 383 б.
- 10 XV–XX ғғ. қазақ ойшыл оқымыстыларының тәлім-тәрбие туралы ой-пікірлері / Әлемдік педагогикалық ой-сана: 10 т. — 3-т. / Бас ред. Ж.Қ. Түймебаев. — Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2010. — 102-б.
- 11 Есжанов С. Ыбырай Алтынсарин // Ақиқат. — 2009. — № 11. — 103-б.
- 12 Ы.Алтынсарин хаттарындағы ағартушылық философиясы / Қазақ ағартушыларының философиясы. Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. — 10-т. — Астана: Аударма, 2007. — 259-б.
- 13 Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы: 2 том. — 2-т. — Алматы: Ғылым, 1977. — 312 б.
- 14 Туманишин К.М. Общественно-политические взгляды Абая Кунанбаева. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1994. — С. 14.
- 15 Қазақ ағартушыларының философиясы / Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. — 10-т. — Астана: Аударма, 2007. — 463-б.

Г.А.Жумасултанова

Политическое содержание мировоззрения первых казахских просветителей

В данной статье автор на основе изучения причин формирования и функций казахского просветительства анализирует и оценивает особенности развития просветительской мысли в нашей стране. Всесторонне раскрывает политическую сущность просветительства в Казахстане, которое, по сравнению с Европой и Россией, имело своеобразный характер, определяет роль и значение ценностей казахского просветительства в социально-политической жизни общества. Обращая внимание на то, какое место в народной истории занимали великие сыны казахского народа, автор раскрывает общественно-политические проблемы, имевшие место в их просветительской мысли.

G.A.Zhumasultanova

Political content of ideology of the first Kazakh educators

In this article the author analyzes and evaluates the features of the development of educational thought in our country based on the study of the formation's causes and functions of the Kazakh enlightenment. In the work is comprehensively revealed the political essence of enlightenment in Kazakhstan, which had a different character compared with Europe and Russia. The questions considered in this paper are devoted to the definition of the role and importance of the Kazakh enlightenment values in social and political life of society, as well as in-depth analysis of its political content. Paying attention to what place in the folk history took great sons of Kazakh people, the author shows how the socio-political problems have occurred in their Enlightenment thought.

References

- 1 Nazarbayev N.A. *The strategy of independence*, Almaty: Atamura, 2003, p. 18.
- 2 Gabitov T. *Kazakh philosophy*, Almaty: Raritet, 2010, 280 p.
- 3 Auezov M. *The collected works are in 20 volumes. Articles and notes* / Edit. L. Auezova, T.Akimov, Almaty: Zhazushy, 1985, 19, 242 p.
- 4 Nasimov M.O. *Political ideas of Kazakh education*, Abai.kz Informative portal. URL: <http://old.abai.kz/content/myrat-orlenbaiyly-agartushylyk-astaryndagy-kazaktyn-sayasi-oiy> (date of appeal 16.01.2015)
- 5 Ozbekuly C. *Basic problems of history of political and legal idea of Kazakhstan*, Almaty: Bilim, 2004, p. 66.
- 6 Valixanov Sh. *Messages about judicial reform / Philosophy of the Kazakh enlighteners. Philosophy heritage of the Kazakh people in 20 volumes*, Astana: Audarma, 2007, 10, 472 p.
- 7 Valixanov Ch. *Select works*, Moscow: Nauka, 1986, p. 128.
- 8 Altynsarin I. *The collected works are in 3 volumes*, Alma-Ata: Nauka, 1978, 3, 352 p.
- 9 *Lessons of Ibyrai Altynsarin: the articles and researches* / Compiler M. Zharmukhamedov, Almaty: Zhazushy, 1991, 383 p.
- 10 *World pedagogical idea in 10 volumes* / Edit.-in-chief Zh.K. Tuimebaev, Almaty: «Taimas» publ. house, 2010, 3, p. 102.
- 11 Eszhanov S. *Akikat*, 2009, 11, p. 103.
- 12 *Elucidative philosophy is in letters of I. Altynsarin / Philosophy of the Kazakh enlighteners. Philosophy heritage of the Kazakh people in 20 volumes*, Astana: Audarma, 2007, 10, p. 259.
- 13 Kunanbayev A. *Complete works are in 2 volumes*, Almaty: Gylm, 1977, 2, 312 p.
- 14 Tumanshin K.M. *Social and political looks of Abai Kunanbaev*, Karaganda: KarSU publ., 1994, 23 p.
- 15 *Philosophy heritage of the Kazakh people in 20 volumes*, Astana: Audarma, 2007, 10, p. 463.

B.J.Zhusupova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)*

What is Enlightenment?

Despite the prevalence of the term «education» its understanding and interpretation by thinkers ambiguous and even contradictory. And the reason for this, firstly, the depth of the problem, rooted under this concept, and secondly, the consequent complexity of its definitions. Even within classical philosophy permeated by pathos in honor of the celebration of the human and scientific mind, among outstanding educators of his age were thinkers, who noticed the presence of acute contradictions between education and spirituality, knowledge and faith, culture and civilization, the human and the natural, human and divine, human and interpersonal. How to get out of this to «light»? Which light? Where is the path to the light?

Key words: enlightenment, human, culture, knowledge, education, religion, religious faith, spirituality, science, technological revolution, rationalism.

What is the Enlightenment? What is meant by this familiar to everybody term that have given the name of an era in the history of European culture? If it is interpreted literally, then it is probably search light, output of the light, the desire to light. If it is interpreted rationally, then we find in dictionaries: «Enlightenment — transmission, dissemination of knowledge and culture, and also the system of upbringing and educational activities and institutions in a State». Or: «Enlightenment and ideological trend of 18–19 cc., based on the belief about the decisive role of reason and science in the knowledge of the «natural order», corresponding to the true nature of man and society. Ignorance, obscurantism, religious are the things that fanaticism of the Enlightenment believed to cause human disasters» [1; 48]. It would seem that the nature, meaning, content, enlightenment are caught up in these definitions, are fully disclosed and understood.

But we find in Kant's proceedings: «Enlightenment — is a way out of the human condition of his minority, where he is because of his own fault. Minority is inability of using of the own intellect without guidance from someone else. Minority fault of their own — it is act the cause of which is not a lack of mind, but in lack of resolve and courage to use it without guidance from someone else. *Sapere aude!* — that means «Have the courage to use their own minds!» — This is therefore the motto of the Enlightenment» [2; 14].

At first glance, as the spokesman of the brightest ideas of its enlightened era (and philosopher lived in XVIII century just in the Enlightened era) to the understanding of the Enlightenment Kant essentially got nothing new to add, except that he emphasizes the aspect of boldness and courage of educated people. But if you think about it and it was, probably, a very principal for the true educators of that time, that a correlate of Enlightenment was the human mind.

Philosophical tradition to share intelligence and reason in man there is no coincidence, and for a long time in both the western and eastern philosophy. The issue is how the discovery in human mental abilities of different levels of penetration, reflection of the world. With regard to the understanding of the Enlightenment mind defines it as a synonym for education, scientific progress with its steadfast rationalism, while it opens the mind as true enlightenment, not tearing ambivalent link between education and spirituality, knowledge and belief.

Such a dialectical idea was not immediately apparent. She suffered classical linear paradigm of social research. Therefore, it is in this context with acute pain sounded Rousseau's famous slogan: «Back to nature!» And his words: «Enlightenment is harmful and culture itself — lies and crime» [3; 182].

From here a long time there was general consensus that education necessarily engenders lack of spirituality, any disbelief and primarily religious. Is this true?

In his «Introduction to Philosophy» Karl Jaspers wrote about it: «Requirements of Enlightenment directed against blindly and thoughtlessly take for granted anything for the truth; against acts which can not affect the fact that they have in mind — such as magic action — because they are based on false premises; against the ban on unlimited questioning and investigation; against inherited prejudices. Enlightenment requires boundless efforts related to the discretion and critical awareness of the process and the boundaries of any understanding ... This is the claim of the person: it should be clear what he thinks, what he wants and what he does. Enlightenment must be understood as the way in which a man comes to himself» [4; 35].

In this regard, Enlightenment is treated as the attribution of unlimited freedom, understood as arbitrary as the starting point of anarchy and confusion, as the destruction of tradition, and in this regard, as nihilism, as a result of making people unhappy, deprived of the soil under your feet, a strong core. However, these accusations are false education that far this sense, true enlightenment. Based on false education is always a rationality that is used everywhere, but not in its own borders, and it is an absolute sing hymns (by the way, about the limited field of activity rational Kant reasoned, when introduced the concept of the antinomies of reason, certainly arise in the solution of transcendental issues first of all the question of the existence of God). False education, thus misleading the man himself, causing him to rely only on their knowledge, instead of appealing to the life-giving power of holistic knowledge associated with the eternal questioning. It craves only know and ignores any faith (Kant again, we find that rationally comprehensible only the phenomenal world).

True Enlightenment, according to Jaspers, never mind the content likened content of human existence, which, on the one hand, reveals a wise reason, but on the other, is not confined to them. In addition there is a sense of reason, intuition, faith, especially religious and philosophical belief.

A deep sense of living of any religion is comprehensible only within the boundaries of the true genuine enlightenment and brings to life the philosophy to explain the content and maintenance of native human existence in the scientific and technological modernized world. Religious canons, which seems to be designed to be taken on faith, is an endless food for thought that feed the spiritual foundations of human life and thereby further cementing religious belief.

The Bible and the Koran there are certain provisions that a person should not do image and likeness, and the more the image of God as God, first of all, is not representable, invisible, inconceivable due to the infinite God and limited human capabilities. Within the philosophical outlook as thought Jaspers, a silence before being. Before lost to man pauses language, there is a silence of being. And this silence speaks louder than the voice of the most skillful speaker.

In the world's religions is the main canon that there is only one God. Its meaning is that the life of a person who believes in one God, rests on a radically new basis as opposed to the life of many gods. It lacks definitely elevated, it is scattered, confused.

In the dogma of the fall of the basic idea is that a person has sinned, pluck the fruit from the tree of knowledge. Hence the relevance of existential Taoism: excessive knowledge devastates the human soul.

Attempting to clarify the faith, we think through God. Faith it is impossible to contemplate. Faith is always at a distance from us, and called into question. Life with faith in God does not mean to rely on costed knowledge and means to venture on the existence of God.

Faith in God is based on the life of deep meaning, which is not given explicitly, and encrypted in the language phenomena. It arouses interest in life, inspiration, creativity, imagination, aesthetics of life, without which man is empty, dead. In faith there is no possession. It is no shred of confidence inherent knowledge. But there is a strong belief in the practice, however, the value of life.

Even in a period of deep dominance of religious ideas about the world, when the relationship between reason and faith seemed to be able to be resolved unambiguously, faith in God and knowledge of the world (especially philosophical knowledge) is not broken.

Christian theologian Tertullian said: «I believe because it is absurd», because the world defies the laws of human logic (in in the modern world, in the era of scientific and technological revolution, this idea is increasingly being reborn in different variations not only in philosophy, but and in science). If the mind affirms the senselessness of faith, the faith refers to this it does not matter.

Less rigid position allowed for a specific public sphere of faith and reason. Some early Christian theologians considered so. According to them, the faith has the advantage. If there is a conflict between faith and reason, the right faith. This attitude was typical of the majority of Christian theologians — from Augustine to Aquinas. But within it there some approaches. Thinking is not without belief: «I believe in order to understand» (Augustine). This means that without the testimony of faith and people would be blind to the important aspects of life.

Another approach is that faith has priority, but only with respect to the basic Christian truths. Basically, as belief (on the basis of revelation) and intelligence (based on experience) are independent and have equal status. Partly they go about their specific problems, partly common to both. In the joint area for them between faith and reason, there is harmony. For example, this area is the question of the existence of God, while the question of its essence belongs to the realm of faith based on revelation.

In medieval Arabic philosophy relationship between faith and reason can be traced to creation its representatives — Ibn Sina, Ibn Rushd, al-Farabi — the great scientists. Ibn Rushd (Averroes) introduces the principle of interpretation. He says that not all in the Quran must be understood literally. If a literal interpretation of the verses of the Qur'an seems to contradict the truths of reason, the surah should be interpreted metaphorically or allegorically.

Philosophy and religion, knowledge and faith — two wings of the human development of the world. Philosophy — a bridge between science and religion.

God is not available in thinking. God is available in the faith. Nevertheless, there is a philosophical thesis that we know about God, because its existence can be proved. Existing for a long time proving the existence of God in their totality are an excellent testament to that. But if the evidence is understood as forced, like the scientific evidence that they are false. In his forced significance of these proofs were the most radical rejected Kant.

Now, in the modern enlightened, civilized era, it would seem, everything had to be brought opposite: a refutation of all the evidence of God's existence means that there is no God. However, the non-existence of God can be proved in the same small extent, as its existence (remember Kant's antinomy). If the existence of God would be proved, it would mean that God is proven — it is not God, he would have been a simple thing in the world.

All existing arguments, proving the existence of God — does not have evidence in the scientific sense of the word. Hence Voltaire: If God does not exist, it should come up. The variety of variations of the arguments in favor of God has special routes thoughts that lead us to overcome in jumping borders, then detected the presence of God in the natural world. The process of knowing the world is infinite, incomprehensible. By the way, modern science is increasingly recognized principle of uncertainty in knowledge.

In search of absolute knowledge, of the impossibility which is increasingly say even in the field of natural science, rational, and God is trying to turn in the world of reality, at the border of the human world as the second world. However, the usefulness of such arguments that all specific phenomena are considered in the light of the lumen or higher world. And this gives rise to an understanding of the physical world as the only one.

In the history of Enlightened traditions in philosophy and history was no atheists. And it means to enlightenment of the mind has always been characterized by the harmony of the idea of God, the world, a man of knowledge.

True education setting makes itself felt more and more. It does not declare God's knowledge of the subject, which must comprehend the force-convincing. In God can and must only believe, because it is not a visual, sensual and empirical object.

Attribute deep philosophizing as limiting access to the grounds of being always think of God, devoid of inherent knowledge of the reliability and therefore the conjugate with the freedom of reflection necessary for comprehension of love and secrets of the universe, perceptible only at the level of the mind, with its attempt to a holistic vision of a multi-faceted space, rather than reason.

«The fact that the attacks on education yet again justified, based on a distorted understanding of education, in relation to which attacks actually justified. Distortion may occur due to the difficulty of the problem. Keeping up with Enlightenment enthusiasm marches of the freer person who because of his freedom feels more open to deity — this enthusiasm again and again is renewed by every person who starts to become on his own feet. But in this case education very soon may become misleading. Indeed, on the basis of the very freedom we are not able to clearly hear God — it can be heard in the course of life through the hassle moment in which a person is granted the fact that he could never come up by himself. At this moment, he is not always ready to attentive listening. He claims on absolute knowledge» [5; 68].

When a person rejects faith, it is completely subordinated to reason, which is expected truthfulness around in all that plays a decisive role in life. But since this way of thinking can not provide, such claims can be enforced only through deception. One or another thought-formsform accepted as the only cognitive. Permanent self-test loses its continuity, which are exempt from visibility due to absolute certainty. Any accidental tied to a particular situation opinion claim to truth, however, having an apparent clarity, turns blindness. Since such education argues that human can know everything, relying on their own discretion, it turns into tyranny. It wasp-mented this impossible claim by a half thinking.

Against such distortion does not help the lack of thinking, and thinking only with with all the features, with a critical awareness of the frontiers of knowledge. Only this development intellection, which is carried

out together with the self-education of mankind, prevents any thinking turned into a number of misconceptions.

The necessity of faith becomes clear only education in its pure form. The faith it is impossible to rationally neither by science nor by philosophy.

This is a fallacy of false education that reason can know the truth and being, relying only on himself. Reason is dependent on something else. As scientific cognition it depends on the inherent experience of contemplation. Speaking as a philosophy, it depends on content of the faith.

Whence premises from which is dependent on our thinking, it does not raise no doubt. According to Karl Jaspers, they are rooted in the ambient, based on which we live. If the force is not the ambient emerges in us, then we have a tendency to disbelief.

Prerequisites visual experience come from the world, they are palpable from the outside, the prerequisites of faith — from historical tradition. With such external form, these prerequisites are only manuals, with which you can reach the true premises. External background means consistency check and reason appears here not as a judge, but as a means. Sanity checks on the experience of other experiences and translate faith tradition, he also checks based on a different faith and deeper — and the whole tradition. In the sciences needed to awaken views realm of experience, which could not be avoided for those who enter the corresponding path; in philosophy by understanding and introducing the tradition in modernity becomes possible very inner awareness. However, it is impossible to defend against disbelief, trying to overcome it directly. Defend against unbelief can only reflect the false claims on the part of the imaginary and false knowledge rationalized claims by faith.

The philosophy is as old as religion and ancient than any religion. Philosophy has grown thanks to the height and the purity of its individual manifestations, demonstrating or otherwise specific man and thanks to the veracity of her spiritual relationship to the religious world, to which it, though not always, however, for the most part, treated favorably. And yet, in comparison with religious world philosophy is impotent due to her lack of its own form. The philosophy lives in a situation of accidental protection from the authorities in the world, including the religious. It needs a favorable social situation in order to objectively find himself in what he does. However, in reality it is open at any time, each person; in one form or another it is always present where a person lives.

In pursuit of certainty of those matters which are significant for the person he always rejects faith. Not finding the answers that thinking in principle way is not able to give, people unwittingly falls into deception and self-deception, and then there creates the appearance of that confidence. As a consequence there are blindness, bias, arbitrariness, half-thinking. Get out of this false position is possible only if there is another thought that is able to critically understand the possible limits of human knowledge. Get out of the misconceptions is only capability of developed thinking, generated in the process of self-education.

Only true enlightenment needs to have faith that you can't get in rational and philosophy and science way.

Intelligence, which relies only on itself can't know the truth, because it is always depending on something else — in the sciences it depends on empiricism, in philosophy it depends on the content of the faith. But what makes our thinking depended? According to Jaspers, they are rooted in the ambient, based on which we live. If the force is not comprehensive emerges in us, then we have a tendency of disbelief. In the tradition of the Arab-Islamic philosophy the most comprehensive is called as activity of the mind.

Medieval Arabic-speaking educators asked the high level for a man who is worthy of the Enlightenment. They differentiated the mental ability of a person, highlighting four of its level in the order of its growth, in order of depth of the comprehension, and hence the possibility of changing the world - the potential mind, actual mind, Acquired mind and active mind. And only in this light upward to the Divine difficult path possible human happiness and progress, which is the highest spirituality.

True spirituality — is the true goal of the Enlightenment. True spirituality defines as religion, philosophy and science, and there are organic and harmonious. They can add value aspects of folk wisdom, and even myth-making. Dividing the people thinking in the scientific world, which is based on rational arguments, knowledge of laws of the being, and unscientific, based on the life, empirical wisdom emerging n by identifying patterns of man of the world, we can't unequivocally think about the benefits of one part in comparison with others ones. Recall that the law — it is the law inserted into the frame precious chance, and his highness «the case» is a manifestation of life.

Ancient people did not know the laws of existence. The level of scientific knowledge did not allow this. But the ancient man knew about the patterns inherent in the world around them. And these observations were brilliant. Probably the lack of rational comprehension of being was compensated by thin intuition, colorful

images, religions faith. Because of this the developed mythmaking appeared. There is the thought of the loss of life as a mythological reflection on simplification, depletion of world humanity in modern philosophy.

With regard to the scientific world, there are many so-called «white spots» in her mass in the modern era of the cult of scientific and technical intelligence, which represent not so much a lack of knowledge about the world science and dialectical process of cognition. Therefore, the Socratic «I know that I know nothing» more relevant than ever right now.

And just for the person in the «Middle Kingdom» is always room for secrets, then religion and science, faith and knowledge, faith and reason — inseparable attributes of human existence, coexisting dialectically. In addition, within the rational reflection of the world there is the problem of correlation between scientific and philosophical truth, which particularly was exposed at the moment and has a tendency for their resolution in favor of the latter.

As for philosophical knowledge, the real philosophy has always been associated with pure thoughts, truthfulness and approving attitude toward religious world. It is open for person, it is riddled with people, all philosophical problems are the problems of men. In other words, the world by itself is not interested in philosophy way at all — the main object of philosophy are people in the world. This is the most humanitarian of all rational knowledge. However, philosophy can also lead to self-deception, if it is deprived of liberty, if it strives to blur the line with science.

If philosophy is focused on the individual person, if it is subjective, then religion is a mass phenomenon, focused on more on big amount of people. «Church acts in the world as the visible structures of power, organizing human mass. Philosophy is an expression of the kingdom of spiritual beings who through the ages and people related to each other without any court in the world that would excludes or accepts in their ranks» [5; 89]. Religion is directly linked with the idea of eternity, eternal spirituality, but if you suddenly forget about it, eliminated the distinction between good and evil. This means you must always Golden Rule, or rather the rule of the golden mean.

Religion is for everyone — it is a mass phenomenon, philosophy — for an individual, single person. «Church acts in the world as the visible structures of power, organizing human mass. Philosophy is an expression of the kingdom of spiritual beings who through the ages and people related to each other without any court in the world that would exclude or accept in its ranks.

Since religion is associated with the Eternal, its power is exercised, based on the deep bowels of soul. The more the places she was always at the service of its power in the world (through mosques, churches), the more monstrous is then that power, which, like any other power, begins to act evil. As long as philosophy yearns for eternal truth, she inspires without compulsion, is the soul of the order of the innermost primary source. However, the more it puts its truth in the service of temporal power, the more it leads to self-deception, topped interests determinate being, and to the anarchy of the soul. The stronger eventually philosophy wants to be nothing more than a science, the more empty it is, becomes a simple indulgence, game which is neither science nor philosophy.

And then the paradox of the modern world is no longer a paradox: in an era of scientific and technological revolution, the era of the victory of scientific technical mind going deep crisis of rationalism. But it is at first glance. Perhaps it is the natural result of spiritual development of mankind, which, like a child, finally wiser. The key rule of true Enlightenment: through education to Wisdom.

Education bleached many words and concepts (conscience, love, patriotism). We live in a time of bleached and not bright. And Enlightenment is a bright light.

References

- 1 Современная энциклопедия / Сост.: М.Г.Котик, А.М.Мурашкевич. — М.: Академия, 2000. — 615 с.
- 2 Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? // Собр. соч.: В 6 т. — М.: Мысль, 1966. — Т. 6. — 742 с.
- 3 Руссо Ж. Избранное. — М.: Терра, 1996. — 659 с.
- 4 Ясперс К. Введение в философию. — Минск: Экономпресс, 2001. — 187 с.
- 5 История философии: Учебник для вузов / Под ред. В.В.Васильева, А.А.Кротова. — М.: Академ. проспект, 2000. — 254 с.

Б.Ж.Жүсіпова

Ағартушылық дегеніміз не?

«Ағартушылық» терминінің кеңінен танымал болуына карамастан, оны ойшылдардың түсіндіруі мен талдаулары әр түрлі, тіпті кейде карама-қайшы болып та жатады. Ал бұл, негізінен, мынаған байланысты, біріншіден, бұл ұғымның түбінде жатқан терең мәселе бар, екіншіден, оның анықтамасы да аса күрделі. Тіпті ғылыми және адамзат санасының салтанат құруымен байланысты болатын бұл ұғымның классикалық философияның шеңберінде де, өз дәуіріндегі танымал ағартушылардың арасында да білімділік пен руханилықтың, білім мен сенімнің, адамзаттық пен құдіреттіліктің, адамзат аралығы мен адамзаттықтың арасында да қайшылықтардың болатындығын атап көрсеткен. Осыдан «жарыққа» қалай шығуға болады, қандай «жарыққа» шығу мүмкін болады, жарыққа апаратын жол қайда? деген сұрақтарға адамзат жауап алуға талтынып жүргені.

Б.Ж.Жусупова

Что такое Просвещение?

В статье отмечено, что несмотря на широкую распространенность термина «просвещение», понимание и толкование его мыслителями неоднозначно и даже противоречиво. Автор поясняет, что вызвано это, во-первых, глубиной проблемы, коренящейся под данным понятием, а во-вторых, вытекающей отсюда сложностью его дефиниции. Уточняется, что даже в рамках классической философии, пронизанной пафосом в честь торжества человеческого и научного разума, среди выдающихся просветителей своей эпохи находились мыслители, замечавшие наличие острых противоречий между образованностью и духовностью, знанием и верой, культурой и цивилизацией, человеческим и природным, человеческим и божественным, человеческим и межчеловеческим. Подчеркнуто, что человечество пытается найти ответ, как выйти из этого к «свету», к какому свету, где путь к свету.

References

- 1 Modern Encyclopedia, edit.: M.G.Kotik, A.M.Murashkevich, Moscow: Academy, 2000, 615 p.
- 2 Kant I. *Works*: In 6 vol., Moscow: Mysl, 1966, vol. 6, 742 p.
- 3 Rousseau J. *Favorites*, Moscow: Terra, 1996, 659 p.
- 4 Jaspers K. *Introduction to Philosophy*, Minsk: Ekonompress, 2001, 187 p.
- 5 History of Philosophy, a textbook for universities, edit. V.V.Vasileva, A.A.Krotova, Moscow: Academic Prospect, 2000, 254 p.

Ж.У.Дағарова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: janka_04@mail.ru)*

Діни антропологиядағы адамның мәнділігі мәселесі

Мақалада адамды тануда діни антропологияның ерекшелігіне назар аударылып, ол басқа да ілімдермен салыстырылды. Автор адамға деген діни көзқарастардың алуан түрлілігі мен оның өмір сүруінің өзінің көп қырлы екендігін көрсетті. Теологтардың антропологияға деген қызығушылықтары мен діни және философиялық антропологияның ара қатынасы туралы пікірталастар келтірілді. Адам туғанда мәнімен бірге тумайды. Ол кейінгі қалыптасуында ғана мәнділікке ие болуы мүмкін деген ойшылдардың ойларымен автор келісетіндігін білдіреді. Адам үшін дүниеде тек тірі ағза болып тіршілік ету, организмдік мұқтаждықтардың шеңберімен шектелу жеткіліксіз екендігі туралы айтқан дана Абайдың адам туралы айтқан ойларын автор ортаға салады.

Кілт сөздер: неомизм, тейярдизм, протестантық антропология, персонализм, христиандық антропология, католиктік антропология.

Діни философиядағы адам мәселесін қарастыру үшін, ең алдымен, діни антропологияның қандай ғылым екендігіне назар аударсақ. Бұл ілім адамның құдайға, тәңірге, этникалық және әлемдік діндердегі қасиеттілікке қатынасы туралы түсініктерге назар аударады. Бұл сонымен бірге діндерді танитын дәстүрлер мен қасиетті мәтіндерге негізделген адамның бағыт-бағдары мен оның мәні туралы ілім. Мұнда адамның шығу тегі мен мәні туралы әр түрлі діни түсініктерге салыстырулар жасалады, адамның жердегі және көктегі болмысына, оның ішкі және сыртқы мүмкіндіктеріне, оның бостандығы мен парызына деген алуан түрлі көзқарастар сараланады. Өйткені әрбір дін алғашқы қауымдық қоғамнан бастап осы уақытқа дейін адам, оның табиғаты, оның ғарыш пен адамзат қоғамындағы алатын орны, өмірдің мәні мен өлім, адамның Жоғарғы Мәнге деген қатынасы туралы түсініктер беруге тырысады.

Осындай адамға деген діни көзқарастардың алуан түрлілігі оның өмір сүруінің өзінің көп қырлы екендігін көрсетеді. Христиан теологтары адам туралы өздерінің түсініктерін сипаттап беру үшін антикалық философияның ілімдеріне жүгінді. Бастапқыда діни ілімдердің шеңберінде, кейін дербес түрде, сонымен бірге олармен әрдайым өзара байланыста бола отырып, діни-философиялық антропология, адам туралы христиандық философия дами бастады [1; 41].

Христиандық антропология адамды Жаратушының өзіне тектес тудырған Құдайдың жаратқан санаға ие туындысы деп анықтайды. Православиелік антропология аполлогетика мен патристика, исихазм мен неополамизм сияқты діни ілімдерде көрініс табады. Нақ осында XIX–XX ғасырлардағы орыстың діни философиясының антропологиялық тұжырымдары қарастырылады, олар: соборшылдық философиясы, софиология, персонализм, гегельшілдік, рухани-академиялық философия. Бұл мәселеге назар аударған орыстың танымал философтары: Памфил Юркевич, Владимир Соловьев, Николай Бердяев, Семён Франк, Павел Флоренский және тағы басқалар.

Католиктік антропологияда неомизм, тейярдизм, неоавгустинизм, экзистенциализм сияқты католик шіркеуінің философиясы мен діни ілімдегі негізгі бағыттар мен тенденциялар көрініс береді. Мұндағы танымал ойшылдар: Анри де Любак, Тейяр де Шарден, Ханс Урс фон Бальтазар, Карл Ранер, Анри Жильсон, Жак Маритен, Эммануэль Мунье, Габриэль Марсель, Поль Рикёр.

Протестантық антропологияда протестантизм өкілдері, либералды теология, диалектикалық теология, протестантық экзистенциализмдегі дінсіз христианшылдық, протестантық герменевтика көрініс береді. Мұнда Мартин Лютер, Жан Кальвин, Фридрих Шлейермахер, Паул Тиллих, Карл Барт, Рудольф Бультманн, Дитрих Бонхёффер, Ганс Георг Гадамер сияқты ойшылдардың антропологиялық ойлары қарастырылады.

Қазіргі заманда антропологиялық мәселелерге қатысты екі қарама-қарсы бағыт қалыптасты деп айтуға болады, олар, біріншіден: орта ғасырлық теоцентристік принциптің жаңа дәуірден бастап антропоцентристік принциппен алмауына және жан-жақты сипат алуына байланысты «Антропологиялық Ренессанс» кеңге қанат жая бастаған. Екіншіден, бұл позицияға қарама-қарсы көзқарастар пайда болған [1; 53].

Енді адам туралы түсініктерге назар аударатын болсақ. Мысалы, Ежелгі әлемде жекелеген адамның өзі зерттеудің дербес пәні болған жоқ. «Антропология» терминін ертедегі гректер қолданбаған. Христиандыққа дейін антикалық дәуір «тұлға» ұғымын білген жоқ. Адамның өз өзін тұтас бір тұлға ретінде қабылдау идеясын көтерген Тертуллиан болатын, ал тікелей бұл мәселені жеке өз алдына өндеген Августин Аврелий болды. Христиандықта адам космологиялық сюжеттерден тәуелсіз өздігінен құндылыққа ие болды. Ақыл оймен жанданған, тәндік сезімнің субстанцияға ие қайталанбас жан ретіндегі адам туралы түсінік пайда болды. Христиандық адамды ғарыштық шексіздіктің билігінен құтқарды.

Ежелгі әлемнің Құдайы көбінесе адамды өзінің пайдасына жаратқандай, яғни мұнда адамды табыну мен құрбандықтар шалу үшін ажартқандай. Адамдар бұл дәуірде түкке тұрғысыз күйде. Адамнан гөрі табиғаттың сипаты таза, саналы, асқақ және Құдайға жақындау болды.

«Көне Өсиеттегі» мәтіндерге назар аударсақ, мұнда аспан шырақтары, жер мен өсімдіктер жансыз. Таң қаларлығы, адам мұнда құдайдың белгілі бір практикалық мақсаттары үшін құрал ретінде емес, құл да емес, мұнда ол Құдіреттің тудырған табиғатының бейнесі ретінде көрініс береді. Құдай өзінің ерекше туындысы ретіндегі адамға, оның рухани және физикалық күйіне қамқорлық танытады. «Жаңа Өсиеттегі» антропология православиелік діни ілімде, кейін католиктік мистика мен схоластикада, соңында протестантизмде дами түседі.

Бір уақытта діни антропологиямен қатар, адам туралы философиялық ілім де дами түседі, бұл ілім антикалық дәуірдегі Сократ пен Аристотельдің көзқарастарынан негіз алды.

Ренессанс пен Жаңа Дәуірдегі философияда жаңа өзгерістер дүниеге келді. Адам зерттеу пәні мен дербес «субъект» ретінде қоғам мен ойшылдардың назарын өзіне аудартты. Жаңа философия адамның қадір қасиеті мен шексіз мүмкіндіктерін көре бастайды. Адамның ролі мен қабілетінің дәріптелгендігі соншалықты, адамда да тәңірге тән жаратушылық қабілеттер бар деген ойлар пайда болды. Адам өзінің ақылының күшіне, көркемдік талантына, саяси-реформаторлық мүмкіндіктеріне сенімді. Бірақ та уақыт өте келе жаңа антропологияның сырт жағы көріне бастайды. Жаңа дәуір болса адамның ақыл ойы мен адамның саналы және жеке адамгершілік құрылымына деген сенім білдіре бастайды.

XX ғасыр лаңкестік жағдайлары мен қан төгісті дүние жүзілік соғыстармен толыққан дәуірде адам мәселелі және құпия мәнге ие болды [2; 20].

Теологтардың антропологияға деген қызығушылықтары мен діни және философиялық антропологияның ара қатынасы туралы пікірталастар XX ғасырдың 20-жж. ұлғая бастады. Бұл қызығушылықты М.Шелердің, Г. Плеснердің еңбектерінен байқауға болады. Осы философиялық антропологияның негізін салушы М.Шелердің айтуынша, адам ғарышта негізгі орталықтағы позицияны иеленеді, өйткені мұнда адам санасыз, бірақ та алпауыт әлемнен жоғары тұрады. Адамзат ақылының күшіне енді күдіктер туа бастады, бірақ та адам баласы ғарыштан өзінің рухымен, өзінің бостандығымен, айқынсыздығымен асқақтап көтеріледі. Шелердің ойынша, рух өмірге қарама-қарсы тұрады және одан энергия алғанымен де одан жоғары тұрады. Яғни адам өзінің өміріне аскетикалық тұрғыдан қатынас жасайды. Жануарлар шынайы болмысқа әрқашан «иә» деп бас иеді, қорықса тіпті қашып кетеді, ал адам — бұл «жоқ» деп айта алады, қарсы келе алады. Мұндағы басты мәселе, Шелердің пайымдауынша, адамның мәнін ашу керек, адам дегеніміз — кім соған жауап беру керек. Дін де, философия да осы уақытқа дейін адамның кім екендігін анықтаудың орнына, оның қайдан пайда болғандығына назар аударумен келеді. Негізінен, адамды түсінуде нақтылы-ғылыми, философиялық және діни ұғынуларды шоғырландырушы роль атқарып, адамның біртұтас тұжырымдамасы жасалуы керек деді. Негізгі мақсат — тіл, ұят, намыс, құрал мен аспаптар, қарулар, мемлекет, басшылық, миф, дін, ғылым сияқты ерекше монополияланған адам болмысының негізгі құрылымынан туындайтын, барлық жасалынған және іс-әрекеттерді дәл көрсету керек.

Осы бағытты қолдаушылар адамды көп өлшемді және тұрақты түрде өзгерісте болатын жан иесі деп сипаттайды. Әрине, оның негізгі кейбір қасиеттері мың жылдар бойы өзгермегенімен де, адамның физикалық және рухани бастауларындағы жұмбақ түрде жасырылған барлық мәнін аша алмайды, тіпті осы бастамалардың табиғаттан жеке дара алып қарастырғанның өзінде айқын анықталғандығы есептеліне алмайды. Олар адамның өзі өз-өзіне ылғи да жаңа жұмбақтар беретін белсенді басталым ретінде көрінетін сыртқы әлемді ұғынуға тырысатын оны өзінің қалауымен өзгертетін микрокосмос екендігіне баса көңіл аударды [2; 33].

Басқаша айтқанда, ол жаратушы және сонымен қатар мәдениет арқылы жаратылушы, ал басқа жануарлардың әлемнен түбегейлі түрде айырмашылығы бар, адам — руханилықтың мұрагері. Адам

туралы тарихта әр түрлі концепциялар пайда болды, олардың барлығы, Макс Шелердің пікірінше, бес түрлі идеяға жинақталған, олар: адам туралы бірінші идея осы уақытқа дейін өзінің үстемдігін көрсетіп келген діни сенім.

Адам туралы екінші идея — гректердің ойлап тапқан ақыл-парасатты адамы, әсіресе Анаксагорда, Платонда, Аристотельде анық көрсетіледі. Адам ойлы ақылдың арасында мына мүмкіндіктерге ие болады. Біріншіден, барлық барды өзімен-өзі күйінде тани алады; екіншіден, әлемді тани алады; үшіншіден, Құдайды тани алады; төртіншіден, өзін-өзі тани алады.

Үшінші идея — шебер адам, адамның ақыл-ойы — ақылға деген ерекше қабілеттілігін жалпы теріске шығарады. Адамды еңбек құралдарын пайдаланатын мақұлық ретінде қарастырады. Сөз, ұғымдар психикалық нәзік құралдар ғана.

Төртінші идея — адамның мыңдаған жылдық тарихындағы құлдырауы туралы. Оның себебі — адамның шығу тегі мен мәнінде. «Адам дегеніміз не деген?» қарапайым сұраққа ол бос суррогаттарды (тіл, құрал саймандар) дамыта алатындығымен жауап береді. Өзінің биологиялық әлсіздігінен және күшінің жоқтығынан адам өркениеттілікті, мемлекетті, құқықты және өндірісті жасады.

Бесінші идея — Ф.Ницше, Н.Гартманнның және басқа да ойшылдардың атеистік антропологиясы. Оның ең басты мәні мыналардан тұрады: адам болмысының мәні, неге жаратылғандығы, жауапкершілігі, еркіндігі үшін Құдай бар болмауға тиісті. Тек қана азат өнегелі мәндегі жан иесі, механикалық әлемде немесе басқа бір әлемде өмір сүруі мүмкін, бірақ та әйтеуір адам технологиялық әлемде емес. Өзінің жоспарына сәйкес құдай жасаған әлемде жеке тұлғалы адам өледі.

Қоғамдағы өзгерістердің шешуші факторы — адам. Біз өмір сүріп отырған қоғамның дамуына жаңа концепциясының жүзеге асуын қамтамасыз ететін де адамдардың нақты қызметі. Қазіргі қоғамның даму саясатының жетістіктері де, қиындықтары да, сәтсіздіктері де жеке адамның бойынан көрініс табады. Сондықтан да адам мәселесін, жалпы адам мен қоғам жүйесіндегі адамды маңыздылығы жағынан екінші орынға ығыстыра беретін көзқарастан арылып, оның болмысының рухани адамгершілік негіздерін зерттеу аса маңызды және өзекті.

Осы адам мәселесінің бір қыры — адам өмірінің мәні. Өмірдің мәні мәселесін ұғыну арқылы адам өзінің бүкіл тағдырын айқындай алады. Сократтың «Өзіңді өзің таны» деген қағидасын басшылыққа ала отырып, өзінің ішкі дүниесін тереңдеп тексеруге ұмтылған адам өзі ойламаған қиындықтарға тап болуы мүмкін. Өмірлік мәнділік мәселе адамның ақырғы шешімі жоқ өмірлік мәселе. Адам өмірінің мәнділігі мәселесі ежелден қалыптасқан философиялық категориялардың қатарына жатады. Өмірдің мәні категориясын талдауды ең әуелі өмірдің өзінің адам үшін маңыздылығын ұғынудан бастау керек. Адам өмір кешіп жатқан дүние ол құндылықтар дүниесі. Осы тұрғыдан талдасақ, адам үшін ең басты құндылық пен ең бағалы нәрсе ол өмір. Өмір — адам тіршілігінің негізі, оның сан алуан қажеттіліктері мен талап-тілектерін, мақсаттары мен жоспарларын жүзеге асыруының жалғыз және абсолютті мүмкіндігі болып табылады. Өмір болмаса, адамның өзі де, өмірдің мәні туралы ойлары да, іс-әрекеттері де, қуаныштары мен қайғысы да болмайды. Өмір адамға берілген болмыс, оның мәні адамның осы болмыстың барлық көріністерінен мән іздей отырып, өмір сүруінде. Өмірлік мәнділік туралы толғану адамның тұлғалық сипатын білдіреді.

Отандық философияда жан-жақты жетілген адам ілімін неғұрлым толық және жоғары дәрежеде дамытқан ойшыл Абай жеке адамның қалыптасуында әдептілік пен адамгершілік, сыпайылық пен әсемдік принциптерінің өте үлкен роль атқаратындығын ерекше атап көрсетті. Сонымен қатар ол білім мен білімділіктің маңыздылығын терең түсіне білді, қазақтың жастарын әдептілік пен адамгершілікті, білім мен ақыл ойды, ізгілік пен шындықты өмірлерінің негізгі принциптері деп қарауға шақырды. Абай қазақ халқына әр уақытта «Адам бол», өміріңнің аяғына дейін адамдық қасиетіңді жоғалтпа деп үйретті.

Ал енді Абайдың көзқарасына келсек, ұлы ойшыл, адам бойындағы ұят пен иман мәселесін қозғайды. Бұл екі ұғым адам мен хайуанның ара жігін ажыратады. Адам хайуаннан, ақ жүректігімен адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленеді. Ұяты бар адам — иманды. Ойшыл Абай адамдық танымдағы ұяттың басымдығын сөз етіп тұр. Жиырма бесінші қара сөзінде: «Қарыны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішуге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уа әр түрлі бәлеге ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатын нәрсе», — деп ой түйіндейді. Жан адам өмірін басқарушы, қуат көзі, мәңгілік болмысы болып табылады.

Тән мен материалдық болмыс оның уақытша киген киімі тәрізді. Олар ауысып отырады. Жан білімге және рухани ләззатқа құштар болғандықтан, ол бұл қасиеттердің қайнар көзін қоршаған ортаның материалдық болмысынан іздейді. Материалдық болмыс болса, әрқашан ақиқатты көмескілеп, бұрмалап көрсетеді және мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, ол жанды толық қанағаттандыра алмайды. Бұл жан мен тән арасындағы қайшылықты және олардың өзіндік сипаттағы үздіксіз күресін туғызады.

Шығыс философиясы бойынша, адамның жетілуі дегеніміз — жанның материалдық құрсаудан босану барысы. Материалдық құрсаудан неғұрлым азат болса, жан соғұрлым жетілген болып есептеледі. Адамның басқа тіршілік иелерінен айырмашылығы да осында. Адам материалдық болмысқа хайуанат дүниесіне қарағанда әлдеқайда тәуелсіз. Сондықтан оның өмірлік мақсаттарға жету мүмкіндігі мол. Жанның толығы тек рухани жолмен ғана іске асады. Оның қасиеттері жетілу барысында білінеді. Рухани жетілген адамның бүкіл болмысы кемелді келеді. Абай тәнді жан билеу керек екенін айтады. Жан тәнді нәзік болмыс арқылы билейді. Сондықтан жан неғұрлым таза болса, адамның іс-әрекеті де соғұрлым кемел. Бұл адам өмірін мазмұнды етіп, бақыт сезіміне бөлейді. Адам «микрокосм» болғандықтан, оның өмірі «макрокосм» болып табылатын бүкіл әлем өмірімен тығыз байланыста. Сондықтан әркімнің өмірі бүкіл әлем заңдылықтарымен толық үйлесімді болғаны абзал. Абай өзін тәнмен балап, табиғи сезімдерінің ықпалында жүргенді «пенде» деп, нәзік болмысын жетілдірген интеллектуалдарды «адам» деп, ал жан тазалығы үшін рухани жолға түскендерді «толық адам» деп атайды. Қоғам көре алмаушылық, зұлымдық, қулық, сұмдықтан толық тазарғанда ғана бұл жаман қасиеттер, басқа да дөрекі мінез-құлықтар, тіпті адамға көрсетілетін зорлық-зомбылықта жоғалады деп сенеді.

Абайдың мына бір даналығына тоқталайықшы: «Адам баласын замана өсіреді, кімде кім жаман болса, замандасының бәрі жазықты». Әр қара сөздерінің ой толғауларын қарасақ, адам өзіне тән құндылықтарды қоғамда өмір сүру барысында жинақтайды екен. Уақыт, дәуір, қоғамдық орта адамды қалыптастыратын маңызды факторлар екенін Абайдың философиялық көзқарастарынан толық аңғарамыз. «Тәрбие тал бесіктен басталады» демей ме дана халқымыз. Әрқашан да білім мен тәрбие ажырамас бірге жүретін үрдіс. Абай адамды қалыптастыратын тәрбие деп бағалап, оған үлкен мән берген. «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы жаманды танидыдағы сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады», — дейді [3; 77].

Абайдың ойынша, адамның ақылдылығы, тәрбиелігі, саналығы дүниені зерттеумен, оның ішкі сырын білумен тығыз байланысты. Қоршаған ортаны тану, ақиқатты білу, ғылымды меңгеру, оның пікірінше, адамға тән қасиет. Ұлы заңғар жазушы М.О.Әуезов былай дейді: «Абайға келгенде ...адам мен адамгершілік, ұждан, мораль философиясына тікелей қатысы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әрі сапалы, терең ойлы пікірлері бар екені даусыз. Біздің білуімізше, Абайдағы философиялық көзқарастың көзі адамгершілік мәселесіне тіреледі» [3; 99].

Абайдың да дүниетанымындағы негізгі тұжырым, басты құндылық — адам болмысы. Абайдың қара сөздерінен, таусылмас рухани қазынасынан, оның адамның өмір сүру философиясын бес бағытта қарастыранын аңғаратынымыз:

- біріншісі, жеке адамдардың тұрмыс-тіршілігі;
- екіншісі, әлеуметтік топтардың қоғамдағы алатын орны, мінез-құлқы, менталитеті, психологиясы;
- үшіншісі, ұлттың ата-бабалардан мұраланған өзіндік өмір салтын, дәстүрлі мәдениетіне бейімделген мұрат-мақсаттарын болмыстың жаңа сұраныстарына байланысты жаңартып, жаңғырту жолдары;
- төртіншісі, адамзат тарихында қалыптасқан моральдік құндылыққа сай келетін үрдістердің өркениетпен сабақтасу жолдары;
- бесіншісі, имандылық жолымен Алла болмысын тану.

Адамның өз іс-әрекетін, сөзін пайғамбар хадистеріне, өнегелеріне сай келтіруге ұмтылу. Жаратушы махаббатына сүйіспеншілікпен жауап қайтару жолы. Бұл бес тармақты бағыт, адамның жаны мен тәнінің дамуы мен өркендеуі, өсу негізінде қалыптасатын, бүгінгі өмірде маңызды орын алатын талпыныстар. Абайдың ойлау жүйесі, адам өмір сүруінің философиясы мен табиғатына, адамзат болашағына зор сенім негізінде қалыптасқан. Адам үшін дүниеде тек тірі организм болып тіршілік ету, организмдік мұқтаждықтардың шеңберімен шектелу жеткіліксіз [3; 77].

Оның дүниеде болуын ақтай алатын нәрсе — мәнділік. Яғни адамдықтың мәні. Бірақ кейбіреулер осы тірлікті ғана қамтамасыз етуді, соның мұқтаждықтарына ғана қызмет етуді өз өмірінің бірден-бір мәні немесе мағынасы деп білуі де мүмкін. Осылай ойлайтын адамдар аз да емес. Өмір сүрудің қиындығы көбінесе осылай ойлауға негіз де береді. Әйтседе, егер адамдардың барлық әрекеттері мен қылықтарын олардың организмдік, тек тәндік мұқтаждықтары ақтай алатын болса, онда адамға ғана тән көп нәрселер болмас еді. Адамгершілікті, ізгілікті, әділеттілікті мойындаудан басқа шексіз байлыққа, билікке, үстемдік пен озбырлыққа ұмтылушылық та көп адамдардың көкейтесті пиғылдарына айналатындығы тарихтан белгілі. Жеке адамдар өмірінің мәні болған тағы да осындай нәрселерді айтуға болады. Сол сияқты тарихи кезеңдер бір халықтың, таптың тағы да сол сияқтылардың екіншілеріне үстемдік етуге ұмтылуы, тіпті оларды жойып жіберуді көздеуі осындай мәннің орнын басады. Мәнділіктің адамдарды басқа барлық жәндіктерден бөлектетіп тұратыны — оның адамдарға табиғаттан берілген тума қасиет еместігінде.

Адам туғанда мәнімен бірге тумайды. Ол кейінгі қалыптасуында ғана мәнділікке ие болуы мүмкін. Және ол да тек мүмкін нәрсе. Онда бұлтартпайтын қажеттілік, заң жоқ. Себебі дүниеге келген нәрестенің адам болуының өзі де мүмкіншілік қана, ол болмай қалмайтын тағдыр емес. Сондықтан да адамдардың әрқайсысы белгілі бір мәнділікті өзі жасайды, яғни оның таңдайтыны өзінің биологиялық қасиетінен басқа да болуы және сол өзінің биологиялық болмысы да болуы мүмкін. Белгілі бір тарихи дәуірге немесе ортаға тән мәнділік сол дәуірдегі я ортадағы адамдардың жалпы рухани кескінін құрайтын нәрсе. Байырғы қауым адамдарының мәдениетіне, ойлауына, табиғатқа, болмысқа осы тұрғыдан қарау жат нәрсе. Осы қатесін Л.Леви-Брюль кейін өзі де мойындаған.

Адамның дүниеге қатынасы, оның негізгі сипаты мен табиғаты осы мәнмен анықталады. Сыртқы табиғатты өзгерту қызметінің өзі негізгі екі түрлі мәнді іске асыру үшін болуы мүмкін: біріншіден, табиғат пен адамның бірін-бірі толықтыратын, жаңғыртатын үйлесімді байланысы және екіншіден, табиғатты тек пайдалануға ұмтылу. Табиғатқа тек қана пайдагершіліктің көзімен қарап, тек өзінің бір мұқтаждығының тұрғысынан қатынас жасау антикалық дәуірден бастап Еуропада кең өріс алды. Онда табиғатты тек Адамның бір кәдесіне жарайтын немесе жарамайтын заттар мен құбылыстардың арсеналы, табиғи қоймасы ретінде ғана қарап іс-әрекет жасау басым болды. Осы пайдагерлік қатынас үстем болған, тіпті баз біреулердің жан дүниесінде жалғыз ғана құмарлыққа ие болған жерде табиғаттың, басқа адамдардың, жалпы өзінен тыс құбылыстардың қайсысы болса да өзіндік дербес мағынасынан айрылады, ондай жандар үшін табиғаттың кез келген заты я пайдалы, я пайдасыз, олардың өзіндік құндылығы ол үшін жоқпен тең.

Сондықтан ондай адам, ондай қоғам табиғатты тәуелсіз мағынасы үшін қастерлемейді, мәпелемейді, тіпті сақтауға да ұмтылмайды, одан тек керегін алып, жоя беруге даяр. Бұл белгілі бір мәнділіктің ешбір қоспасыз «таза» анықтамасы [4; 50]. Бірақ өмірде ол қатынас «кіршіксіз» күйінде кездесе бермейді. Өкінішке орай, өзіміз өмір сүріп отырған дүниемізде осы қатынас басым. Соның арқасында өзімізді қоршап отырған табиғат орасан зор зардап шегуде. Бұл қатынас түбірінен өзгермесе (бүкіл әлемдік шеңберде) адамзат қазіргісінен де зор апаттарға ұшырауы сөзсіз. Бұл тарихтағы жалған мәнділіктің бір көрінісі. Қоғамдық қарым-қатынастар бір кезде қалай ұйымдастырылса, әсіресе не үшін ұйымдастырылса, сол айнымай сақталып, үнемі қайталанып отыруы тиіс. Оның принципі — жеке адамды қоғамдық бүтіндікке толық мойынсұндыру деуге болады. Осы кезеңде және антика мен орта ғасырларда сақталған түсініктер бойынша адамдар іс-әрекеттерінде әр нәрсенің өзінің белгілі бір шамасының бар екенін, сол шамадан асып кетсе жаманшылыққа соқтыратынын ұмытпауы керек.

Ол шаманы әр түрлі діни-философиялық және күнделікті ойлаудың түсініктері бойынша құдайлар, табиғат, не космос, мемлекет, не қоғам орнатқан. Сонымен қатар ондай өлшемдер өмірде бар, берік орныққан ғана тәртіптер емес, олар адамдардың ұдайы ұмтылатын, көздейтін, аңсайтын немесе міндетті нәрселер және соған сәйкес олар ақиқаттың, тамашалықтың, әсемдіктің, игіліктіліктің үлгісі. Қазақ халқының ұғымында адамның мінез-құлқындағы астамшылық — осындай өлшемдерден асып кету, өлшемдерден аттау. Адамның кісі (субъект) ретінде даму деңгейі қашанда әр түрлі. Жеке адамдар, кейбір тұлғалар осындай даму жағынан көпшіліктен ілгерілеп кетіп жатады. Олар адамдық, тұлғалық дамудың жаңа өрістерін, соны жолдарын айқындап, өздері сол жаңа болмыстарында өмір кешетіні болады. Олар басқа адамдармен осы өздері ашқан және өздеріне тән еткен өлшеммен қарым-қатынас жасайтыны түсінікті. Ал бұл жаңа өлшем, адамдықты басқаша

өлшеу, оны басқа қасиеттерден көру, әрине, көпшілікке түсініксіз. Замандастарының көпшілігі оны өздеріне жат, тіпті қауіпті нәрседей қабылдауы хақ.

Сонымен бірге адамдыққа жат мүдделердің үстемдік құрған кездерінде адамдардың көпшілігінің көңіл-күйінде жеке тұлғаның, әсіресе рухани жасампаздық жағынан алғандағы тұлғаның үздіктігіне деген жауығу пайда болатыны да бар. Бұл қатардағы адамның әрқайсысының өзін субъект емес, объект деп сезінуінің көрінісі. Ал объектілер, яғни тек сыртқы бір ықпалдың күшімен ғана қозғалысқа келетін нәрселер, жалпы алғанда бірдей болуға тиіс. Олардың біреуін барлық уақытта екіншісімен ауыстыра салуға болады. Ал үздік тұлғаны басқа ешнәрсемен ауыстыра алмайсың. Оның өлшемі біреу-ақ [4; 66]. Жеке адамға көпшіліктің ұстанған нормаларын күшпен таңу әділетсіздік. Өйткені кейбір жағдайларда жеке тұлғаның өлшемі мазмұны жағынан көпшіліктің нормасына карағанда шексіздік болып тұрады, яғни бүкіл адамзаттың дамуының үлгісі бола алады. Тарихта ол жөнінде мысалдар жеткілікті.

Мен данамын деп жүргендердің бәрін де әшкерелеп, дана емес екендігін көрсетіп жүрген Сократ Афинадағы көп адамдарға ұнамай, ақыр соңында, оны соттап, у ішуге ұйғарғаны белгілі. Өз ортасында кезінде ең озық ойшылдардың бірі болған Абайдың да замандастарының көпшілігінен түсіністік таба алмағаны мәлім. Тіпті өзіне ең жақын, оны бағалай білді дейтін кісілердің өздері де оның ойының көп жақтарына өресі жете алған жоқ. Өзін қолдайтын адамдардың ортасында жүрген күннің өзінде де ондай ойшылдардың жалғыздықты сезінетіні сондықтан.

Бұлардан шығатын қорытынды: өзіңе бөтен, өзгеше, жат көрінетін көзқарастарға, өлшемдерге төзімділік қажет. Кез-келген адамның сан алуан өлшемдермен тіршілік етуіне құқықтары бар, тек олар өз өлшемдерін бір-біріне күштеп қабылдатудан бас тартуы керек. Онсыз адамдар арасында толастамайтын мәңгілік соғыс бола береді. Адамзаттың бүкіл өткен тарихы осылай болып келді және солай болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әлеуметтік философия: Хрестоматия. — Алматы: Ақыл кітабы, 1997. — 95 б.
- 2 Кириллов В.И. Основные проблемы философии. — М.: Наука, 2005. — 140 с.
- 3 Құнанбаев А. Өлеңдер жинағы. — Алматы: Жазушы, 1976. — 147 б.
- 4 Нысанбаев А. Қазақша философия тарихы. — Алматы: Өнер, 2009. — 180 б.

Ж.У.Дагарова

Проблема сущности человека в религиозной антропологии

Автор статьи обращает внимание на особенности религиозной антропологии в познании человека и сравнивает религиозную антропологию с другими учениями, показывает многообразие, многогранность религиозных мировоззрений в изучении проблем человека. В статье показана заинтересованность теологов в вопросах антропологии и рассмотрены спорные вопросы о соотношении религиозной и философской антропологии. Автор соглашается с мнением мыслителей о том, что человек не рождается со смыслом, он может обрести смысл в процессе формирования. Автор в статье знакомит с высказываниями мудрого Абая о человеке, для которого жить в этом мире как живой организм, ограничиваясь только потребностями организма, недостаточно.

Zh.U.Dagarova

The problem of the essence of man in religious anthropology

The author of the article pays attention to feature of religious anthropology in cognition of man and compares religious anthropology to other manoeuvres. An author shows a variety, many-sided nature of religious world views in the study of problems of man. In the article the personal interest of theologians is shown in the questions of anthropology and the vexed questions are considered about correlation religious and philosophical anthropology. An author consents with opinion thinkers that a man does not give birth with sense, he can find sense in the process of forming. An author in the article acquaints with expressions of wise Abai about a man for that to live in this world as largeas life organism, limited to only the necessities of organism, not enough.

References

- 1 *Social Philosophy: Reader*, Almaty: Kniga mudrosti, 1997, 95 p.
- 2 Kirillov V.I. *The main problems of philosophy*, Moscow: Nauka, 2005, 140 p.
- 3 Kunanbaev A. *Collection stihov*, Almaty: Zhazushy, 1976, 147 p.
- 4 Nysanbaev A. *History of Philosophy*, Almaty: Oner, 2009, 180 p.

ӘОЖ 1: 821 (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Хакім Абайдың «Қара сөздер» атты керемет философиялық мұрасы Туғанына 170 жыл толуына орай

Мақалада оқырман қауым көптеген афоризмдер кездестіретін ұлы Абайдың философиялық-сындарлы және моральдік тұрғыдағы «Қара сөздеріне» басты көңіл аударылған. Бұл данышпан және ұғымды афоризм сөздердің қазақ әдебиетіне көптен бері енгені көрсетілген. Ойшыл ғалымның философиялық-моральдік, қоғамдық-публицистикалық және әжуа-сатиралық сөздерін оның «Қара сөздеріне» жатқызуға болатын жанрды ойлап табу қиын екендігі айтылған. Оқырман қауымның көзқарасын алдын ала біле отырып, олардың күнделікті қолданатын тілімен оларға түсінікті етіп, өзінің көптеген өткір және терең ойларын проза түрінде жеткізе білгендігі туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: «Қара сөздер», ғұлама, мақал-мәтелдер, оқу-білім, қоғам, иман, қайрат, ақыл, жүрек, қуаныш, дүниеге көзқарас, дін, өмір, еріншектік, зұлымдық, пендешілік, нақыл.

Абайдың «Қара сөздері» — оның ақындық мұраларына қосылған бағалы қазына

XIX ғасыр ойшылдары мен зиялыларының, суреткерлерінің елдік, ұлттық қасиетті қастерлеген, қайтсек те ұлт боламыз, мемлекеттілікті нығайтамыз дескен еңбектері нақ осы кезде жазылып, кейін елтанудың құбылысты мұраларына айналды. Макс Вебердің, Михаил Бакуниннің, Карл Каутскийдің, Сунь Ятсеннің, Махатма Гандидің, Н. Карамзиннің, А. Радищевтің әйгілі саяси-әлеуметтік көзқарастары жарыққа шықты. Н. Алексеевтің «Мемлекеттілік теориясы», Н. Бердяевтің қоғамдық, діни психология, интеллигенцияның рухани күйзелісі жайлы толғамдары жазылды. Наполеон түзетулер қосқан Француздың азаматтық кодексі, Америка Құрама Штаттарының, Ресей патшалығының мемлекеттік хақындағы тарихи құжаттары қабылданды. Сол елдердегі ойшылдардың ел мен ұлт тағдырын талдаған, болашағын болжаған шығармалары жария болды. Түрлі саяси-танымдық ағымдағы алуан көзқарастардың, толғамдардың соншалық қайшылықты ағыстар тудыруы, бір ғана Еуразия кеңістігінің өзіндегі түрлі саяси-әлеуметтік иірімдер сол уақыттың өзгеше сипатын білдірсе керек. Дәл осы кезде Абай қаламынан даналық «Қара сөздері» түзілді. Хандық мемлекеттік жүйесі үзілген, елдік санасы сарсаңға түскен қазақ қауымының дәл осы кезінің ахуалы «Қара сөздердің» тууының басты алғышарты еді [1].

Абайдың толық жинағында 1890 мен 1898 жж. арасында жазылған бір алуан шығармалары — «Қара сөз» деп аталады. Бұл ақынның философиялық еңбегі. Барлығы 45 сөз және бұған «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи мақаласы да [2; 226–234] қосылады.

Абайдың «Қара сөздерінің» соңғы нұсқасы Мүрсейіттің 1905, 1907 және 1910 жж. қолжазбалары бойынша жарияланып келген. Ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында «Қара сөздердің» бұрын кеткен текстегі кемшіліктері түзетіліп, түпнұсқамен дәлдігі мүмкіндігінше қалпына келтірілген.

«Қара сөздер» деген атау өлең сөзден бөлек дүниелер мағынасын білдіреді. Өлең өнерін қазақ «Қара сөз» демейді. «Қара сөз» проза деген мағынада айтылған. Әдетте, адам ауызекі тілде өлеңді емес «Қара сөзді» қолданады.

«Қара сөз» дегеннің мағынасын белгілі ғалым және саясаткер Ғ. Есім: «...Абай ойына келген нәрселерін еркін айту үшін, өзі арнайы жанр ойлап тапқан. Ол — сөз жанры. Ақынның қара сөздері — нағыз еркін ойдың жанры. Мұнда ешқандай бір дәстүрге, тәсілге бағынушылық жоқ. Ой еркін айтылған, мазмұн өзіне лайықты форма тапқан. Көптеген философтар ойларын формаға бағындырып немесе жүйе құрып әуре болғанын білеміз. Абай болса, ондай істермен айналыспаған, өзінің айтқысы келген ойларын еркін білдірген. Абай ашқан «сөз» жанры, өкінішке орай, қазақ мәдениетінде өріс алмады. Сірә, оған кінәлі, Шәкәрім тілімен айтсақ, «нақтылы ойдың» заманы болса керек. Адам өз ойындағысын айтқаны үшін кінәлі болған заманда, әрине, сөз жанрының өрістеуі, Абай дәстүрін жалғастыруы мүмкін емес еді. Абай дәстүрі, яғни сөз жанры бүгінде жаңғырып, жалғасуы керек, оған алғышарт бар. Қазіргі плюрализм деп жүргеніміз, кезінде Абай қолданған ойлау тәсілі...» [3], — деп сараптама жасап, талдап берді.

Бірінші және екінші сөздер

Ғұлама Абай «Қара сөзді» шешендік өнер мәнінде айтқан. Шаршы топқа шығып сөз айту әркімнің қолынан келе бермейтін іс. Абай осындай ниетпен айтқан сөздерін қағазға жазып қалдырады. Көрген-білгенін, таным-тәжірибесін, танып-түстегенін ақыл-көрігінде қорытып, таразыға салады. Қысқа ғұмырдың алдамшы, өткіншілігіне де қапа болады. Баянсыз, тұрлаусыз сиқына бас шайқап, іштен тынады. Оның мән-мәнісін бірінші сөзінде былай білдіреді: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық — әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын...» [2; 127].

Ақын алдағы өмірге барлау, талдау жасайды.

Адам мұраты, өмірі мен еңбегіне еркін енеді. Өмірдің бұралаң жолдарына, кәсіп-дағдыларға, тұрмыс-тірліктің мың сан арналы, тараулы жолдарына көңіл тоқтатып, көз жібереді. Әсіресе ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, софылық қылып, дін бағу, балаларды бағу сынды сан салалы, алуан арналы бағыт-бағдарларға, өмір-тұрмыстың, уақыт-сынаптың сырлы сипаттарына ден қояды. Оның арасында білім-ғылым, кәсіп-қызмет, дәстүр-дін, тәлім-тәрбие иірімдеріне де көңіл бөліп, жіті назар аударады. Бәріне де мән-маңыз береді. Басым бағыттарына еркін енеді. Сыр-сипаттарын ашады. Нәтижесінде: «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» [2; 128], — деген қағидалы көзқарастарын алға шығарады. Өмір мұратына ден қойып, тәлім-тәжірибесіне тоқтайды.

Ойшыл ақын екінші сөзінде бала күнінен қазақтардың сартты көрсе, «енеңді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, Арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде әке-үке десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, сарт-сұрт деген осы» десіп; ноғайды көрсе, оны да боктап, «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе шаршап, жаяу жүрсе — демін алады, ноғай дегенше ноқай, қашқын ноғай, «башалшік» (ұсақ саудагер) ноғай десіп; орысқа «ауылды көрсе, шапқан, жаман сасыр бас орыс», орыс ойына келгенін қылады деген... Не айтса, соған нанады, «ұзын құлақты» тауып бер депті» десіп, күліп отыратынын есіне алып; сонда өзінің «бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз» [2; 128–129] ғой, деп ойлайтынын айтады.

Сөйтсе, сарттың егін егіп, өсірмейтін жемісі, жасамайтын шеберлігі жоқ, әрқайсысы өз жұмысын ғана біліп, бір-бірімен жауласпайды екен, орысқа қарамай тұрған кезімізде қазақ еліне киім-кешек жеткізіп тұрған да солар. Орысқа қараған соң орыстың өнерін бірінші үйреніп алған да солар. Араларында бай да, молда да, сыпайы, епті жандар да көп. Ноғай да солдатқа, кедейлікке шыдамды, молда, медресе ұстап, оны күте де білетін халық екен. Еңбек етіп, мал табудың да жолын біледі, өздері салтанатты, әсем. Оларға енді біріміз жалданып жұмыс істеп, біріміз еткен еңбегіне ризашылығымызды білдіріп жүр екенбіз. Біздің ең бай деген адамымыздың өзін «сәнің шақшы (лас, былғаныш), аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасық қазақ» [2; 129–130], — деп үйінен қуып шығатын жағдайға жетіпті дейді.

Абай бұл сөзді қазақ халқын кемсіту үшін емес, жанына тигізе, намысқа тигізе әдейі айтып отыр. Халықтың бойында бар қасиет бар, оны ешкім мансұқ етпек емес, ал жағымсыз жағымыз қайсы? Неге тәжік сияқты егін екпеске, неге ноғай сияқты дін бақпасқа, сауда жасамасқа, неге орыс білімін алып, олармен терезе теңестірмеске? Абайды қажап отырған осы ойлар. Қазақ бұл халден құтылу үшін не

істеуі керек, алдымен өзіне өзгелердің көзімен қара. Ондай дәрежеге көтерілу үшін шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болсаң, қорлықтан құтыласың. Тек сол жағдайда ғана өзге халықтар туралы да қазақтардың ұғымы өзгермек. Абай осы шағын сөзде ұлттық дамудың басты-басты бағыттарын таратқан.

Үшінші, төртінші, бесінші сөздер

Үшінші сөзінде ақын билік туралы әңгіме қозғаған.

Болыс болсам деп ағайындар жанжалдасып, партияласып әбден халықтың мазасын кетіретін пысықтарды көргенде Абай бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Өз-Тәукенің «Жеті жарғысын» білмек керек дейді. Әрине, Абай бұлардың бүгінгі өмірге келетінін алып, жарамсызын теріске шығарса деп армандай келіп, осыларды іске асыратын кісілердің жоқтығына киналады.

Ғұлама өзінің үшінші қара сөзінде: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады», — деп. Оның мәнісі — тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен, дұрыс айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді ұшақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, айтпесе түспесе. Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді делдалға сайлап алып біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді» [2; 133–134], — дейді. Ақын ережедегі дауды шешетін билер саны әр тараптан үштен артық болмасын деп көрсетеді. Билер көбейсе, дау ұлғайып қана қоймай, пара алушылық қоса қаулайтынын көрсетеді.

Ол заманда орыс әкімдері үшін қазақтардың болыстыққа таласуы, мінездерін ұсақтатып, азып-тозып, шапқылап келіп бір-біріне жала жауып, пара беруі өте пайдалы іс болатын. Осы халді Абай нақтылап қағазға түсірген.

Адам баласының бесіктен бейітке дейінгі ғұмыры өкініш болмас үшін қалай дұрыс өтуі абзал деген сауалға Абай анық ақыл береді. Төртінші сөзінде ол былай дейді: «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды», [2; 135], — дей келіп, Хакім Абай сөзін былай түйіндейді: «Әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегінді сау еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» [2; 135].

Адам деген тылсым табиғаты мәңгі жұмбақ болып қала берерлік құбылыс. Абай осы тылсым құдірет иесінің екі күйіне талдау берген. Олар Күлкі және Қайғы. Дүниеде күлмейтін не қайғыланбайтын жан бар ма? Бұл алма кезек болатын көңіл-күйлер. Адам өз қайратына сүйеніп харекет етсе, күлкінің де, қайғының да мәнісіне түсінбек.

Абай бесінші сөзінде қазақтардың: «Ә, Құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!» [2; 135], — деген тілегін қалайша түсінуге болады дейді. Жас баладай болу деген не ұғым?

Ақынның пайымдауынша, қазақтың ғылым, білім, әділет үшін қам жемей тек мал үшін қайғыруы жетімсіз іс. Ғылым, білім болмаса сана тұмшаланып, тұрмыста белең алған ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік сияқты келеңсіз қылықтар жойылмақ емес. Бұлардан арылмасақ жас баладан неміз артық дейді. Жас бала қызыл шоқтан қорқушы еді, ал бұлар тозақтан да қорықпайды. Ақын жас баладай қайғысыз болып ел бола алмаймыз, біздің аңсаған еліміз бұл емес деген түйін жасайды. [4; 334].

Абай заманында қазақтың «қарға тамырлы» халық болудан қалып, бодандыққа мықтап түскен кезі еді. Ел болу не болмау ісі орыс әкімдерінің қолында қалған. Қазақтар бықпырт тигендей бөлшектеніп, болыс-болыс болып өмір кешіп жатқан кез. Халық мінезіне ұсақ қылықтар еніп, ел дертке ұшыраған. Ел сөзін сөйлейін десе, бір орталыққа бағынған халқы жоқ, халқының еркі жоқ заманда асыл ойларын кімге бағыштарын білмеген Абай «іздеген еліміз сол ма?» дегенде не демек. Ақын қайғысы бодандыққа түскен елдің мұң-зары.

Алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы сөздер

Абай алтыншы сөзінде қазақтың: «Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік» деген мақалы төңірегінде философиялық мәнде ой өрбіткен.

Ақын мақалдың екінші жартысындағы «тірлік» деген ұғымды терең талдайды. Ол әншейін оғып-бұғып, қорқып-үркіп өмір сүргенді тірлік деп есептемейді: «...Ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті

қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Ол айтқан тірлік олар емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың» [2; 137].

Иә, көкірегің өлі болса, көзіңнің барының қажеті қанша?! Көкірегі соқыр — өнерсіз, білімсіз, надан пенде, ішкені мен жегеніне мәз қуыс кеуде.

Алтыншы сөздегі ойын Абай жетінші сөзінде де қайталап: «Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық?» Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде, хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз» [2; 139–140], — деп жетілдіре түседі. Бұл — надандықтан сақтандырып, көкірекке білім, ғылым нұрын түсіруге шақыру.

Сегізінші сөз де осы мазмұндас. Ақын: «Ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды» [2; 140], — деп өзіне-өзі сұрақ қойып алады да, болыс пен бидің тыңдамайтынын, өйткені өздерін ақылды санайтынын, сондықтан да сондай орындарға сайланып отырмыз деп ойлайтынын, ел түзеуге қолдары тие бермейтінін, тисе де шығынданып, шығынымыздың орнын толтыра алмай қаламыз деп қорытатынын айтады.

Байлардың да дүниенің жолында жүргендерін, өзінде жоқты малымен сатып алатындарын, ақылды да, ғылымды да, білімді де малдан қымбат санамайтынын қынжыла жеткізеді. Ұры-залым, сұм-сұрқиялардың да, «қой жүнді қоңыршалардың» да ақыл тыңдай қоймайтынын дәлел, сылтауларын келтіре отырып жеткізіп: «Аналар анадай болып тұрғанда білім, ғылым, ақылды не қылсын?» [2; 141], — деп сөзін мысқылдай түйіндейді.

Қазақ тұрмысында өлім туралы өшпес ойлар қалдыру дәстүрі болған. Сондықтан да Абай: «Бұ да жақсы, өлер кезде «әттеген-ай, сондай, сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге» [2; 142], — дейді.

Сонда өлімнің қайғысыз болуы, ол оның мәніне жеткендік емес пе? Бұл мәселенің бір қыры. Екінші қыры — өлімнің қайғысыз болуы өмірдің мәнсіздігін, өткінші екендігін де мойындау емес пе? Бұл сұрақтарға жауапты адамзат баласы әрқашанда қойып келеді. Нақтылы жауап жоқ, себебі — өмір мен өлім мәнін адам баласы ешқашан шешпек емес. Бұл табиғат құпиясы. Оны адамның мойындауынан өзге еш лажы жоқ. Абай қысқа тоғызыншы сөзінде осы бағытта ой өрбіткен.

Оныншы, он бірінші, он екінші, он үшінші сөздер

Оныншы сөз бала тәрбиесіне арналған.

Абай қазақтың Құдайдан бала тілеудегі мақсатының «өлсем орнымды бассын», «артымнан құран оқысын», «қартайған күнімде асырасын» деген тілектерден туатынын айта келе, осы тілек-мақсаттың әрқайсысына жеке-жеке тоқталады. Қазақтың отбасы бала тәрбиесіне талдау жасайды.

Ойшыл ақын халықты оқу-білімге үндейді: «Малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қажылық ешбір ғибадат орнына бармайды» [2; 144–145], — дейді.

Адамзат қоғамы пайда болғалы — ұрлық, бұзақылық жойылмай келе жатқан жат қылықтар. Абай заманында осындай жолсыздықтар жаңбырдан кейін қаулап шығатын саңырауқұлақ сияқты қаптап кетті. Сондықтан ақын он бірінші сөзінде осы мәселеге ерекше көңіл бөледі.

Ертеде ұрлықты, бұзақылықты елдің есті кісілері тыюшы еді. Енді билік орыс әкімдерінде болғандықтан, соларға жағынам деп ұрлық, бұзақылық дертіне байлар да душар болған. Олар нені болсын малмен сатып алам дейді де жиған-терген дәулетін талан-таражға салып елдің де қадірін кетіріп, өз басын да дауға салып далбаса тіршілікпен күй кешуде. Абай осы екі жат қылықты жұрттың бәріне ортақ дейді. Бұдан сау адам қалмаса, сонда елді кім түземек? Ел ішінде ант, серт, адалдық, ұят дегендер әлсіреп барады. Осыны дұрыс жолға салатын қолында малы, пұлы, аузында сөзі бар қазақ байлары десек, олардың өзі бұзақылардың сөзін сөйлеп, жөнін жөндеуде. Өз бас билігі өз қолынан кеткен жұрттың халі қалай болмақ? Абайды жегідей жеп отырған ел басына түскен осы дерт, содан құтқарудың жолын таппағаннан туған шарасыздық.

Қазақ даласында «иман» деген сөз Ар білімінің (Этиканың) басты ұғымына айналған. Халқымыздың жақсы жанды иман жүзді дейтіні де содан. Он екінші сөзінде Абай иман арқылы адамгершілік табиғатын ашуға талпынған. Иманды Абай діни сенім мағынасында ғана емес, өзге

мәнде қолданған. Мұнда ақын дүниетанымына зор ықпалын тигізген сопылық философияның әсері айқын аңғарылады. Иманды сенім емес таным тұрғысында талдау ислам философиясындағы дәстүр. Абай бұл жерде осы қағиданы тек қайталап қоймай, халық түсінігіне орай айта келіп, қазақтардың тұрмыстағы, hareketіндегі салғырттықтың дінінде де орын алып отырғанын көріп қынжылғандықтан туған ойларын ортаға салған.

Он үшінші сөзде: Иман деген не деген сауалға жауап беріледі. Абай бұл түсінікті өзінің төл мұсылмандық контекстінде анықтап береді: «Иман деген — Алла Табаракә уә тағаланың шәриксіз, ғайыпсыз, бірлігіне, барлығына уә һәр неге бізге пайғамбарымыз салалаһу ғалайһи уәсәлләм арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын сұнып, инанмақ» дей келіп: «Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен» [2; 147], — дейді.

Адамның сеніміне зорлық болмағаны ләзім. Яки иман келтіру үшін логикалық тәсілмен Алланың барлығын ақылмен жоққа шығара алуға шамаң жетсе, иман келтірудің еш қажеті жоқ. Ал, оған ақылдың жетпесе, дәлелің болмаса, Аллаға сенгеннен басқа не бар. Міне, Абайдың иман туралы тұжырымы.

Он төртінші, он бесінші, он алтыншы, он жетінші сөздер

Он төртінші сөзінде ақын өмір мұраттарына ден қояды. Тұрмыс-тіршілік тынысына назар аударады. Нәтижесінде: «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады» [2; 149], — дегенді анық айтады.

Ал, «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [2; 148], — дегенінен «жүрек таразы» екенін алға тартады.

Он бесінші сөзінде Абай адам өміріне философиялық ой жүгіртіп, терең топшылау жасайды. Ақын ел басқаратын, көпке өнеге көрсететін адам алдымен өзін-өзі жөнге салып алу керектігін ескертеді. «Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәрте, болмаса жұмасында бір, ең болмаса, айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ақпаратқа, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?» — деген сауал қояды.

Он алтыншы сөзінде Абай өзі тұстас қазақтардың ішінде кезігіп қалатын Құдайға құлшылық ету тәсілін мінейді. Олардың Алла жолына түсіп, беріліп қызмет етпей, тек жұрт қатарлы дін жолын сырттай қуаттаған болып жалған әрекеттер жасап, әміршінің өзін алдайтынын айтады. Елдегі жалаңаяқ саудагерлермен істес болғаны сияқты өзін-өзі алдап, Құдайды, оның жолын дұрыс ұстанбайтынын, жасым ұлғайды, тілім келмейді деген дәлел айтатынын, тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайтынын сынайды. Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене алайын дегенді сылтау ететінін баса көрсетеді. Сондықтан Абай мұсылманшылық жолын парыз тұтып, таза, пәк жүріп, иман-инабаттылықты тура танып, оған шын беріліп, адал ниетімен әбден беріліп құлшылық етуді талап етеді. Дін мұсылмандық парыздарын тануға, ой-өрісін кеңейтуге, білімін жетілдіруге үндейді. Жатпай-тұрмай, ерінбей талаптанып, оқып білім алуға, Құдайын тануға шақырады. Жалқаулық, еріншектік сияқты пәлелерден сақтандырады.

Данышпан Абай он жетінші сөзінде қайрат, ақыл, жүрек үшеуін айтыстырып, әрқайсысының қадір-қасиетін өз ауыздарымен жеткізеді. Еңбек дүниеде лайықты өнер, мал табу, абырой мен мансап, бойды таза сақтап, көрсеқызар, жеңілтектіктен, нәпсі мен шайтанның азғыруынан құтқаратынын, адасқанды түзу жолға салатынын; Ақыл бұл дүниеде де, о дүниеде де не пайдалы, не залалды, бәрін білетінін, онсыз ғылымды игеру мүмкін еместігін; Жүрек адам денесіне қан тарататынын, онсыз Тіршілік жоқ екенін; Ғылым үшеуінің де айтқандарының дұрыстығын айтып: «...Үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім, — депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады.

— Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, — деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен» [2; 153]. Осы үшеуі тең табылған кісі — қасиетті адам.

Он сегізінші, он тоғызыншы, жиырма бірінші сөздер

Он сегізінші сөзінде Абай кербездікті қатты сынға алған. Кербездік жұмысы жоқтықтан туады. Бұл халықтың азып-тозып жүргендігінің бір көрінісі. Бай елдерде кербездік деген оғаш қылық жоқ, киім киінудің талғамы бар. Кербездіктің тағы бір жағымсыз жағы — менмендік, боскеуделік сияқты жат мінезділік.

Кербездікке салынып, оны әдетке, мақтанға айналдыру — ақымақтың ісі. Сондықтан да болашақты болжай білген ақын: «Тегінде адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселерменен оздым ғой демектің бәрі де — ақымақтық» [2; 154], — екенін айтады.

Он тоғызыншы сөздің басты ойы: білімді адам кім деген сұраққа жауап табу. Абайдың пайымдауынша: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады» [2; 155].

Адам әрбір естіген сөзінің мазмұнына ой жүгірте тыңдап, еске сақтап, ұғайын деп тұшынса ғана, гибрат алады. Ал әрбір естіген сөзге мән беріп, оның астарын ұғуға тырыспаса ол далаға кеткен, босқа айтылған сөзбен пара-пар. Ұқпас құлаққа айтқан сөз далаға, желге кеткенмен бірдей дейді. «Сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзінді танитұғын шошқаны баққан жақсы» [2; 155], — деген ой тоқтамына келеді. Абайдың бұл пікірі «жаңбыр жаумаса жер жетім, бастаушысыз ел жетім, тыңдаусыз кеткен сөз жетім» деген халық даналығына саяды.

«Қара сөздер» — өмір, тәжірибеден алынған, әрі білім-біліктің жиынтығы, әрі көркемдік-эстетикалық, мәдени-рухани қуаты мен қадір-қасиеті жоғары, тағылымы мол қымбат қазыналар қатарына жатады.

Ақынның бұл бағыттағы ой-сөз жүйесі қоғамның барша саласын қамтып, оның өзі көбінде ел өмірі, дәстүр мен дін, тәлім-тәрбие, тұрмыс-тіршілік баянын айқындай түседі. Айталық, оның қайсібір тұстары — жалығу (жиырма бірінші сөз), мақтан (жиырма бірінші сөз) төңірегінде өріс алады.

Алдымен — жалығуға қатысты: «Ол тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі жора тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласының құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де ақырында тағы келіп жеңеді. Ақылы түгел, ойлы адамның бір баласы байқаса осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңілі аз ба, көп пе жалығады...

Бірақ осы жалығу деген әр нені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады» [2; 155–156].

Шынында, дүниені танып, топшылау терең ойға түсіп толғану екінің біріне тән емес, зиялыларға тән. Сондықтан өмірден өз орнын тауып тіршілікті қадірлей білу, оның мән-мағынасын терең тану қажет деп біледі Абай.

Абайдың мақтан төңірегінде де өзіндік өзгешелігі байқалады. Ол адамдарға тән «Мақтан» мәселесіне түсінік беріп, оның екі түрін айтады. Бірі ақылдылардың іштей түшіркенуі есепті ақылдыларға тән — зиянсыз мақтан, екіншісі надандықтың туындысы — мақтаншақтық мінез. Абай жетесіздерге тән соңғы жат мінезден сақтандырады. Ол мақтануға бүтіндей қарсы емес. Оны адам баласына тән қасиеттердің біріне санайды. Дүниедегі адамдардың мақтаннан құр болмайтынын ескертіп, ол мінездің адам бойында болу заңдылығын мойындайды. Адамдар табысы мен жетістігіне тебіренбей тұрмайды.

*Жиырма екінші, жиырма үшінші, жиырма төртінші,
жиырма бесінші сөздер*

Жиырма екінші сөзінде Абай халық тұрмысындағы әркімнің орнын анықтап, соған сай кімді жақтап, кімді қадірлемекпін деген ойға түседі: «Байды қадірлейін десең, бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ...

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр...

Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны сыйлайын десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Қулық, сұмдық, арамдық, амалға елдің бәрі де есті.

Ғарып-қасар бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік?» [2; 157–158] — дейді ғұлама.

«Ырыс баққан, дау бақпас» деген мақалға тоқтап, Абай өз байлығына өзі ие бола алмай, қу, сұмға, ұры-қарыға, болыс, биге, орыс әкіміне жем болып жүрген қазақтың момын байларын аяп, соның тілеуін тілегенді жөн көрген.

Ақынның жалығу мен мақтанға қатысты көзқарастары — «бір қуаныш, бір жұбаныш» төңірегінде кең өріс алады (жиырма үшінші сөз).

Халқымызда, өмір-тұрмыста жиі ұшырасатын — жақсы-жаман, дос-дұшпан, надан-залымның әрекет-қимылдары, «көппен көрген — ұлы той» дегенге табан тіреу сынды ерекшеліктердің қырсыры ашылады. Өмір-тұрмыстың мысал-дерегі де, түйткіл тұстары да сұрақ-жауап үлгісінде алға шығады. Қисынды тұстары, күдікті мезеттері де көрсетіледі. Сайып келгенде, ақын оны әуел бастақ: «Біздің қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш бар.

Оның қуанышы елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса қуанады. Айтады: Құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе? — деп...

Енді жұбаныш жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген ұлы той, көппен бірге болсақ, болады-дағы деген сөзді жұбаныш қылады» [2; 159], — деп түйін жасайды. Өмір — мұратын, тәлім тәжірибе-тағылымын үлгі етеді.

Жиырма төртінші сөзінде: «Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мол іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды» [2; 160–161], — дейді Абай.

Сонда қазақтар несімен ерекше? Бірін-бірі аңдыған, ұрлыққа әуестенген өңкей ұсақ тірліктің құлдары. Жүз адамның соңында екі жүз кісі пәле іздеп жүргені. Осылай бола берсе бірін-бірі құртып тынбақ. Одан кім пайда табады, кім ұтады, оны ақылға салатын жан және де жоқ.

Ақын: «...Жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе?» — деген сұрақты келер ұрпаққа өсиет етіп қалдырған. Қазақтың мұндай халге түсуіне басты себеп, — оның ұлттық мүддесінің қалыптаспағанында. Жұрт қайткенде де сол бір құзғын өңештің қамында. Қазақ өркениетті халық болсын деген ой патша әкімдеріне жат, ал ел ішінен бел шешіп сыбанып ұлт болуға шақырған азамат және де жоқ. Есті, мықты дегендер болыс, би болсам екен дейді. Ел қамын жеген пенде жоқ деп ақынның қапа болуы сондықтан.

Абайдың педагогтық көзқарасы XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасып, дамыды. Ол қоғамдағы барлық жағдаяттарға терең әрі пәлсапалық (философиялық) көзқараспен қарады. Олардың барлығына сараптамалар жасап отырды. Ақынның жиырма бесінші сөзіндегі: «Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, яки жұртқа рахат көрсете ме?» [2; 163], — деген ащы ақиқатқа толы өткір ойлары, әрбір жүрісі дұрыс, санасы ояу адамның түйсігіне ой салары сөзсіз.

*Жиырма алтыншы, жиырма жетінші, жиырма сегізінші,
жиырма тоғызыншы сөздер*

Ақынның жиырма алтыншы сөзі былай басталады: «Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, күреске түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен?» [2; 163]. Автор мысқылдап, озса хайуан озды, жықса баласы не өзі емес, бөтен адам жықты, мұнда сонша мақтанарлық не бар? Мұның бәрі өзгелерді ызаландырмақ ниетпен, түймедейді түйедей етіп көрсететін қазақтың даңғойлығы дей келе, Абай сол мақтаншақтықты, біреуге ор қазуды әшкерелейді. «Біреуді ызаландырмақ — шарифатта харам, шаруаға залал, ақылға теріс» [2; 164], — деп біреуді ыза қылғанға сонша қуанарлық ештеңе жоқтығын, оған ызаланып жер болып, қорланудың да бекершілік екенін айтады.

Жиырма жетінші және жиырма сегізінші қара сөздердің Абайдың дүниеге көзқарасын түсіну үшін ерекше мәні бар.

Ежелден шешуін күткен мәнді мәселелер — Құдай мен дүниенің байланысын, табиғат пен адамның, тән мен жанның байланысын ұғу, түсіну. Әсіресе, Абай өмір сүрген кезеңде дүниенің сыры мен сипатын білуді аңсаған қазақ халқы бұл мәселеге жауап беруді, шешім айтуды өзінің алдыңғы қатарлы, көзі ашық Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты перзенттерінің ақыл-парасатына міндет еткен.

Жаратылыстың заңдылықтарын білуге, өз білгенін халқына білдіруге ұмтылған Абай жиырма жетінші сөзінде айтылған проблемаларға шешім іздестіреді. Өзінше жауап тауып, оларды халыққа түсіндірмек болады. Сол іздену жолында ұлы грек философы Сократпен пікір жарыстырады. Екі авторға тән ортақ ой — екеуі де адамды алғаш жаратқан Құдай, адамға ақыл беріп, қол бітіріп, тік жүргізерлік етіп, оны басқа жануарлардан ерекше, өзгеше жасаған Құдай деп түсінеді. Сезім мүшелерінің атқаратын қызметтерін түсінуде, түсіндіруде екеуінде де теологизм бар. Олар дүние мен адамды алғаш жаратқан Құдай деп түсінсе де, жаратылғаннан кейінгі Құдай мен адамның «арақатынасын» екеуі екі басқа ұғады.

Грек ойшылының түсінігінде барлық іс-әрекетті жасаушы да, жасатушы да Құдай, бәрін біліп, сезіп тұрғандықтан, адам одан сескенуі керек, сондықтан да жамандықтан аулақ, жақсылыққа бейім болу қажет. Ал Абайша, Құдай жақсылық пен жамандықтың жасаушысы, бірақ жасатушысы емес, ол адамның күнделік өміріне қатыспайды, не іс істесе де адам өзі істейді, сондықтан да өз қылығы үшін өз ары алдында жауап беруі керек. Адам біреуден қорыққандықтан, сескенгендіктен емес, адам болғандықтан, оған сай ақыл, ары болғандықтан жақсылық пен игілікке үйір болып, жамандық пен зұлымдықтан қашуы керек.

Абай дін мәселелерін адамгершілікпен тікелей ұштастыра тексереді. Қазақ ағартушының грек философынан тағы да бір ерекшелігі осында. «Адам бол» деген этикалық принцип ұсынып, діннің өзін адам тәрбиелеудің құралына айналдырмақ болады. Сондықтан да Абай «Құдайды» адамгершілік, әділеттілік, шындық, тәрбие, махаббат, бір сөзбен айтқанда, мораль мәселесімен, байланыстырады. Дінді адамгершілікке бағындырмақ болады [4; 343].

Жиырма сегізінші сөзінде Абай адам баласын жігерсіздікке, дәрменсіздікке жетелейтін қате түсініктерді сынайды. Адам өз өмірінің тағдырын өзі шешуге тиіс екенін айтады. Ол үшін еңбектеніп, ізденіп, ақылға салып, сақтанып қарекет қылуға тиісті екенін ескертеді. Ақын адамның ақылына сенеді. Оған үлкен сенім артады: «Әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз екен. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек» [2; 170], — дейді ақын.

Хакім Абай жиырма тоғызыншы сөзде қазақтың кейбір мақалдарының мазмұнына ғылыми талдау жасайды. Ақын қазақтың «жарлы болсаң, арлы болма!» деген мақалының мән-мағынасына тоқтала келіп, жалға жүріп мал табудың несі ар?, «адал еңбекпен мал іздемек — ол арлы адамның ісі», дейді. «Атың шықпаса, жер ерте» деген мақалды талдай келе, жер өртеп, ел бүлдіріп, бұзық болып ат шығару мұрат па? деп мінейді. «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» деген мақалдың өз құлқынын құптап шығарған қулардың арам ойынан туғанын айтады. «Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» деген мақалдың да мән-мағынасын әшкерелей келе, ата-анасын малға сатқан, ант атқан арсызды айыптайды: «Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар? Ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың қылығы емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-анасын сатқан соң, құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек» [2; 172], дейді.

*Отызыншы, отыз бірінші, отыз екінші, отыз үшінші,
отыз төртінші, отыз бесінші сөздер*

Адамның «Бес дұшпанының» бірі — мақтаншақтық деп есептеген Абай, отызыншы сөзінде өзіне де, өзгеге де түк пайдасы жоқ, құр кеудемсоқ, «қырт мақтан» дегенді сынап өтеді. Шынында да, қазақ арасында «кімнен кім артық» деп біреуді менсінбеушілік, «Әйтеуір бір өлім» деп көкіп, қолдан келмес іске бас тіккенсіп, босқа бөсетіндер қай заманда да баршылық болған. Ақын осындайлардың бәрін де әшейін күпілдеп, біреуге қыр көрсетіп, айдындыру үшін қажет екенін айтады.

Сөзінің соңында мұндай қырт мақтаншақтарды: «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі-дағы» [2; 173], — деп бағалайды.

Отыз бірінші сөз ақынның педагогтық, ұстаздық ойларының жемісі. Бұл сөз бір абзацтан тұрады: «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі көкірегі байлаулы берік болмақ

керек; екінші — сол нәрсені естігенде я көргенде гибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші — ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе — күллі ақыл мен ғылымды тоздыра-тұғын нәрселер» [2; 173–174].

Отыз екінші сөзі отыз бірінші сөздің жалғасы іспеттес. Ақын шын мерейленіп, ықылас-жігермен ізденген адам ғана ғылымға жетеді, оның түпкі рахатына кезігеді дейді. Бастапқы тұста білім-ғылым ісіне қадам басу үшін талаптың керегін, оның біраз шарттары барын еске салады. Білім-ғылымға құштарлық арман-аңсарлармен шектелмейді. Оның үстіне біліп-көріп, көңілге тоқығанның мәні зор. Мақсат айқын, бағыт белгілі болу керектігі көрсетіледі. Әр ілімі үлгі етіледі. Ғылымды, ақылды сақтай-тұғын — мінез жөнінде мынандай байыпты байламдар жасалады: «Ғылымды, ақылды сақтай-тұғын мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын! Көрсен қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын? Бұл бір ақыл үшін, ар үшін болсын!» [2; 176].

Отыз үшінші сөзінде қазақтың қолы өнерлі адамын Абай әулие санайды. Мал — бір жұттық, ал өнер — мәңгілік. Бірақ Құдайдың берген аз-мұз өнерлі жандарының өзінде де қазақтық кеселдері болады. Оларды Абай санап береді: 1. Талапсыздық. Қолынан келгенге мәз, ал Құдайдың берген қасиетін әрмен қарай жетілдіру, ұштауға қыры жоқ. Осы білгеніміз де жетер деп, соған мақтанып, алыстан өнер іздеп, менен де артық бар-ау, солардан үйренсем деген ой жоқ. 2. Еріншектік. Қолына бірер қара біте қалса, тоқмейілісіп, байлыққа бөккен кісімсіп, бойкүйездікке салыну. Мұндай адам бойындағы қасиетті жойып, жадағай болып қалады. 3. Тамыршылдық. Сәл нәрсеге алданып, «жоғары шыққа» мәз болып, тамырым, досым десе ішкен асын жерге қойып, соның ісімен жүріп, өзінің алданғанын білмей, далбасамен өмір өткізу. Сөйтіп жүріп біреуге борышты болып, басы дауға қалып жүргені. Сірә, мұндайлар тамыршылдау адамгершілігін әрі іскерлік деп түсінетін болуы керек. Абай өнерлі жандарға сүйсіне отырып, олардың іс-әрекетіндегі жоғарыда айтылған қазақтың кеселдерінен жойылатын жолдарын көрсеткен [4; 144].

Ақынның отыз төртінші сөзі өмір мен өлім философиясы хақында. Жұрт өлімнің хақ екендігін, оның әманда адам әбден қалжырап қартайғанында ғана емес, кенеттен де кездесетінін және Алла жанын бір алған пенденің о жақтан қайтып келмейтіндігін біледі, соған нанады. Ал бірақ ақылына салып, ой елегінен өткізіп барып нанбайды, амалсыздықтан, шарасыздықтан көнеді. Абай осы сұраққа жауап іздеген.

Адамның болмысы баршаға ортақ, көрер қызығы, қайғысы осы екі дүние аралығында. Өмір мен өлім бәрімізге бір. Олай болса, адамға керегі мұсылмандық, имандылық. Бірақ оған адам қалай жетпек? Бұл сұраққа жауап жоқ. Себебі, нағыз мұсылман дүние қуанышын, дүние қайғысын ақырет қуанышынан, ақырет қайғысынан артық қоя алмайды. Олай болғанда ол мұсылман емес. Адам енді не істемек? Адамға керегі — дүниеге қонақ екенін сезіну, өзінің мәңгілік еместігін ұғыну, сондықтан «бес күндік» ғұмыр үшін бір-бірімен қырқыспайтын істер жасауға дағдылану. Міне, Абай ұсынған жол. Бірақ Абай бұл жолға түскендерді таба алмай, дүние қызығын тозаққа айналдырғандарды көріп, «оның несі адам?» деп күйінеді. Сөйтіп, адамның рухани болмысы, өмір философиясы туралы Абай тереңнен сыр қозғаған. Бұл әлемдік философияның мәңгілік тақырыптары, олардың шешімі аса күрделі, әзірше бұл мәселелерге айқын жауаптар жоқ. Бұлар адамның рухын қозғайтын, жетілдіретін мәңгілік философиялық мәселелер.

Отыз бесінші сөзде адамдардың өлгеннен кейін махшарға баруы, ондағы жауаптастықтар туралы ой толғанған. Тірлікте өзі үшін өмір сүргендердің махшардағы жағдайлары жақсы болмасын ескертіп, бір Құдайды риза етерлік адамгершілік, қайырымдылық, адал істер істеп өтсе, ол адам ақыретте қадірлі, шарапатты болады деген түйіндер жасайды. Жалпы бұл сөзде Абай тірлікте ізгі істер істеп өтуге, кемтарларға көмектесуге шақырады.

*Отыз алтыншы, отыз жетінші, отыз сегізінші,
отыз тоғызыншы сөздер*

Ақын отыз алтыншы сөзде иман, ұят деген ұғымдардың бірлігін, ар-ұятсыз иман-инабатының жоқтығын айтып, «ұят» деген ұғымға тоқталады: «Ұят деген адамның өз бойындағы, адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді,

көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндай қылыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар» [2; 182].

Абай: «Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да» [2; 182], — деп қынжылады.

Қара сөздердің үздік үлгісі, өрнекті өнегесі — отыз жетінші сөзде жинақты, жүйелі беріледі. Кемеңгер ақын мұнда өмірдің өрнекті тағылымдарын, тәлімді тәжірибелерін барынша қонымды, қысқа-нұсқа үлгіде жеткізеді.

Абайдың ойынша, білім, ғылым, ізгілік, сезім, махаббат, ақыл мәселелерінің барлығы мінезге келіп тіреледі. Бұл жөнінде ол отыз жетінші сөзінде: «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» [2; 183], — деп ой түйеді.

Отыз сегізінші сөздің негізгі идеясы туралы Абай: «Ғұмыр өзі — хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ» [2; 199], — дейді. Нақтылы ой. Бар мәселенің кілті — ғұмыр. Тек ғұмыр болған соң ғана, өзге нәрселер туралы мазмұнды әңгіме жасауға болады.

Абай қай өлеңінде немесе қай қара сөзінде болсын қулықты, зұлымдықты, арамдықты дәріптемеген. Керісінше, сондай жаман қасиеттерден жұртты жирендіріп, адалдыққа, имандылыққа тәрбиелеген. Ол отыз сегізінші сөзінде былай дейді: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: Әуелі — надандық, екінші – еріншектік, үшінші — залымдық деп білесің.

Надандық — білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден ешнәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік — күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік — бәрі осыдан шығады.

Залымдық — адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан хисабына қосылады» [2; 207].

Хакім Абай ақиқат хақында айтқанда: «Хақтың бір аты — Алла, ғылым — Алланың бір сипаты» дегенді баса көрсетеді. Иман ісін алға шығарады. Оның пайым түсінігі бойынша, оқыған жастардың өз Отанына пайдасы тиюі үшін, олардың бойында басты адамгершілік сапа имандылық болуы шарт. Бұл шығармасында ақын: «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтық бірлән табылады. Ол — Алланың ғылымы емес, һәмманы біле-тұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамдық өзіндік ғылым береді. Анық үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым — Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр.

Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббаты бірлән ғылым-білімнің ақиқаты табылмайды. Мал, мақтан ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер де адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады», — деген тұжырымға келеді. Осы отыз сегізінші сөзінде біршама ғылым салаларын жүйелеу желісі де ұшырасады.

Абайдың қара сөздерінен байқайтынымыз: қазақтың арғы бабалары есте жоқ ескі заманда, сонау түркі-монғол тайпаларының бірлігі кезінде этностық ұлт болып қалыптасқан да, түркі дәуірінде мемлекеттік ұлтқа айналған. Бірақ сол мемлекеттік ұлт мәртебесін үнемі сақтап тұра алмаған. Бір мемлекетті екінші мемлекет басып алып, оның еркіндігін жоғалтқан сайын ұлт та біресе біреуге тәуелді болып, біресе өзінше дербес өмір сүріп отырған. Сөйтіп, қазақтың өз атымен жеке мемлекет құрып, мемлекеттік ұлт болуы Қазақ хандығы тұсына деп келген. Бұл — құба қалмақтың басқыншылығын жойып, қазақ ұлтының шарықтаған шағы.

Ақынның отыз тоғызыншы сөзі осы бір кезеңді суреттейді: «Рас, бұрынғы ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған, бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Ол екі мінезі қайсы десең, ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен... Екіншісі — намысқор келеді екен. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен...» [2; 212–213].

Осы сөзінде Абайдың айтып отырған екі қасиеті мемлекеттік ұлт болған жұртқа тән. Алғашқысы — халық түгелімен ел басына бағынған, яғни мемлекетті басқарған қайраткерге толық билік берген. Халық соны тыңдаған, соның бұйрығын орындаған. Ал, сол ел басының билігі топ басылары арқылы жүзеге асып отырған.

Абайдың айтып отырған екінші қасиеті — қазақ жеке мемлекет болғанда ешкімге намысын жібермеуші еді, елдің бірлігі күшті еді. Аруақ шақырып, мемлекетті қорғауға барлық қазақ күш салушы еді — деген идея [5].

*Қырқыншы, қырық бірінші, қырық екінші, қырық үшінші,
қырық төртінші, қырық бесінші сөздер*

Қырқыншы сөзінде Абай пендешілік түрлерін, оның себептерін тізіп береді. Бұл сөзін ол өз замандастарына қойылған сұрақ түрінде жазған. Сұрақ бере отырып ойланту, сол заманның келеңсіз көріністеріне философиялық астар беру мақсатын ұстанған.

Абайды қатты қинаған мәселе: қалай қазақты бұрынғы мемлекеттік ұлт қалпына келтіру болды. Ол оның жолын іздеді. Сынады, мысқылдады, білімге шақырды. Ақыл айтты. Болмаған соң қырық бірінші сөзінде мынандай ойға келді: «Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек.

Әуелі — бек зор үкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салып, дүниеде есепсіз ғылымның жолдары бар, сол әрбір жолда бір медресе бар, соларға тоздырып, бірін сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хатта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші — ол адам есепсіз бай боларға керек» [2; 216].

Ата-аналары пара беріп, балаларын тағлым жолына салу үшін, бүкіл қазақты паралап алу қай кісінің қолынан келмек. Ондай дәулет қайда. Міне, тұйыққа тірелу. Осы тұйықтан қалайша шығуға болады, оның жолын таппаған Абай: «Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген» [2; 216], — деп налиды. Бұл амалы таусылған адамның сөзі.

Тегінде, Хакім Абай айтқан билік пен байлық ұлттық мүддеге құрылған мемлекеттің қызметі, ондай мемлекеті жоқ, басы бостандыққа түскен саяси еркіндігінен, өзін-өзі басқарудан аластатылған қазақтың надандықтан шыға алмауы түсінікті. Осыны жанымен ұға келе Абай: «Енді не қылдық, не болдық?» [2; 217], — дейді.

Қырық екінші сөздің басты мазмұны: «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі — жұмысының жоқтығы» [2; 217]. Бұл шығармасында: «...Шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін «естігенім, білгенім» деп елге жайып жүріп, ырбандауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді» [2; 217], — деп ұлы ақын жаны ауыра қынжылады.

Ғұлама ғалым қырық үшінші сөзінде дүниені тануға болады деп қана қоймай, оны білу жолдарын, тану әдістерін көрсетеді. Адам өз еркінен тыс тұрған сыртқы құбылыстарды, дүниені, затты белгілі жолдармен танып жете алады деп қарайды.

Осы еңбегінде Абай ақыл мен ғылымның да неше түрлі тигізер кесел кесепаттары барын айтқан. Оны білмесең, жақсылықтан қайыр жоқ. Абайдың айтары әрбір нәрсенің өз өлшемі бар, одан асуға болмайды. Өлшеу білмек — бір үлкен керек іс. Бұл өте терең пікір. Жақсылықтың өзі өлшемнен асса, жамандыққа өтеді.

Осы ойға орай ақын бұрынғы ғалымдар айтты деген мақал келтірген: «Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың» [2; 222]. Ал осы өлшеуді кім анықтамақ дегенге келгенде Абай пайда, залалды айыратын қуаттың аты ақыл дейді. Бірақ жалғыз ақыл аздық етеді, ол қайратпен қосылуы керек. Осы екеуі кімде болса, жан қуаты мен тән қуаты тең болғаны. Егер бірі болып, бірі болмаса басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма – Құдай білсін, — дейді Абай.

Қырық төртінші сөзінде ақын «талап» атауына философиялық категория түрінде талдау жасайды: «Адам баласының ең жаманы — талапсыз. Талап қылушылар да неше түрлі болады. Һәм талаптың өзі де түрлі-түрлі» [2; 223]:

1. Сарандықпен, арамдықпен әйтеуір мал тапсам, «мал тапқан ердің жазығы жоқ дейтуғын» талап.

2. «Ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке, біреу білгіш, қу, сұм атанамын» деп сол харекетте, «осыным бірсыпыра елеу азық болар» деген талаппен жүргендер де бар.

3. Енді бір талап бар — ол қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарап, «мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп қазақтың бетінен оқып, ізденген талап». Мұның бәрі кітаптың бетінен оқып іздеген талап емес.

Данышпан ақынның түсінігінше, көкірек таза болмаған жердегі талаптың өзгеге шапағат нұрын төкпейтіні ләзім. Осыдан келіп, Абай рухани тазалық, жан мәдениеттілігі жоқ жердегі талаптың тоғышарлық сипатын терең ашып береді.

Мейлі әкесі Құнанбай қажының ықпалына ұшырасын, мейлі дін оқытқан молдалардың әсерін қабылдасын, Абай Ислам дініне құрмет ете білген әрі өзі де «Жаратушы бір Аллаһтың» барлығына жүрегімен табынып келген. Қырық бесінші сөзінде оның: «Құдай табарака уатағаланың барлығының үлкен дәлелі — неше мың жылдан бері әркім әр түрлі сөйлесе де, бәрі де бір үлкен Құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғаделет, махаббат Құдайға лайықты дегендігі» [2; 225], — деуі мен оны «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде [6]:

*Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөзі айрылмас.*

*Амантү оқымаған кісі бар ма?
Уәктүбиһи дегенмен ісі бар ма?
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
Жарлықпен ол сіздерге, сіз де оларға... —*

деуінің өзі осы ойымыздың шындығына көз жеткізеді. Бұл ғана емес, ақын отыз шақты өлеңінде Алланы ауызға алады.

Сонымен, бір жағынан, қарасаңыз, Абай дінге табынды. Енді бір қырынан қарасаңыз — діннің ғылым екенін ортаға қойып, өз мәнінде түсіну қажеттігін айтты. Сөйтіп, Абай дінді түсінді, оған құрмет етті. Ғылымды маңдай алды орынға қойды. Адамдар арасындағы алуан қайшылықтың қатпарына үңілді. Жат құбылысты сын тезіне алды. Осы арқылы Абайша дін тануды қалыптастырды.

Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты мақаласы

Бұл шығарма — Хакім Абайдың тарихи танымының өресі мен өрісін танытатын қазақ халқының түп негізінен деректер беретін зерттеу. Жанрлық жағынан алып қарағанда тарихи очерк, арнайы зерттеу, мақала деуге болады. Абай бұл еңбегін жазғанда оның қолында халқымыздың түп негізінің шығу шежіресіне жол сілтейтін орыс, қытай, араб, парсы тілдерінде жазылған әдебиеттер болған. Сондықтан да ол өзі сөз еткен мәселе төңірегінде ой тарқатқанда, әдеттегідей, «мен бұл жөнінде бұдан басқаны естімедім» демейді, «көрмедім» дейді.

Ғұлама ғалымның осы мақаласы — халқымыздың тарихын ғылыми жолға салу бағытында жасалған алғашқы қадамдардың бірі. Сондықтан да оның төл тарихымыз үшін алар орны ерекше. Мұндағы Абай айтқан ойлар мен тұжырымдардың ғылымдық құндылығымен бірге саяси-әлеуметтік мәні де зор [4; 171–172].

Халқымыздың шығу тегі жөніндегі бұл туындысында ақын кеңірек тоқтап, молырақ орын беретіні арабтардың басқыншылық жорықтары, олардың Орта Азия мен Шығыс Түркістанды жаулап алып, жергілікті халықтарды ислам дініне күштеп кіргізуі, олардың ежелден қалыптасқан салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын зорлықпен бұзып, өздерінің салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын ендіруі секілді мәселелер. Орта Азия халықтарының өмірінде шешуші рөл атқарған осынау мәселелер жайлы тарихи дәлдікпен шындық негізде түйінді ой айту үшін ақынның жазба деректерге сүйенгені анық.

Осы тарихи очеркінде: «Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азияға дін исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндіргенде, бұлар да мұсылман болдық депті» [2; 229], — деп, араб елінің жаулаушылық саясатын жүзеге асырушылардың бірі әскери қолбасшы Құтайба дегеннің есімін нақты айтуының өзі Абайдың бүкіл Орта Азияны мұсылмандандыру кезеңінің тарихын жақсы білетіндігін анық аңғартады.

Абайдың «Қара сөздеріне» зиялы қауым мен зерттеушілердің назар аударуы

Жинақтап айтқанда, Хакім Абайдың «Қара сөздері» поэзиялық туындыларынан өзіндік өзгешелігі бар, өмір тағылымы мен тәлімдік қырлары басым еңбектер қатарына жатады. Оның көпке ортақ ұнамды тұстары әркез-ақ зиялы қауым мен зерттеушілер назарын аударғаны белгілі:

- кезінде Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан Абай әлемінің қыр-сырына еркін енген;
- атақты жазушылар М. Әуезов пен Ж. Аймауытұлы «Абайдың өмірі һәм қызметі» атты мақалада кемеңгер акын мұраты мен мирасына, абайтанудың өзекті мәселелеріне ден қойған;
- белгілі ғалым-тілші Р. Сыздықованың Абайдың «Қара сөздеріне» қатысты көзқарас-ұстанымы берік, оқып-бағалауы мәнді, танып-талдауы нәрлі;
- академик С. Қасқабасов қазақ руханиятындағы Абай дәстүрі назар аударарлық деңгейде болғанын жіті танып, байыпты бағалаған;
- зерттеуші Р. Тұрысбек «Абайдың мұраты» атты құнды мақаласында: «Тұтастай алғанда, Абайдың «Қара сөздері» ондағы кеңінен айтылып, терең қозғалған мәселелер — «ел мінезінен» өзге: адам әлемі, қоғам, өмір, тұрмыс-тіршілік түйткілдері, даңқ пен даңқырт, жалқаулық пен талапсыздық, салғырттық пен немқұрайдылық, жамандық пен зұлымдық, «дүние рақаты», ағартушылық һәм адамгершілік мұраттары, ақыл-парасат, білім-ғылым, тарих пен тағдыр, дәстүр мен дін, әдет-дағды, жан-жүрек, мінез-құлық, намыс пен сенім, сыр мен сипат, тәлім-тәрбие т.б. болып табылады» [7], — деп қорытындылаған.

Көрнекті ғалым, профессор Х. Сүйіншәлиев Абайдың «Қара сөздерін» өте жоғары бағалай келе, өз ойын былай тұжырымдайды: а) Абайдың қара сөздерін негізінен прозаның шағын түрі деп атау керек; б) Абайдың қара сөздерінде шағын прозаның мынадай түрлері бар деп білу керек [8]:

1. Әсиет-ғақлияға Абайдың адамгершілік, мораль, мінез-құлық туралы мысал жөнімен келетін әсиет мазмұнды эссе ретіндегі сөздері және діни ғибрат ретінде жазған біраз дидактикалары жатады. Олар: «Он үшінші», «Жиырмамыншы», «Жиырма сегізінші», «Отыз сегізінші» сөздері деуге болады.

2. Тастих, немесе философиялық трактат. Бұған Абайдың философиялық ойларын, дүниеге көзқарастарын білдіретін ғылыми пікірлер айтқан эсселері жатады. Мысалы, «Жетінші сөз», «Он жетінші сөз», «Қырық үшінші сөз», «Қырық бесінші сөз».

3. Бұдан басқа «Жиырма жетінші сөзі» мен «Отыз сегізінші сөзі» де трактат үлгісіне ұқсайды. Бірақ олар терең ойлылығы жағынан жақын болса да, түрі жағынан біраз алшағырақ. Сондықтан бұл сөздерді әсиет ретіндегі диалог-кеңес сөз үлгісіне жатқызған жөн.

4. Нақыл тұспал сөз (афоризм). Қара сөздердің ішінде «Отыз жетінші сөзде» афоризмдер көп. Олар әр жерде шашылып жатыр, өлеңінде де, қара сөздерінде де, әркімнің еске алған сөздерінде де кездеседі. Оларды өз алдына тізсе, мол дүние болып шығады.

5. Әңгіме, кеңес ретіндегі диалог, монологтарында Абай кейде екі адамды не адам мүшелерін сөйлестіріп, кеңестіреді. Кейде өзі әңгіме-дүкен құрып, тыңдаушысымен не өзімен-өзі кеңесіп отырады. Біреуге сұрау қойып, жауап күтеді, не өзі екінші кісінің рөлінде толғанады. Жауабы өзінен-өзі белгілі сұрақтар қояды. Мысалы: «Төртінші», «Бесінші», «Сегізінші», «Тоғызыншы», «Оныншы», «Он екінші», «Он алтыншы», «Он тоғызыншы», «Жиырма бесінші», «Жиырма жетінші», «Отыз бірінші», «Отыз екінші», «Қырықыншы» сөздері.

6. Публицистикалары: «Бірінші», «Екінші», «Үшінші», «Он төртінші», «Жиырма төртінші», «Жиырма алтыншы», «Жиырма тоғызыншы», «Отыз үшінші», «Отыз тоғызыншы», «Қырық бірінші», «Қырық екінші» сөздер және «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» мақаласы.

7. Абай қазақтың болыс, билерін, байларын келеке етті, елдегі қырсыздық, еңбексіздік, надандық, тағы басқа жағымсыз істерді сынап сөйлеп, «Алтыншы», «Он бірінші», «Он төртінші». «Жиырма екінші», «Жиырма тоғызыншы», «Қырық бірінші» сөздерінде публицистиканың сын-сатира, эссе, очерк, мақала, памфлет жанрларын әдебиетке әкелді. Памфлетте ирониялы күлкінің, сатираның элементтері басым болады. Памфлет адамшылыққа жат қылықтарды мұқату, халықты оған қарсы қою, жақсылыққа шақыру мақсатын көздейтін публицистика. Әсіресе «Алтыншы», «Он бірінші», «Жиырма екінші», «Қырық бірінші» сөздері памфлетке ұқсайды.

8. Абайдың «Он бесінші», «Он жетінші», «Он сегізінші», «Жиырма үшінші», «Жиырма алтыншы», «Жиырма жетінші», «Отызыншы», «Отыз бесінші», «Отыз алтыншы», «Қырық төртінші» сөздерінің көркемдік сипаты басым; әсіресе мінезсіз адамдардың (кербез, мақтаншақ) бейнесін суреттеуі әдемі шыққан. Аталған әңгімелердің бір тобы көркем дидактика, шешен толғаныс туындылары. Олар кей тұста өткір мысқылмен де қабысады. Кейбіреулері таза диалогты әңгіме. Енді

біразы автордың терең толғаныстары, монологы, ақыл айтып, кеңес жасау, толғана сөйлеу ретіндегі монолог. Бәрі де сюжетсіз, белгілі бір ойды ғана білдірерлік шебер, шешен туындылар.

Сөз соңы

Қорыта келе айтарымыз, Абайдың қара сөздері — оның өнертанымның өзегін құрайтын өзгеше өнер түрі. Олардың ішкі мазмұны бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі ашып, бірте-бірте ауқымды кеңейе түсетін, Күннің нұрындай жарыса тарап жатқан ой сәулелері секілді. Адамның дүние есігін ашқанынан бастап, ақыретке кеткенге дейінгі аралықтағы өмір сырын жік-жікке бөліп, жүйелеп түсіндіреді. Онда нәпсі мен қанағаттың, бай мен кедейдің, ақ пен қараның, адал мен арамның көзге көрінбейтін, қолға ұсталмайтын нәзік пернелері рентгенмен түсіргендей аса бір дәлдікпен дөп басып ажыратылып отырады.

Сөзінің басында елді жайлаған ауыр дерттің тамырын басып, нақ айтқан Абай, келесі кезекте сол аурудың қайдан, неден пайда болғанын, себебін анықтайды. Ал одан кейінгі сөздерінде оның емін өзі де ұсынатындай.

Сондықтан да біз осы қара сөздердің мәнісін түсініп, оны тура мағынасында тани білуіміз керек. Егер де ұлы ақынның «Қара сөздері» әрбір қазақтың төрінен орын алса, егеменді еліміздің ертеңгі болашағы әлдеқайда сапалы азамат болып қалыптасатындығына сенім мол.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Егеубай А.* Ұлттық сананың ұлы құбылыстары (Асан Қайғы мен Абай) // Егемен Қазақстан. — 2005. — 2 шілде — 4-б.
- 2 *Құнанбаев А.* Шығармаларының екі томдық жинағы: II т. — Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. — 312 б.
- 3 *Советханқызы Р.* Абайдың «Қара сөздері» — білім мен тәрбиенің қайнар бұлағы // Ел. — 2007. — № 40 (116). — 2 қазан. — 4-б.
- 4 *Абай.* Энциклопедия / Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас ред.; Атамұра, 1995. — 720 б.
- 5 *Қасқабасов С.* Абай және ұлттық идея // Егемен Қазақстан. — 2005. — 2 шілде. — 4-б.
- 6 *Құнанбаев А.* Шығармаларының екі томдық жинақ жинағы. I т. — Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. — 303-б.
- 7 *Тұрысбек Р.* Абайдың мұраты // Жұлдыз. — 2013. — № 9. — 195 б.
- 8 *Сүйіншілиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 914–921-б.

Р.С.Каренов

«Слова назидания» гениального Абая как выдающийся философский труд

К 170-летию со дня рождения

В статье главное внимание уделяется философско-критическим и моралистическим «Словам назидания», где читатель находит большое количество афоризмов. Отмечается, что эти мудрые и лаконичные афоризмы давно уже вошли в обиход казахского литературного языка. Подчеркивается, что трудно назвать жанр, к которому можно было бы отнести «Слова назидания», содержащие и философско-моралистические, и общественно-публицистические, и изобличительно-сатирические высказывания мыслителя. Делается вывод о том, что поэт, понимая большую доступность прозаической формы высказываний и заранее зная круг читателей этого вида творчества, нередко старается говорить их языком, пользуется их моральными оценками.

R.S.Karenov

**«Words of edification» genius Abay as a prominent philosophical work
To 170-th anniversary**

In this article is focuses on the philosophical and critical and moralistic «Words of edification», where the reader finds a large number of aphorisms. It's noted that these wise and concise aphorisms long ago came into use in the Kazakh language. It's emphasized that it is difficult to name the genre, which could include «Words of edification», which contain philosophical and moralistic, and social commentaries, and damning satirical remarks thinker. In conclusion is that the poet, realizing greater availability prosaic form of statements of its diverse, sharp and deep thoughts and knowing readership of this kind of his work, often tries to speak their language, use their moral evaluations.

References

- 1 Egeubay A. *Egemen Kazakhstan*, 2005, July, 2, p. 4.
- 2 Kunanbayev A. *The two-volume Collected Works: II vol.*, Almaty: Gylym, 1977, 312 p.
- 3 Sovethankyzy R. *El*, 2007, 40 (116), October, 2, p. 4.
- 4 *Abay. Encyclopedia* / Editor R.N. Nurgaliyev, Almaty: Home Edition «Kazakh encyclopedia»; Atamura, 1995, 720 p.
- 5 Kaskabasov S. *Egemen Kazakhstan*, 2005, July, 2, p. 4.
- 6 Kunanbayev A. *The two-volume collection of works: the I that*, Almaty: Home Edition «Kazakh encyclopedia»; «Atamura», 1977, p. 303.
- 7 Turysbek R. *Zhuldiz*, 2013, 9, p. 195.
- 8 Suyunshaliev Kh. *History of Kazakh literature: Textbook*, Almaty: Sanat, 1997, p. 914–921.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

УДК 316.6

Р.Ш.Сабирава, Л.С.Акатаева

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: laura_akataeva@mail.ru)*

Исследование связи организационной культуры и синдрома выгорания

В статье показано, что распространение («эпидемия») выгорания, которое ведет к ухудшению эмоционального, психического и физического состояния, к снижению качества жизни, а в профессиональной деятельности — к снижению продуктивности, удовлетворенности трудом, ставит задачи исследования факторов выгорания и поиска средств уменьшения профессионального стресса. Одним из важнейших факторов выгорания, отмечают авторы, являются организационные характеристики, в частности, организационная культура, которая может как усиливать, так и ослаблять действие профессионального стресса. Приведены результаты эмпирического исследования связи организационной культуры и выгорания сотрудников банков г. Караганды. Выявлены условия, при которых характеристики организационной культуры могут выполнять «охранительную» (от стресса) функцию.

Ключевые слова: синдром выгорания, эмоциональное истощение, деперсонализация, редукция профессиональных достижений, организационная культура.

Экономический кризис, жесткая конкуренция, постоянные изменения условий труда, производственных отношений и средств, расширение круга задач, часто при уменьшенном штате работников, — все это ведет к физическим и эмоциональным перегрузкам, к стрессу и выгоранию.

Количество работников общественного сектора в Канаде, США и Северной Америке с высокой степенью выгорания составляет свыше 40 %, в России: среди учителей — 57 %, врачей-терапевтов — 54 %, среднего медицинского персонала государственных медицинских учреждений — 51 % [1].

В Казахстане, по данным С.М.Джакупова, З.Б.Мадалиевой, у 39 % учителей школы выявлена высокая степень эмоционального выгорания [2, 3].

Выгорание имеет негативные последствия не только для личности (депрессии, повышение степени заболеваемости, злоупотребление алкоголем и др.), но и для организаций: снижение экономических показателей, нарушение трудовой дисциплины, низкая мораль работников, прогулы и высокая текучесть кадров, уход, смена работы и др. [1, 4–8].

Выделяют два подхода к определению выгорания: результативный, согласно которому выгорание — состояние, включающее в себя несколько элементов, и процессуальный, в соответствии с которым выгорание — процесс, включающий в себя ряд следующих друг за другом фаз. Представители результативного подхода рассматривают выгорание как состояние умственного, эмоционального и психического истощения, связанное с профессиональной деятельностью и выделяют в качестве элементов от одного до четырех составляющих, объединяя, исключая и добавляя специфические (связанные с особенностями профессиональной деятельности) компоненты к наиболее общепринятым (выделенными Маслач и Джексон): «эмоциональному истощению», «деперсонализации» и «редукции профессиональных достижений». В процессуальном подходе также нет единства в выделении количества этапов выгорания [1, 7].

В 1993 г. на конференции в Сан-Франциско ученые пришли к относительно однозначному пониманию феномена: синдром выгорания имеет трехкомпонентную структуру, включающую психо-

эмоциональное истощение, деперсонализацию (цинизм) и редукцию профессиональных достижений. Под психоэмоциональным истощением понимается чувство эмоциональной опустошенности и усталости, бессилия и апатии, вызванное собственной работой. Деперсонализация предполагает циничное отношение к труду и объектам своего труда. Редукция профессиональных достижений соотносится с ослаблением ощущения самокомпетентности и продуктивности собственной работы. Это чувство снижения собственной эффективности деятельности сопровождается депрессией и неспособностью справиться с требованиями работы, и оно может обостряться в связи с отсутствием социальной поддержки и возможности профессионального роста [9].

C.L.Cordes, T.W.Dougherty выделили три группы факторов выгорания: рабочие условия и ролевые характеристики; организационные и индивидуальные особенности [6].

Распространенность выгорания («эпидемия»), количество профессионалов, подверженных этому синдрому, приводятся исследователями как весомый аргумент того, что выгорание в большей степени зависит от организационных факторов (условий труда работника, от состояния системы управления, качества контроля в компании и др.), нежели от индивидуальных [1, 4, 5, 7–9].

C.L.Cordes, T.W.Dougherty к организационным факторам, снижающим выгорание персонала, относят: демократичный стиль руководства; поддержку со стороны руководства; четкие, ясные, структурированные требования и ожидания; вовлечение персонала в принятие решений относительно их работы [6]. К.Чернисс считает, что эмоциональное выгорание в большей степени зависит от условий труда работника, состояния системы управления и качества контроля в компании, чем от персональных характеристик человека [8]. С.Maslach, M.P.Leiter видят причины выгорания в следующих шести плоскостях соответствия между человеком и работой: рабочие перегрузки, недостаток или отсутствие контроля, недостаточное вознаграждение, нарушенные коммуникации, отсутствие справедливости и противоречивые ценностные ориентации [5]. M.P.Leiter, P.L.Harvie выявили значимые положительные связи между уровнями выгорания руководителей и их сотрудников [10].

В поисках факторов смягчения, профилактики выгорания исследователи обратились к понятию «организационная культура», которое появилось в связи с анализом причин успеха, выживания и «долголетия» организаций.

Существуют разные подходы к определению данного феномена (от отождествления ее с организацией до сужения до тех или иных характеристик организации), его характеристик, классификаций типов культур.

Э.Шейн определяет организационную культуру как «...паттерн коллективных базовых представлений, обретаемых группой при разрешении проблем адаптации к изменениям внешней среды и внутренней интеграции...» [11; 31].

К.Камерон, Р.Куинн отмечают: «Культура организации обнаруживается в том, что для нее ценно, каковы стиль ее лидерства, язык и символы, процедуры и повседневные нормы, а также в том, как определяется успех» [12; 45].

Э.Шейн подчеркивает роль руководителя в определении организационной культуры: «...динамические процессы создания культуры и управления ею являются сущностью деятельности руководителей, или лидеров, ибо лидерство и культура являются по сути двумя сторонами монеты» [11; 22].

Таким образом, организационная культура (ОК) — коллективные базовые представления, ценности, которые поддерживаются руководителем и проявляются в стиле лидерства, процедурах и нормах, критериях успеха.

Влияние организационной культуры на выгорание можно понять через функции, которые она выполняет. В.А.Спивак выделяет следующие функции организационной культуры: воспроизводство и продуцирование новых ценностей, оценочно-нормативная, регламентирующая и регулирующая, познавательная, смыслообразующая, коммуникационная, сохранения и накопления опыта, рекреативную [13].

Организационная культура вносит ясность в ожидания членов коллектива, создает чувство причастности к организации, помогает справиться с нестабильностью и неопределенностью через интерпретацию происходящего в организации и установление ориентиров поведения [11, 12, 14].

В контексте проблемы синдрома выгорания исследователей интересует связь компонентов выгорания с характеристиками, типами организационной культуры.

Н.В.Майсак, Г.А.Нечаева выявили отрицательные корреляционные связи между индексом психического выгорания и такими параметрами культуры организации, как «управление» и «мотивация», исследуя факторы профессионального стресса государственных служащих [15].

А.Ф.Кисель, А.Б.Леонова проанализировали особенности проявлений профессионального стресса у сотрудников четырех организаций. Корреляционный анализ показал связи редукции личных достижений с характером взаимоотношений в коллективе, условиями и организацией процесса труда, ограничением перспектив профессионального роста; эмоционального истощения — с недостатками организационного управления, с плохим распределением ресурсов рабочего времени и чувством незащищенности. Доказаны взаимосвязи между особенностями организационной культуры и спецификой синдромов профессионального стресса. Выявлена склонность к редукции личных достижений в организации с «клановой» культурой. Основными стресс-факторами являются: плохая работа оборудования, содержательная сложность работы, ограничение возможности профессионального роста. У сотрудников организации с «рыночной» культурой обнаружены признаки эмоционального истощения и деперсонализации, основные стресс-факторы — конфликты в отношениях с руководством, несправедливость в оплате труда, неупорядоченный график работы [16].

Исследование выгорания В. Кирокозовой менеджеров среднего и высшего звена крупной автомобильной компании выявило, что менеджеры с высокими показателями эмоционального истощения и редукции личных достижений оценивают реальную организационную культуру как «рыночную», а идеальную — как «клановую» [по 1].

Результаты исследования Тимо выгорания менеджеров и продавцов строительного супермаркета показали связь «рыночной» культуры с деперсонализацией и редукцией личных достижений. Низкие показатели эмоционального истощения связаны с преобладанием элементов «адхократической» и «иерархической» организационных культур [по 1].

В исследовании Д.В.Воронковой организационно-психологических факторов эмоционального выгорания сотрудников отделов внутренних дел и санаториев выявлены достоверные связи между такими параметрами организационной культуры (по Ховстедде), как «избегание неопределенности» и эмоциональное истощение, «индивидуализм-коллективизм» и редукция личных достижений [17].

На основе результатов исследований можно сделать выводы о том, что преобладание компонентов «рыночной» ОК («индивидуализм») усиливает действие организационного стресса, преобладание «адхократической», «клановой» — ослабляет.

В Казахстане проводятся исследования распространения, степени выраженности и особенностей компонентов выгорания в контексте профессиональных деформаций [18], индивидуальных факторов выгорания [2, 3]. Вместе с тем результаты зарубежных исследований и исследований стран СНГ показывают, что организационные факторы занимают ведущее место в возникновении выгорания у представителей разных профессий, что предполагает актуальность их исследования для последующего целенаправленного развития ОК с целью снижения профессионального стресса и профилактики выгорания.

Нами, совместно с М.Атагуловой, было проведено исследование связи организационной культуры и синдрома выгорания сотрудников двух банков г. Караганды: Сбербанк ($n = 15$) и Евразийского банка ($n = 18$). Мы предположили, что различия в уровне выгорания будут определяться различиями организационной культуры банков.

Для диагностики выгорания нами была использована методика МВІ К. Маслач в адаптации Н.Водопьяновой, Е.Старченковой. Методика выявляет четыре показателя выгорания: «эмоциональное истощение», «деперсонализация», «редукция достижений» и интегральная характеристика выгорания. Исследование организационной культуры проводилось с помощью методики «Диагностика профиля организационной культуры» (ОСАІ) Ким С. Камерона, Роберта Э. Куинна, которая позволяет оценить степень выраженности четырех типов ОК («клан», «рынок», «иерархия», «адхократия») в шести компонентах: «важнейшие характеристики», «общий стиль лидерства», «управление наемными работниками», «связующая суть организации», «стратегические цели» и «критерии успеха».

Рассмотрим результаты диагностики синдрома выгорания.

Треть сотрудников обоих банков характеризуются низкими показателями выгорания (табл. 1). Однако доля лиц с высоким уровнем выгорания достоверно выше у сотрудников Сбербанка (критерий Фишера $\phi^* = 1,876$; $p \leq 0,05$). У 53,3 % сотрудников Сбербанка и 22,2 % — Евразийского банка адаптационные возможности сотрудников по преодолению профессиональных стрессовых ситуаций

превышены, и сотрудники испытывают эмоциональное, физическое и психическое истощение (табл. 1, 2).

Т а б л и ц а 1

Показатели степени выгорания сотрудников Сбербанка и Евразийского банка (в %)

Степень выгорания	Компоненты выгорания							
	ЭИ		ДП		РД		ИП	
	Сбербанк	Евр.банк	Сбербанк	Евр.банк	Сбербанк	Евр.банк	Сбербанк	Евр.банк
Низкая	40,0	50,0	13,3	16,7	26,7	27,8	33,3	27,8
Средняя	26,7	44,4	46,7	72,2	40,0	55,6	13,3	50,0
Высокая	33,3	5,6	40,0	11,1	33,3	16,7	53,3	22,2

Т а б л и ц а 2

Показатели достоверности различий степени выгорания сотрудников Сбербанка и Евразийского банка по ϕ^* -критерию Фишера

Степень выгорания	Компоненты выгорания			
	ЭИ	ДП	РД	ИП
Низкая	0,578	0,272	0,071	0,340
Средняя	1,067	1,504	0,898	2,357**
Высокая	2,151*	1,973*	1,110	1,876

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Психоэмоциональное истощение в виде реакции «ухода от заботы в отношении реципиентов» испытывают 40 % сотрудников Сбербанка, — чувство эмоциональной опустошенности и усталости — 33,3 % — ощущения снижения самокомпетентности и продуктивности собственной работы 33,3 %. Показатели «эмоционального истощения» и «деперсонализации» сотрудников Сбербанка значимо выше соответствующих показателей Евразийского банка (критерии Фишера $\phi^* = 2,151$; $p \leq 0,05$ и $\phi^* = 1,973$; $p \leq 0,05$).

В то же время процент персонала со средним уровнем выгорания выше в Евразийском банке (критерий Фишера $\phi^{**} = 2,357$; $p \leq 0,001$), что указывает на то, что процесс запущен и существует высокий риск «выгорания» сотрудников.

Мы полагаем, что различия в степени выгорания сотрудников банков связаны с особенностью организационных культур.

Общие профили организационной культуры обоих банков практически совпадают: преобладают характеристики «рыночной культуры». Обе организации в первую очередь ориентированы на результаты, главной заботой является выполнение поставленной задачи. Следующей по степени выраженности являются характеристики «иерархической» культуры, что отражает особенности профессиональной деятельности банков: организации представляют собой очень формализованное и структурированное место работы, существуют четкие процедуры и официальная политика (рис. 1).

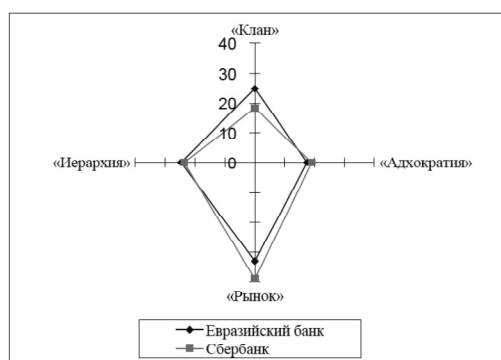

Рисунок 1. Общий профиль ОК сотрудников Сбербанка и Евразийского банка

Однако в Евразийском банке особенности «клановой» и «иерархической» ОК выражены в равной степени (по 25 %), в то время как в Сбербанке характеристики «клановой» культуры выражены в меньшей степени (18 %) по сравнению с «иерархической» (24 %) (табл. 3).

Таблица 3

Интегральные показатели типов ОК Сбербанка и Евразийского банка (в %)

Типы ОК	Евразийский банк	Сбербанк
«Клан»	25	18
«Адхократия»	18	19
«Рынок»	33	39
«Иерархия»	25	24

Сравнительный анализ компонентов ОК показал значимые различия по «клановому» компоненту «общий стиль лидерства в организации» (критерий Манна-Уитни $U = 70$, $p = 0,018$): стремление помочь или научить в большей степени выражено в Евразийском банке (рис. 2, табл. 4).

Выявлены различия и в описании желаемой ОК по параметру «стратегические цели» «кланового» типа: сотрудники Сбербанка в большей степени оценили необходимость поддержания высокого доверия, открытости, соучастия и гуманного развития (критерий Манна-Уитни $U = 77$, $p = 0,036$), что подтверждает недостаточность развития «кланового» компонента культуры.

Таблица 4

Показатели компонентов ОК Сбербанка и Евразийского банка (в %)

Типы ОК	Компоненты ОК			
	«Общий стиль лидерства в организации»		«Связующая сущность организации»	
	Евр. банк	Сбербанк	Евр. банк	Сбербанк
«Клан»	36,1	13,7	32,2	19,7
«Адхократия»	11,1	13,7	13,6	29,0
«Рынок»	35,6	52,7	25,3	27,0
«Иерархия»	17,2	20,0	28,9	24,3

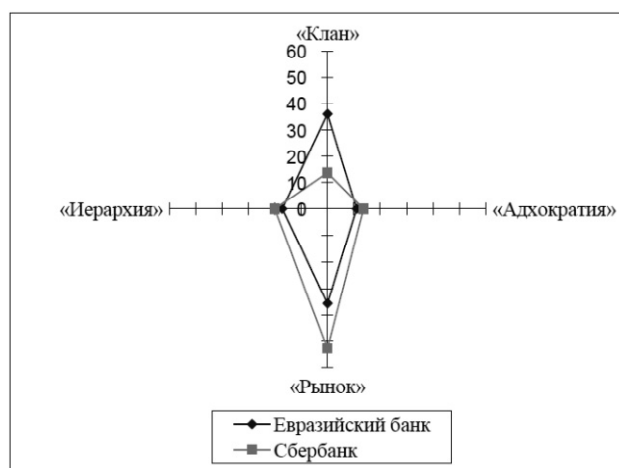

Рисунок 2. Профили параметра «общий стиль лидерства» ОК Сбербанка и Евразийского банка

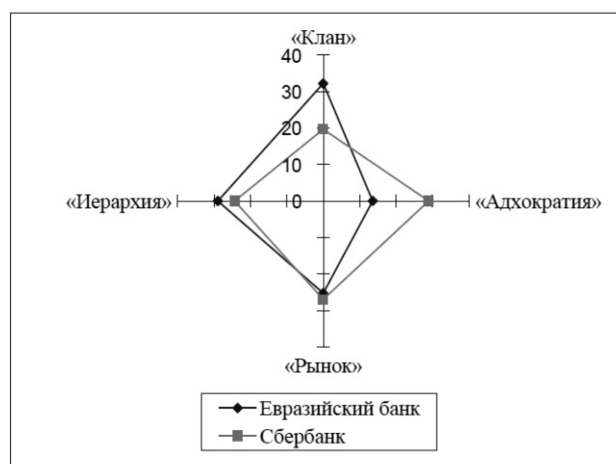

Рисунок 3. Профили параметра «связующая сущность организации» ОК Сбербанка и Евразийского банка

Необходимость быть на передовых рубежах, приверженность новаторству и совершенствованию как «связующая сущность организации» значимо выше в Сбербанке (критерий Манна-Уитни $U = 66$, $p = 0,012$) (рис. 3, табл. 4).

Таким образом, ОК банков различается по степени выраженности параметров «кланового» и «адхократического» типов культур. Поскольку одними из функций ОК являются рекреационная и регулирующая, можно предположить, что различия в степени выгорания сотрудников банков связаны с различиями в ОК. Клановая культура содержит в себе мощный ресурс социальной поддержки и

может «смягчать» действие профессионального стресса. Возможно, именно большая степень выраженности данного компонента снижает выгорание у сотрудников Евразийского банка.

Рассмотрим количественные результаты связи выгорания и параметров ОК Сбербанка (табл. 5). Напомним, что уровень выгорания сотрудников Сбербанка значимо выше, чем сотрудников Евразийского банка.

Т а б л и ц а 5

**Данные корреляции показателей ОК и синдрома выгорания
сотрудников Сбербанка по Спирмену**

Типы ОК	Параметры ОК	Синдром выгорания РД	
		<i>R</i>	<i>p</i> -уровень
«Клан»	«Важнейшие характеристики»	-0,544	0,036
«Адхократия»	Обобщенные характеристики	0,640	0,010
«Рынок»	«Связующая сущность организации»	-0,700	0,004
«Иерархия»	«Общий стиль лидерства»	-0,540	0,038
	«Управление наемными работниками»	-0,567	0,027

Как мы видим из таблицы, связь между организационной культурой и синдромом выгорания существует. Причем воздействию ОК подвержен такой компонент выгорания, как «редукция достижений», который проявляется ослаблением ощущения самокомпетентности и продуктивности собственной работы.

Наиболее сильное влияние на выгорание оказывает параметр «связующая сущность организации» типа ОК «рынок»: акцент на достижение цели и выполнение задачи снижает проявление выгорания по типу редукции профессиональных достижений. Четкость и однозначность формулировки целей и задач помогает сотрудникам правильно расставлять приоритеты и достигать намеченного.

Отрицательно связаны с выгоранием характеристики иерархической культуры, которая по степени выраженности стоит на втором месте после рыночной (табл. 5). «Общий стиль лидерства» и «управление наемными работниками» характеризуются четкой организацией, координацией, плавным ведением дел в русле рентабельности; гарантией занятости, требованием подчинения, предсказуемостью, стабильности в отношениях («контроль способствует рентабельности»). Данный параметр культуры в большей степени отражает профессиональные особенности деятельности сотрудников финансовых институтов — большое количество правил, процедур и способствует снижению редукции достижений.

«Охранительную» функцию выполняет и компонент «важнейшие характеристики» клановой культуры: для сотрудников восприятие организации как большой семьи, а коллег — как людей, имеющих много общего, является важным ресурсом социальной поддержки, который помогает справиться с выгоранием. Однако высокие показатели выгорания, акцентирование желательности увеличения «клановых» характеристик по всем компонентам ОК подтверждают недостаточность развития этого компонента культуры.

Парадоксальной, на первый взгляд, является положительная связь интегрального показателя «адхократической» культуры и выгорания. «Адхократическая» культура поощряет творческое отношение к делу, стремление к новаторству, что поддерживает потребность личности в самореализации, которая является значимым фактором снижения выгорания. Возможно, играет роль соотношение выраженности типов ОК: внедрение нового на фоне жесткой ориентации на результат («рыночный» тип культуры) и недостаточной социальной поддержки («клановый» тип ОК) повышает цену ошибки, что ведет к усилению напряжения и стресса.

Таким образом, в Сбербанке особенности «адхократической» культуры, в соотношении высоких показателей «рыночной» и низких — «клановой», способствуют выгоранию, а такие характеристики ОК, как четкость в постановке целей, координации, организации дел и восприятие организации как большой семьи, напротив, ослабляют действие профессионального стресса.

Рассмотрим взаимосвязи синдрома выгорания и характеристик ОК Евразийского банка (табл. 6). Уровень выгорания сотрудников Евразийского банка значимо ниже, чем сотрудников Сбербанка.

**Данные корреляции показателей ОК и синдрома выгорания
сотрудников Евразийского банка по Спирмену**

Типы ОК	Параметры ОК	Синдром выгорания			
		РД		ЭИ	
		<i>R</i>	<i>p</i> -уровень	<i>R</i>	<i>p</i> -уровень
«Рынок»	«Связующая сущность организации»	-	-	-0,560	0,016
«Клан»	«Важнейшие характеристики»	-0,487	0,040	-	-
«Адхократия»	Интегральный показатель	-0,515	0,029	-	-
	«Критерии успеха»	-0,799	0,00007	-	-
«Иерархия»	«Общий стиль лидерства»	-0,530	0,024	-	-

Результаты корреляционного анализа подтвердили наличие связи между ОК и выгоранием. Отличительной особенностью является отсутствие положительных корреляций, что говорит о том, что параметры ОК Евразийского банка не являются катализаторами выгорания, а напротив, способствуют снижению профессионального стресса и, как результата, профессионального выгорания.

Рассмотрим, какие именно особенности ОК выступают в роли ресурсов: статус лидера и новатора, обладание уникальной или новейшей продукцией (причем эта характеристика оказывает наиболее сильное влияние), поощрение творческого отношения к делу. Создаются условия для эффективного выполнения профессиональной деятельности: руководство ставит ясные цели и задачи (что снижает эмоциональное истощение), четко организует, координирует ведение дел. Как уже упоминалось ранее, организация воспринимается как дружественное место, где у людей масса общего.

Связи особенностей «важнейших характеристик», «общего стиля лидерства» ОК с выгоранием в Евразийском банке сходны с соответствующими корреляциями Сбербанка.

Таким образом, более низкой степени выгорания сотрудников Евразийского банка способствуют более выраженный «клановый» компонент ОК, который содержит в себе очень важный ресурс преодоления стресса — социальную поддержку (как от руководителя, так и от коллег), особенности «адхократической» культуры, выполняющие «охранительную» от стресса функцию при условии поддержки со стороны окружающих.

В целом анализ результатов эмпирического исследования позволяет сделать определенные выводы.

1. Предположение о существовании связи особенностей организационной культуры и выгорания подтвердилось.

2. Для организационной культуры таких финансовых институтов, как банк характерно преобладание рыночной и иерархической культуры: лидерство на рынке, ориентация на результат, выполнение задачи, наличие формальных правил и официальной политики.

3. Уравновешивание в общем стиле лидерства компонента, соответствующего рыночной культуре («деловитость, экспансия, ориентация на результат»), клановым типом («мониторинг, стремление помочь, научить») служит фоном, смягчающим действие профессионального стресса.

4. Степень и особенности синдрома выгорания определяются не столько определенными типами ОК, сколько их степенью выраженности (интенсивности). Один и тот же компонент организационной культуры может выступать как в роли ресурса устойчивости к выгоранию, так и фактора выгорания.

5. Выявлены общие характеристики организационной культуры, способствующие снижению выгорания: условия, создающие чувство общности с сотрудниками организации («организация подобна большой семье»); условия организации деятельности: ясность целей и задач, координация и четкая организация ведения дел.

Список литературы

- 1 Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. — СПб.: Питер, 2008. — 258 с.
- 2 Джакупов С.М., Мадалиева З.Б. Стилевые особенности саморегуляции педагогов с разной степенью эмоционального выгорания // Вестн. КазНУ. Сер. Психологии и социологии. — 2010. — Т. 35. — № 4. — С. 3–6.
- 3 Мадалиева З.Б. Изучение особенностей эмоционального выгорания учителей // Вестн. КазНУ. Сер. Психологии и социологии. — 2008. — Т. 25. — № 2. — С. 29–34
- 4 Хэнел Т. Депрессия, или жизнь с дамой в черном. — СПб.: Питер, 2009. — 208 с.

- 5 *Maslach C., Leiter M.P.* The truth about burnout. — San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1997. — 186 p.
- 6 *Cordes C.L., Dougherty T.W.* A review and an integration of research on job burnout // *Academy of Management Review*. — 1993. — Vol. 18. — № 4. — P. 621–656.
- 7 *Орел В.Е.* Синдром психического выгорания личности. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. — 330 с.
- 8 *Кичкаев В.* Осторожно: высокое напряжение. — [ЭР]. Режим доступа: URL: <http://otdelkadrov.by/number/2006/3/735/> (дата обращения 07.12.14).
- 9 *Орел В.Е.* Синдром психического выгорания личности: от диагностики к коррекции // *Стресс, выгорание, совладание в современном контексте: Кол. монография / Под ред. А.Л. Журавлева, Е.А. Сергиенко*. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. — С. 386–404.
- 10 *Leiter M.P., Harvie P.L.* Burnout among mental health workers: A review and research agenda // *International Journal of Social Psychiatry*. — 1996. — Vol. 42. — № 2. — P. 90–101.
- 11 *Шейн Э.* Организационная культура и лидерство. — СПб.: Питер, 2002. — 336 с.
- 12 *Камерон К., Куинн Р.* Диагностика и изменение организационной культуры. — СПб.: Питер, 2001. — 320 с.
- 13 *Стивак В.А.* Корпоративная культура. — СПб.: Питер, 2001. — 352 с.
- 14 *Липатов С.А.* Организационная культура: концептуальные модели и методы диагностики // *Организационная психология. Хрестоматия / Сост. и общ. ред. Л.В.Винокурова, И.И.Скрипюка*. — СПб.: Питер, 2000. — С. 432–444.
- 15 *Майсак Н.В., Нечаева Г.А.* Выявление факторов профессионального стресса государственных гражданских служащих // *Психология стресса и совладающего поведения: Материалы II Международ. науч.-практ. конф. / Отв. ред. Т.Л. Крюкова, М.В. Сапоровская, С.А. Хазова*. — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. — С. 125–127.
- 16 *Кисель А.Ф., Леонова А.Б.* Организационная культура и особенности проявлений профессионального стресса у сотрудников современных российских организаций // *Психология стресса и совладающего поведения: Материалы II Междунар. науч.-практ. конф. / Отв. ред. Т.Л. Крюкова, М.В. Сапоровская, С.А. Хазова*. — Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. — С. 109–111.
- 17 *Воронкова Д.В.* Организационно-психологические факторы эмоционального выгорания // *Современная социальная психология: теоретические подходы и прикладные исследования*. — 2010. — № 4. — С. 52–65.
- 18 *Мынбаева А.К.* Профессиональные деформации педагогов: подходы и диагностика в Казахстане // *Открытая школа*. — 2013. — Т. 122. — № 1. — С. 8–14.

Р.Ш.Сабилова, Л.С.Акатаева

Ұйымдық мәдениеттің және күйіп кету синдромының байланысын зерттеу

Мақалада эмоциялық, психикалық және физикалық күйдің нашарлауына, өмір сапасын төмендетуіне, ал кәсіби қызметте — өнімділікті, еңбекке ризашылық білдіруін азайтуға келтіретін күйзеліс («эпидемиясының») таралуы күйзеліс факторларын зерттеу және кәсіби күйзелісті төмендетуіне бағытталған әдістерді іздестіру міндеттерін көздейді. Күйзелістің ең маңызды факторларының бірі болып кәсіби стресс әсерін күшейте және азайта алатын ұйымдастырушылық мәдениет сияқты ұйымдастырушылық сипаттамалар болып табылады. Авторлар Қарағанды қаласы банктер қызметкерлерінің ұйымдастырушылық мәдениеті және күйзеліс арасындағы байланысының эмпирикалық зерттеу нәтижелерін келтіреді. Ұйымдастырушылық мәдениетінің сипаттамалары күйзелістен «қорғау» қызметін атқара алатын шарттарды айқындады.

R.Sh.Sabirova, L.S.Akatayeva

Research of the relationship of organizational culture and burnout syndrome

Distribution («epidemic») burnout, which leads to a deterioration of emotional, mental and physical condition, reduce the quality of life and professional work — to lower productivity, job satisfaction, puts the objectives of the study factors of burnout and find means of reducing occupational stress. One of the most important factors of burnout are organizational characteristics, such as organizational culture, which can both strengthen and weaken the effect of occupational stress. The authors give the results of an empirical study on the relationship of organizational culture and burnout bank employees in Karaganda. The authors identified the conditions under which the characteristics of the organizational culture can perform «protecting» (against stress) function.

References

- 1 Vodopiyanova N.E., Starchenkova E.S. *Burnout syndrome: diagnosis and prevention*, Saint Petersburg: Piter, 2008, 258 p.
- 2 Dzhakupov S.M., Madalieva Z.B. *Bulletin of the KazNU. Series of Psychology and Sociology*, 2010, 35, 4, p. 3–6.
- 3 Madalieva Z.B. *Bulletin of the KazNU. Series of Psychology and Sociology*, 2008, 25, 2, p. 29–34.
- 4 Khenel T. *Depression, or Life with the lady in black*, Saint Petersburg: Piter, 2009, 208 p.
- 5 Maslach C., Leiter M.P. *The truth about burnout. — San Francisco, CA: Jossey-Bass*, 1997, 186 p.
- 6 Cordes C.L., Dougherty T.W. *Academy of Management Review*, 1993, 18, 4, p. 621–656.
- 7 Orel V.E. *Burnout syndrome of personality*, Moscow: Publishing House of the «Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences», 2005, 330 p.
- 8 Kichkaev V. *Caution: high voltage (Emotional burning)*, <http://otdelkadrov.by/number/2006/3/735/> (date of treatment 07.12.14).
- 9 Orel V.E. *Stress, burnout, coping in a modern context: collective monograph* / Under edit. A.L. Zhuravlev, E.A. Sergienko, Moscow: Publishing House of the «Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences», 2011, p. 386–404.
- 10 Leiter M.P., Harvie P.L. *International Journal of Social Psychiatry*, 1996, 42, 2, p. 90–101.
- 11 Schein E. *Organizational culture and leadership*, Saint Petersburg: Piter, 2002, 336 p.
- 12 Cameron K., Quinn R. *Diagnosing and changing organizational culture*, Saint Petersburg: Piter, 2001, 320 p.
- 13 Spivak V.A. *Corporate Culture*, Saint Petersburg: Piter, 2001, 352 p.
- 14 Lipatov S.A. *Organizational Psychology*, Reader / Comp. and general edit. L.V. Vinokurov, I.I. Skripyuk, Saint Petersburg: Piter, 2000, p. 432–444.
- 15 Maisak N.V., Nechayeva G.A. *Psychology of stress and coping: Proceedings of the II International scientific and practical conf. / Executive edit. T.L. Kryukova, M.V. Saporovskaya, S.A. Hazova*, Kostroma: Kostroma State University named after N.A. Nekrasov, 2010, p. 125–127.
- 16 Kissel A.F., Leonova A.B. *Psychology of stress and coping: proceedings of the II International scientific and practical conf.*, edit. T.L. Kryukova, M.V. Saporovskaya, S.A. Hazova, Kostroma: Kostroma State University named after N.A. Nekrasov, 2010, p. 109–111.
- 17 Voronkova D.V. *Modern social psychology: theoretical approaches and applied research*, 2010, 4, p. 52–65.
- 18 Mynbaeva A.K. *Open School*, 2013, 122, 1, p. 8–14.

UDC 316.46.055.1(574)

G.B. Kapbasova¹, R. Kervalishvili²¹Ye.A. Buketov Karaganda State University;²Tbilisi Medical and Biological College
(E-mail: kargu_ps@mail.ru)

Representation of the image of a political leader in men in the modern Kazakh society

The article deals with the quality of political leadership in this regard, the study was conducted in two phases. In the first phase analyzed the media, with which words were allocated category characterizing the image of a political leader. In the second phase, also with a view to identifying image of the political leader of the study were performed on 2 samples of male subjects: indigenous migrants from Kazakhstan and Georgia. It was found that ethnic and cultural stereotypes have a significant impact on the formation of an image of the future in our subjects. But on the political representation of these factors have a significant impact.

Key words: image of the future, psychology migration, presentation of the image of a political leader.

Policy in the modern world is one of the leading and most important places in the life of each person. People voluntarily or involuntarily analyzes political life, most take part in the elections, often Comprehending life of their country, society through the lens of key political figures, political leaders. Understanding, giving semantic values of their lives through political leaders allows you to create and build their lives, their future. It is, therefore, our task was to examine, explore, then how is an idea of political leadership in the context of the formation of ideas about the future of a person, what mechanisms influence the formation of [1].

In order to study and obtain objective (quantification) representation of the image of a political leader, formed by the media in the Republic of Kazakhstan we carried out a content analysis of Kazakhstani publications: 1. nationwide, the Republican newspaper Kazakhstan «Kazakhstan truth»; 2. The regional newspaper «Industrial Karaganda»; 3. The newspaper «Kursiv»; 4. The newspaper «Business Kazakhstan».

These newspapers were selected as newspapers, reflecting and republican and regional audience, the official press.

Analyzed period for newspapers — period: November 2013 — November 2014.

1. «Kazakhstan truth». Total views 250 issues of the newspaper, 124 issues of the newspaper published materials involving issues of political leadership in Kazakhstan, the quality and characteristics of the image of a political leader.

As the results of the content analysis, often in a printed publication one of the main qualities of a political leader is called: authority — 45.1 % (56 articles), education — 21.7 % (27 articles), oratory — 12.9 % (16 articles) chestnost — 4.8 % (6 items), image, appearance oblik — 4.3 % (5 items), popularity, ability to command by 3.2 % (4 articles), wisdom, sociability, intuition 1 6 % (2 articles).

2. Regionalnaya newspaper «Industrial Karaganda». Viewed 156 issues of the newspaper. Of these 115 numbers published information, which contained the analyzed characteristics. Thus, the credibility, reliability traced in 48 articles (41.7 %), education, knowledge in 32 articles (27.8 %), image (positive) in 22 articles (19.2 %), other qualities (oratory, honesty popularity, intuition) in 13 articles (11.3 %).

3. The newspaper «Kursiv»; analyzed 52 issues of the newspaper (article 132), in their business acumen (which have been associated with the ability to command, to make a decision, wisdom, intuition), education, determination is inextricably linked with the political way in the majority of cases, respectively, 57, 43, 13 articles, which amounted to 43.1 %; 32.5 %, 10.0 %. In the 19 articles (14.3 %) in total were specified and other qualities — honesty, commitment to family values, ability to make decisions, wisdom, etc.

4. The newspaper «Business Kazakhstan». 50 issues of the newspaper, which we have reviewed and analyzed (122 articles), special emphasis was placed on education (37 articles — 30.8 %), and the ability to make decisions (35 articles — 28.6 %), reliability and wisdom (23 articles — 24.6 %). Other qualities: kindness, justice to the criticism were not so significant.

The ideal image of a political leader in Kazakhstan is associated primarily with the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev. Thus, the article which describes the political activities of the President of the Republic of Kazakhstan met in the above newspapers in 92 %, in contrast to the leaders of the capital and regional scale.

In modern societies, there is a request for a charismatic, unique policy, including personal dignity which authority is clearly seen as outstanding achievements, skills of the individual. Primarily for Kazakhstan it is expressed in the determination, activity, «iron» will of the leader. In addition to the «iron character», a political leader must possess qualities such as confidence, decision-making ability, the ability to command. These qualities presuppose thoroughness, commitment to one idea, one line reliability. Such policies can clearly set goals and achieve them. It is this individual and charismatic image of the politician demanded in today's society.

Thus, formed a positive image among the masses policy. Of course, the prevalence of «business» qualities in no way rejects and emotional category image of a political leader. Emotional qualities contribute to the formation of public attitudes about fair and honest leader.

No less important is the education policy, his mind, his ability to speak eloquently and persuasively, that his oratorical skills.

Thus, most of the articles form the perfect image of a political leader as a wise, educated man, authoritative, decisive, with a fine intuition, honest, popular, able to form a clear idea of the masses to further the development of the state. It is these qualities of a leader, selected as a result of a content analysis were used in determining the image of a political leader in our sample.

According to the results of content analysis was carried out by us as a political group leader. We have identified 4 groups: political, personal, business and moral.

The political, we carried: authority, rhetoric, image, popularity. The structure of personal qualities — intelligence, self-control, sensitivity, wisdom, intuition, sociability. Business qualities — qualities that are needed primarily for policy decision-making, ie ability to command, determination. Moral qualities, respec-

tively, nepotism, tolerance of criticism, fairness and honesty. These qualities are allocated as a result of media content analysis served as the basis for the formation of scale in the future.

Summarized the results of content analysis, we can note that the political and personal qualities were mentioned more often than business and moral. The totality of all these qualities and forms a highly positive assessment of the political leader of the masses.

In the future, these results were confirmed.

Ranking as the image of a political leader (as modified by us Likert scale) showed that significant differences in men indigenous Kazakhs and indigenous Georgians missing. This can be seen in the chart comparing the ranking as a political leader of men in our sample.

Thus, the most important qualities for a political leader Georgians called education (7.2 points) and oratory (4.5 points), and it is clear that education is the leader among all the qualities of selected representatives of this ethnic group. Native Kazakhs almost equally appreciated qualities such as education and oratory (respectively 4.9 and 4.8 points). Just give them the highest scores in their sample.

The diagram shows that the scale of "education" Georgians estimated at 7.2 points; scale «art of oratory» — 4.53 points; scale «leadership» — 2.73 points; scale «self-control» — 2.23 points; scale «popularity» — 2.43 points; scale of «goodwill» — 1.9 points; scale «sociability» — 1.83 points; scale «mind» — 2.16 points; scale of «sensitivity» — 2.5 points; scale «tolerance to criticism» — 2.33 points; scale of «nepotism» — 2.56 points; scale «determination» — 1.4 points; scale «image» — 1.73 points; scale of «honesty» — 1.26 points; scale «intuition» — 0.8 points; scale of «justice» — 0.7 points; scale «ability to command» — 0.56 points; scale «wisdom» — 0.43 points.

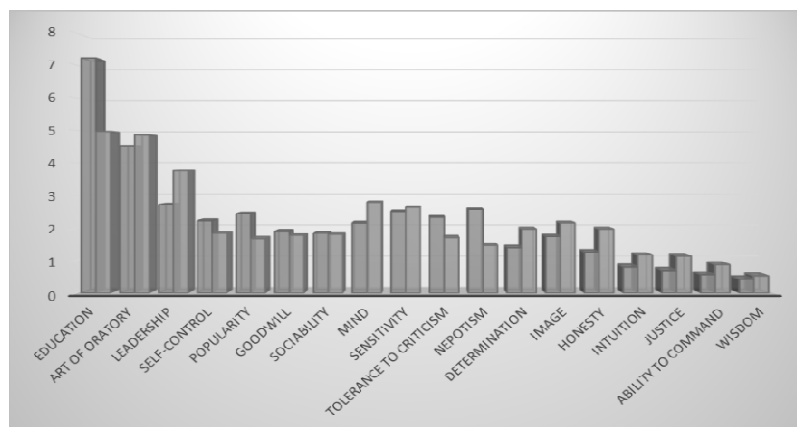

Figure1. Chart ranking the qualities of political leadership Georgians

These preferences confirming previous findings that the value of ensuring the realization of their aspirations for the future and Kazakhs, Georgians rely on the value of achievements: dedication, commitment to education, competence, success and social approval activities. And it is these qualities of the ideal image of a political leader formed the media.

The diagram shows that the scale of «education» of Kazakhstan was estimated at 3.77 points; scale «art of oratory» — 4.87 points; scale «leadership» — 3.77 points; scale «self-control» — 1.83 points; scale «popularity» — 1.67 points; scale of «goodwill» — 1.77 points; scale «sociability» — 1.8 points; scale «mind» — 2.8 points; scale of «sensitivity» — 2.63 points; scale «tolerance to criticism» — 1.7 points; scale of «nepotism» — 1.47 points; scale «determination» — 1.97 points; scale «image» — 2.17 points; scale of «honesty» — 1.97 points; scale «intuition» — 1.17 points; scale of «justice» — 1.13 points; scale «ability to command» — 0.8 points; scale «wisdom» — 0.53 points.

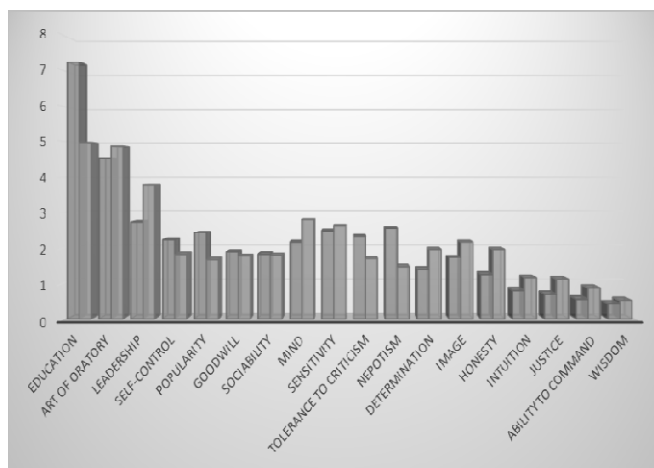

Figure 2. Diagram of ranking the quality of political leadership from Kazakhstan

In determining the least important qualities of the ideal image of a political leader and representatives of the Georgian Kazakh ethnic groups have also expressed solidarity. So, the least important qualities for a political leader was the name of the following: equity, ability to command, intuition and wisdom. And the wisdom in this instance, acquired a different meaning in contrast to the mind. The mind is treated as certain show pleasing, perzhde all analytical abilities of the individual, and wisdom — as the ability to apply these skills in certain situations based on life experience. In general, the sample, the mind takes a leading position than wisdom.

So, the Georgians appreciated qualities such as wisdom (0.4 points), the ability to command (0.5 points), justice (0.7 points) and intuition (0.8 points) is very low. Similar positions in both men Kazakhstan: wisdom (0.5 points), the ability to command (0.8 points), justice (1.1 points) and intuition (1.1 points). That shows, in general, a pragmatic attitude to the world, inherent in men as native Georgians and indigenous Kazakhs.

The diagram can be seen the gap in relation to education for men and Kazakh Georgian ethnos, some smaller discrepancies in relation to the popularity of tolerance to criticism and nepotism. Georgians for these qualities are more important than for Kazakhstan. For representatives of the Kazakh ethnic group more important than for the Georgians are oratory, leadership, intelligence, image and integrity.

Thus, the highest ranks were obtained from the Georgians, and the Kazakhs on the scales: education, public speaking, leadership, which shows a similar representation of men in our sample.

Significant differences between the groups in the distribution of the results on the scale of «the ideal image of a political leader» (Mann-Whitney Uemp = 162, at critical values $r \leq 0.01 = 88$ and $r \leq 0.05 = 109$) had not been received. Thus, the ideal image of a political leader in the increasingly shaped the media than in the images of the future representatives of our sample.

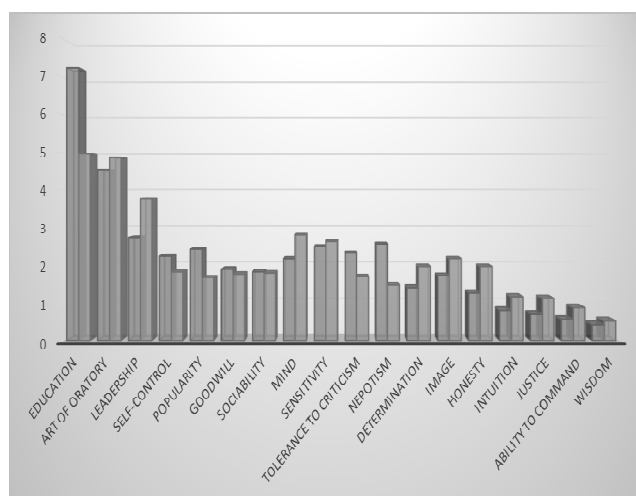

Figure 3. Diagram of performance ranking as a political leader of men in both groups compared

Comparing the image of the future and the image of the political leader of men in our sample, we concluded that the image of the future in men Georgian nation and Kazakhs are different, but the image of a political leader is similar.

So, most Kazakhs (16 %) appreciate their future, because the future they bind many plans, hopes, intentions. It is full of opportunities and valuable to them. The future for them in an orderly and structured, depends on your own efforts, as evidenced by high scores on «structuring» (HSR = 4.68) and «internal control» (HSR = 4.72).

By the method of Schwartz and the highest rates were obtained from the same values as the «achievements» (HSR = 5.21), ie, for Kazakhstan is very important commitment, respect in the community, competence.

For the Georgians, is now more important (15 %), Georgians sufficiently appreciate the temporal dimensions of their lives, take them meaningful, relevant and important.

The future for them as structured (XCP = 4.38), as well as for Kazakhstan, but to a lesser extent. Because the future is perceived as something very far, it seems that time is running too slow, «still to come», they are not fully aware of the easy or difficult it will be.

The value of the «achievements», «maturity» received higher grades, respectively (XCP = 5.23) and (XCP = 4.42). They also appreciate the authority, education, hard work and dedication.

Image of the future depends on the cultural and ethnic rights, a significant role in the development of ideas about the future is just playing the cultural and social context. Idea of the future life events is not an individual phenomenon, but is determined by the influence of the social environment in which a person develops.

Time perspective man at every moment determined by the characteristics of the situation and individual preferences, the latter are relatively stable and depend on cultural factors and social belonging.

In the process of socialization formed ethnic and cultural patterns of behavior that leads to the formation of the national character. National character — a set of common and recurring in persons of a certain nationality traits as manners, behaviors, ways of understanding reality.

In the process of character education harmoniously integrated and significant for the formation of ethnic and national traits that are considered normative. For Kazakhs — a genuine kindness, honesty, compassion, hospitality, sobriety, patience in suffering transferring And Georgians often become leaders in the team, it contributes to the development of such qualities as formed organizational and communication skills, self-reliance. Also play an important role especially education, in which a boy from childhood orient the importance of men taking care of the younger and weaker. In this case, education (especially boys) are not used prohibitions and punishments, families cultivated a love for the younger Drinking elders, as has been said, respectfully but quite differentiated. If the disposal of the head belonging to other ethnic groups perceived as touches their national dignity, that such an order is resisted.

Despite the fact that both the Kazakhs and Georgians are fairly traditional cultures, ethnic and cultural stereotypes have a significant impact on the formation of an image of the future. But on the political representation of these factors have a significant impact. The image of a political leader is possible to form only at high awareness, in this case the men in our sample as well as the modern information society requires easy access to the diverse nature of the information, including the political. Information everywhere, constantly and rapidly updated.

Experts and authoritative sources, which include the official and the press, are some of the major shaping political attitudes of the population.

These sources of information and allow the participants to form our study quite a number of characteristics of the image of a political leader, especially a positive plan. That is, in a positive way with the political leader pin their aspirations, hopes for the future of men in our sample, giving it qualities such as education, intelligence and composure.

Thus, it is important in shaping the image of a political leader have value orientations of people: well-being, the nation, the state, economic or political freedom, strength, equality, social justice, loyalty to the traditions of society, technical and economic progress, social hierarchy, the protection of the environment, democracy and others. For most people, the image of a political leader is on a pragmatic foundation. They relate the policy according to their needs and interests, which are manifested in the present and future oriented person [2].

References

- 1 *Абашкина Е., Егорова–Гантман Е.* Политиками не рождаются: как стать и остаться эффективным политическим лидером. — М.: Антика, 1993. — 280 с.
- 2 *Политическое консультирование.* — М.: Центр политического консультирования «Никколо–М», 1999. — 471 с.

Г.Б.Қапбасова, Р.Кервалишвили

Қазіргі қазақстандық қоғамындағы ерлердің саяси көшбасшы кейіпі туралы түсінік

Мақалада саяси көшбасшы сапалары қарастырылды, осыған байланысты зерттеу екі кезеңде ұйымдастырылды. Бірінші кезеңде сөз-категория көмегімен анықталған саяси лидердің бейнесін сипаттайтын бұқаралық ақпарат құралдарына талдау жасалды. Екінші кезеңде зерттелуші ер адам екі таңдау санына Қазақстанның жергілікті тұрғындары мен Грузия мигранттарына тағы да саяси лидердің бейнесін анықтау мақсатында зерттеу жүргізілді. Нәтижесінде біздің зерттеушілеріміздің болашақ бейнесінің қалыптасуына этномәдени таптауырындардың мәнді әсерінің бар екендігі анықталды. Бірақ бұл факторлар саяси көрініске мәнді ықпал етпейді.

Г.Б.Капбасова, Р.Кервалишвили

Представления об образе политического лидера у мужчин в современном казахстанском обществе

В статье рассматриваются качества политического лидера. В связи с этим исследование проводилось в два этапа. На первом этапе проводился анализ средств массовой информации, при помощи которого были выделены слова-категории, характеризующие образ политического лидера. На втором этапе, также с целью выявления образа политического лидера, исследования были проведены на 2-х выборках испытуемых-мужчин: коренных жителей Казахстана и мигрантов из Грузии. Было выявлено, что этнокультурные стереотипы оказывают значительное влияние на формирование образа будущего у наших испытуемых. Но на политические представления эти факторы не оказывают существенного влияния.

References

- 1 *Abashkina E., Egorova–Gantman E.* *Politicians are not born: how to become and remain effective political leader*, Moscow: Antiqua, 1993, 280 p.
- 2 *Political consultation*, Moscow: Center for Political Consulting «Niccolo–M», 1999, 471 p.

Т.К.Кудайбердиев

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: ya.ab1234567@yandex.ru)

Психолого-педагогические и организационные особенности современной системы финского образования

В статье проанализированы некоторые особенности модели содержания образования в системе образования Финляндии. Отмечено, что превращение казахстанского общего образования в средство экономического роста и развития государства — это главный вызов, стоящий и перед Республикой Казахстан. Поиск ответа на него, отмечает автор, с необходимостью требует осмысления отечественного и зарубежного опыта образования детей и молодежи, анализа динамики развития ценностей и политик образования в мировом образовательном пространстве. Выбор финского опыта реформирования системы образования автором статьи связан с достижениями этой страны в исследованиях национального и международного уровня.

Ключевые слова: модели содержания образования, динамика развития ценностей и политик образования в мире, системообразующие особенности современных систем образования, базовые принципы современной системы финского образования, её дидактическая модель.

Новое понимание задач современной школы, процесса и результата образования с необходимостью требует переосмысления отечественного и зарубежного опыта образования детей и молодёжи.

На слайде представлены модели содержания образования, реализуемые в разных странах. По существу, эти модели отражают динамику развития ценностей и политик образования в мировом образовательном пространстве [1].

С л а й д

Модели содержания образования (динамика развития ценностей и политик образования в мире)					
Ценности			Политика		
№	Философия	Миссия	Цели	Средства	Результаты
3	Экзистенциализм - Духовный гуманизм - акцент на уникальности и неповторимости ребенка, поиске значения личности в человеческом существовании, человеколюбии и возрастании, восприятии ребенка в четвертом измерении (духовном)	Ребёнок	-помочь осознать личное «Я»; -открыть целостность ребёнка	-индивидуальное обучение; -открытый класс; -свободная школа; -школа без неудач	-осмысление знаний; -способность интерпретировать их; -самореализация
2	Прогрессивизм - в основе лежит прагматизм и свобода самовыражения детей, предоставление им более пространной среды в обучении, в которой дети смогли бы реализовать зрелище своих инстинктивных импульсов в творчестве, выступает против вмешательства взрослых в установление целей обучения или учебной программы детей	Общество, социальная эффективность, компетентности	-научить учиться; -размышлять; -решать проблемы; -воспитывать	-творческие проекты; -активные методы; -интеграция; -новые предметы	-способность решать проблемы; -анализ, оценка окружающей среды; -изменение общества; -компетенции
1	Перениализм Эсениализм 1. авторитарность учителя, 2. предпочтении учебников и книжных методов обучения, 3. зубрежка информации и фактического материала, 4. подход 4-х стен, который фактически изолирует образование от социальной реальности, 5. использование страха или физического наказания как формы дисциплины	Учебный предмет	-научить через повторение; -всем дать одно и то же качество	-учебные предметы; -стандарты; -тесты	-формальное знание; -нивелированное учебное содержание -человек-технократ и университет

Какие же ценности и политики образования или, иначе говоря, модели содержания образования реализуются в Республике Казахстан сейчас?

Конечно, большинство организаций образования РК реализует первую модель, миссией которой является учебный предмет. Цель — научить через повторение и всем дать одно и то же качество. Средства — учебные предметы, стандарты, тесты. Результаты, на которые выводит данная модель, — формальное знание, нивелированное учебное содержание, человек-технократ и университет. Философия данной модели характеризуется авторитарностью учителя, предпочтением учебников и книжных методов обучения, «зубрежкой» информации и фактического материала, подходом «четырёх стен», который фактически изолирует образование от социальной реальности, а также центрируется на страхе или физическом наказании как форме дисциплины.

Некоторые инновационные образовательные проекты (например, Назарбаев интеллектуальные школы и др.) пытаются реализовать вторую модель, предназначением которой являются общество, социальная эффективность, компетентности. Цель второй модели — научить учиться, размышлять, решать проблемы, воспитывать. Основные средства данной модели — творческие проекты, активные методы, интеграция, новые предметы. Результаты, на которые выводит вторая модель, — способность решать проблемы, анализ и оценка окружающей среды, изменение общества и компетенции. Философия второй модели содержания образования базируется на прагматизме и свободе самовыражения детей, предоставлении им более пространной среды в обучении, в которой дети смогли бы реализовать энергию своих инстинктивных импульсов в творчестве. Философия данной модели выступает против вмешательства взрослых в установлении целей обучения или учебной программы детей.

Национальный научно-практический образовательный и оздоровительный центр «БОБЕК» в пилотном режиме апробирует третью модель, цель которой — помочь осознать личное «Я», открыть целостность ребёнка. Основные средства — индивидуальное обучение, открытый класс, свободная школа, школа без неудач. Результаты, на которые выводит данная модель, — осмысление знаний, способность интерпретировать их, самореализация. Философия данной модели строится не просто на гуманизме, а на духовном гуманизме, т.е. делает акцент на уникальности и неповторимости ребёнка, поиске значения личности в человеческом существовании, человеколюбии и возрастании восприятия ребёнка в четвертом измерении (духовном).

Наиболее развитые страны (по результатам международной оценки качества образования — PISA) реализуют третью — личностно-ориентированную модель или, вернее говоря, модель образования, ориентированную на ребёнка.

Суть образовательных доктрин развитых стран: образование — средство экономического роста и развития государства через усиление роли самостоятельности и субъектности человека, который не будет ждать инструкций, а вступит в жизнь с уже сложившимся творческим, проектно-конструктивным и духовно-личностным опытом [2].

По существу, превращение казахстанского общего образования в средство экономического роста и развития государства — это главный вызов, стоящий перед Республикой Казахстан. Поэтому нам необходимо знать психолого-педагогические и организационные особенности модели образования развитых стран.

Приведем системообразующие особенности этих моделей.

1. Меняется принцип построения учебной программы: единицей программы становится продвижение ученика в достижении целей обучения, а не часы, отведённые на отдельный предмет.
2. Наличие метапредметных личностных результатов, достижение которых возможно через работу в предметных и межпредметных областях.
3. Цель моделей — стимулировать развитие целостной личности ученика.
4. Метапредметные личностные результаты должны соответствовать структуре целостной личности ученика [3].

Метапредметные личностные результаты в данных моделях — база реализации и развития потенциала каждого ребёнка, его личности, компетенций, а значит, и формирования его знаний, умений и навыков [2].

Таким образом, модели обучения развитых стран базируются на куррикулярном планировании и оценке по целям куррикулума.

В статье проанализированы некоторые особенности модели содержания образования в системе образования Финляндии, которая показывает постоянные достижения на национальном уровне. Финская молодежь с конца 60-х годов прошлого века демонстрирует непрерывный рост учебных достижений по всем школьным предметам. В сравнении с другими странами Финляндия с конца 60-х го-

дов XX в. до сегодняшнего дня переместилась со своего места в середине списка на лидирующие позиции [4].

Базовые принципы современной системы финского образования основаны на равенстве доступа к качественному образованию и использовании системы новой дидактики, построенной на принципах современной педагогической психологии.

Такая система учитывает, насколько это возможно, уровень развития и особенности учеников. По существу, это адаптивная система обучения, работающая в «зоне ближайшего развития». А так как все дети разные, то на практике адаптивная система обучения означает индивидуализацию и внутреннюю дифференциацию учебного процесса.

Именно эта идея лежит в основе новой педагогической культуры, обеспечившей Финляндии столь высокие результаты в международных исследованиях [4]. Достижения в области дидактики состоят в том, что в стране удалось обеспечить систему адаптивного обучения дидактическими материалами и создать образовательную среду, отвечающую требованиям адаптивного обучения, кроме того, выстроить процедуры оценивания, обеспечивающие необходимую корректировку учебного процесса.

Иными словами, обучение адаптируется к нуждам и запросам конкретных учащихся конкретной школы, а система оценки соответствует целям национального куррикулума.

Планирование на основе куррикулов и оценка по целям куррикулума стали разрабатываться в Европе и в Финляндии в 60-е–70-е годы XX столетия. В их основе лежали результаты психолого-педагогических и социологических исследований образования.

Основной вопрос, решавшийся в этих исследованиях, звучал так: какие факторы определяют индивидуальные различия в уровне учебных достижений учащихся?

В результате данных исследований были выявлены факторы, механизмы и условия, которые составили основу реформы дидактики и пересмотра программ обучения, а также была обоснована социальная и педагогическая целесообразность перехода к всеобщему, единому для всего населения образованию.

Например, учение стало рассматриваться не как индивидуальное или генетическое явление, но как общественная и структурная проблема, которую можно решать с помощью политики в области образования и педагогической практики. По существу, исследования в Финляндии на практике подтвердили основные выводы культурно-исторической теории Л.С. Выготского и других советских психологов. То есть Финляндия в практике обучения отказалась от традиционного подхода, объяснявшего индивидуальные различия теорией врожденных наследственных факторов и устойчивых способностей «интеллекта», «одаренности», «свойств характера» и т.п. [5].

В «Учебной программе финской основной школы» 1970 г. это сформулировано следующим образом: «Не следует переоценивать влияние разных когнитивных способностей на результаты обучения. Если учебный материал строится таким образом, что он подходит для любого ученика, становясь, шаг за шагом все более сложным, и если индивидуальные различия учитывают время, необходимое для обучения, то учебные результаты групп с разным уровнем способностей будут несущественно отличаться друг от друга» [6].

Тем самым Финляндия начала движение от модели немецкой гимназии и немецкой педагогики XIX в., которые составляли основу систем образования не только во всех европейских странах, но и в СССР и США.

Как показал наш анализ, изменения в финской системе обучения отражают этапы развития современной педагогической психологии, новейшие достижения которой сразу же внедрялись в практику [5].

Хотя между финскими школами есть различия, основополагающие педагогические принципы, отраженные в национальных и школьных куррикулах, признаны повсеместно. Государство отслеживает и регулирует их, например, через постановку основных целей, организацию педагогической поддержки учения, с помощью учебных программ и практики оценивания.

Для обучения разработаны ясные, общие для всех учащихся цели обучения. Они разрабатываются с учетом специфики отдельных предметов и конкретизируются в методических руководствах для учителей. Таким образом, принцип равноправия в отношении результатов обучения реализуется через учебные программы, в которых совершенно точно зафиксирован уровень требований для учащихся каждого класса. На основе таких программ разрабатываются методические указания для школ и учителей.

Воплощение этих целей потребовало существенного изменения в педагогическом мышлении и педагогической культуре школ. Прежняя культура внешней дифференции, сегрегации и отбора, характерная для параллельной школьной системы, уступила место культуре единства, равноправия и социальной ответственности.

Равноправие в отношении результатов обучения с необходимостью потребовало разработки новых механизмов, методик и акцентирования внимания и ресурсов на учащихся со слабыми достижениями, тех, у кого неблагоприятный семейный климат или негативный по отношению к учебе настрой в семье, или тех, кто вообще имеет какие-либо проблемы в обучении.

В качестве дидактической модели, обеспечивающей этот процесс, Финляндия приняла концепцию американского педагога Блума (Bloom) «Mastery learning», основанную на предположении, что результаты обучения могут быть существенно улучшены, если цели обучения тщательно формулируются, урок разбивается на периоды и время обучения варьируется [7].

Финскую систему образования привлекли следующие принципы концепции *Mastery learning*:

- 1) учебный материал делится на учебные задания с точными целями;
- 2) достижение целей отслеживается с помощью формативного и суммарного оценивания;
- 3) формативное оценивание помогает установить, какие фрагменты материала при изучении вызывают трудности, у каких учащихся имеются проблемы в обучении;
- 4) незамедлительно предпринимаются попытки избежать трудностей в обучении с помощью коррекционного (поддерживающего) обучения;
- 5) вера в себя, в свои силы и способности и усиление позитивного отношения к учебе поддерживаются с помощью переживаний успеха;
- 6) для достижения учебных целей всеми учащимися варьируются время, отведенное для учения и обучения, учебные материалы и организация учебного процесса в зависимости от достижений и успехов каждого конкретного ученика;
- 7) уже на ранних этапах обучения практикуется самооценка.

Система Б. Блума имеет много общего с реформой куррикулума С. Робинсона. Недаром систему Б. Блума называли «куррикулярной дидактикой».

Таким образом, система адаптивного обучения на основе достижения целей *Mastery learning* оказала огромное влияние на реформу дидактики и учебных программ не только в Финляндии, но и во всем мире.

В последние годы намечается переход от концепции Блума, в основе которой лежали модели бихевиористского толка, к конструктивистским моделям обучения, основывающимся на идеях Пиаже, в которых подчёркивается собственная активность ученика в обучении, его субъектность.

Педагогическая концепция финской системы обучения в конкретном воплощении имеет свои организационные особенности [5].

1. При внешнем формальном равенстве образовалась сильная внутрисистемная дифференциация: каждая школа обязана в соответствии с потребностями социума разработать и реализовать свой индивидуальный педагогический профиль. В рамках национального куррикулума коллегия каждой школы сама разрабатывает свою программу и учебные планы. То есть единые общие принципы и цели осуществляются на уровне отдельной школы по-разному.

2. Штаты финской школы также направлены на реализацию базовых принципов современной системы финского образования. Помимо администрации, учителей, классных руководителей и персонала столовой, в финской школе работают также:

школьная сестра — она не только фиксирует заболеваемость, но и организует профилактическую оздоровительную работу, так как имеет соответствующее дополнительное образование;

куратор — имеет базовое образование «социальный педагог» и занимается проблемами социального характера: конфликты группировок, межличностные конфликты, проблемы, которые нужно решать с участием родителей. Учитель, классный руководитель не занимается решением этих проблем. Они посылают конфликтующие стороны к куратору, основная компетентность которого — уметь решать межличностные и межгрупповые проблемы и владеть терапевтическими методами работы с группами;

психолог — специалист, который обязан хранить молчание о доверенных ему учениками проблемах, быть всегда готовым выслушать, поддержать, оказать компетентную помощь, что крайне важно для детей и подростков. Конечно, о настоящей психотерапии речь не идёт, дело касается инди-

видуальных психологических проблем (отношения с родственниками) и психологической поддержки. У учителя просто нет времени заниматься такими проблемами с учениками;

специальный учитель — это специалист, основная задача которого — поддержка и педагогическая работа с отстающими. Специальный учитель имеет основное учительское образование, опыт работы в школе (не менее трёх лет) и специальное дополнительное образование, включающее в себя основы психологии. Специальный учитель — это специалист, владеющий разнообразными методами и приёмами, необходимыми для преодоления вместе с учениками разнообразных трудностей в обучении;

ассистенты — не имеют специального образования (абитуриенты, ещё не получившие места в университете, студенты, неработающие родители – домохозяйки, ...) и работают почасовиками под руководством учительского состава. По существу, они обеспечивают систему замены учителей, поэтому отмены уроков из-за отсутствия педагога практически не бывает.

Таким образом, учителя в финской школе могут посвятить себя целиком и полностью преподаванию, так как для решения других возникающих проблем есть другие специалисты. Для того, чтобы обеспечить качество обучения, учитель ни в коем случае не должен отвлекаться от основной своей задачи — преподносить материал всему классу. Если какой-нибудь ученик мешает классу работать, ассистент садится рядом с ним и занимается индивидуально.

3. Методика работы современной финской школы базируется на принципе равенства доступа к качественному образованию:

- когда ученик не успевает за своим классом, то сначала приглашают специального учителя, который наблюдает за ним. В трудных случаях он забирает ученика и даёт ему индивидуальные уроки или проводит их в малых группах. Как правило, после таких дополнительных занятий ученик может вернуться в класс и продолжать своё обучение в классе;

- если ученику не удастся справиться с учебными проблемами с помощью специального учителя, то закон предписывает вынести этот случай на специальный совет, так называемый психолого-педагогический консилиум. Он собирается раз в месяц, и в него входят администрация школы, классный учитель, в отдельных случаях учитель-предметник, психолог, специальный учитель и школьный врач. Вначале выясняется, не являются ли проблемы ребёнка в учёбе следствием проблем со здоровьем. Если это так, то этим учеником должен заниматься врач, о чём сообщают родителям. Если дело не в этом, то совет ищет другие причины трудностей в обучении. Совет разрабатывает план, как ему помочь. Через месяц этот случай снова выносится на совет. Основной вопрос — помогли ли мероприятия, предусмотренные планом. Если нет видимых результатов, то обсуждают, что можно сделать ещё. Одна из возможностей — разработка индивидуального учебного плана (программы) для этого ученика. В этом случае не все учебные цели класса являются обязательными для данного ребёнка;

- организация сотрудничества школы с родителями базируется на совместной помощи ученику в процессе разработки индивидуального учебного плана (программы) этого ученика. Но если родители этого не хотят или не имеют возможности, то школа обходится сама.

4. Случаев правовых нарушений в этой системе нет, так как, по существу, вся система имеет адаптивный характер, а значит, направлена на реальную их профилактику. Система психолого-педагогического сопровождения развития личности ребёнка в финской школе способствует тому, что любая склонность к девиантному поведению выявляется на ранних этапах и ученику оказываются своевременная помощь и поддержка.

Таким образом, анализ и обобщение психолого-педагогических и организационных особенностей современной модели финского образования (одной из самых успешных в современном мире) позволили нам совместно с коллективом Карагандинской областной специализированной школы «Дарын» спроектировать и апробировать модель содержания образования, ориентированного на ребёнка [8]. В основе этой модели лежат следующие принципы и системообразующие особенности:

I. Принципы новой модели образовательного процесса ориентированы на перспективу будущего развития:

- 1) принцип равного права всех учащихся ОСШ «Дарын» в развитии и воспитании;
- 2) повышение общего уровня достижений **всех** учащихся ОСШ «Дарын»;
- 3) устранение барьеров и обеспечение непрерывности индивидуального пути развития **всех** учащихся ОСШ «Дарын»;
- 4) преодоление трудностей в обучении;

- 5) полноценное психологическое развитие каждого учащегося;
- 6) развитие субъект-субъектной культуры в отношениях между всеми субъектами образовательного процесса.

II. Системообразующие особенности новой модели образовательного процесса ОСШ «Дарын»:

- 1) меняется принцип построения учебной программы: единицей программы становится продвижение ученика в достижении целей обучения, а не часы, отведённые на отдельный предмет;
- 2) наличие метапредметных личностных результатов, достижение которых возможно через работу в предметных и межпредметных областях;
- 3) цель — стимулировать развитие целостной личности ученика;
- 4) метапредметные личностные результаты должны соответствовать структуре целостной личности ученика.

Основные компоненты модели [9]:

- 1) развивающая образовательная среда, позитивно влияющая на развитие мотивации учения;
- 2) новые формы организации учебного процесса, ориентированные на развитие самостоятельности и ответственности ученика за процесс и результаты своей деятельности;
- 3) индивидуализация (самостоятельное проектирование и реализация индивидуальных траекторий) обучения и развития;
- 4) психолого-педагогическое, учебно-методическое и организационное сопровождение развития образовательного процесса и всех его субъектов;
- 5) формирующая система оценивания индивидуального прогресса учащихся и профессионального развития педагогов;
- 6) система методической работы, ориентированной на результат (профессиональные компетенции и творческий потенциал педагогов);
- 7) корпоративное управление, ориентированное на результат, как механизм перехода от традиционной модели обучения к модели, ориентированной на ребёнка.

В последующих публикациях мы планируем более подробно описать каждую компоненту новой модели содержания образования и результаты их апробации на базе ОСШ «Дарын».

Список литературы

- 1 Концептуальные положения современной казахстанской модели образования / Сост. Кудайбердиев Т.К. — [ЭР]. Режим доступа: <http://hnu.docdat.com/docs/index-184449.html/> (дата обращения: 17.03.2015).
- 2 *Калиева Г.И., Кудайбердиев Т.К.* Предложения по Государственному общеобязательному стандарту образования начальной школы 12-летнего образования в Республике Казахстан. — [ЭР]. Режим доступа: <http://add.coolreferat.com/docs/index-19740.html/> (дата обращения: 17.03.2015).
- 3 *Кудайбердиев Т.К.* Нравственность и духовность — основа целостного развития личности // Материалы респ. науч.-практ. конф. Актуальные вопросы модернизации психологических служб в организациях образования Республики Казахстан». — [ЭР]. Режим доступа: <http://add.coolreferat.com/docs/index-19736.html/> (дата обращения: 17.03.2015).
- 4 *Загвоздкин В.К.* Реформа школьной системы и оценка качества школ в Финляндии / В.К. Загвоздкин. — М.: АПКИПРО, 2011. — 64 с.
- 5 *Загвоздкин В.* Секрет финского успеха // Народное образование. — 2006. — № 4. — С. 213–220.
- 6 POPS: Peruskoulun opetussuunnitel makomitean mietintö I, A4. — Helsinki: Valtionpainatuskeskus, 1970. — P. 136.
- 7 *Bloom B.* Mastery learning / B. Bloom. — New York: Holt, Rinehart & Winston, 1971.
- 8 Проектирование УВП в контексте современной казахстанской модели образования. Т.К. Кудайбердиев. — [ЭР]. Режим доступа: <http://collegu.ucoz.ru/publ/27-1-0-1769/> (дата обращения: 17.03.2015).
- 9 Областная специализированная школа для одарённых детей «Дарын» — школа интеллектуального развития / Программа Т.К.Кудайбердиева. — [ЭР]. Режим доступа: <http://uchil.net/?cm=104033/> (дата обращения: 17.03.2015).

Т.К.Құдайбердіұлы

Қазіргі финдік білім беру жүйесінің психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық ерекшеліктері

Мақалада Финляндия білім беру жүйесінің білім беру мазмұны үлгісінің кейбір ерекшеліктері талданып, қарастырылған. Қазақстандық жалпы білім беруді мемлекеттің дамуымен экономикалық өсу тәсіліне айналдыру Қазақстан Республикасының алдында тұрған басты мәселелердің бірі болып табылатындығы айтылған. Оның шешімін табуда балалар мен жастарға білім берудің отандық және шетелдік тәжірибесін зерделеуді, әлемдік білім беру кеңістігіндегі білім берудің саясаты мен құндылықтарының даму динамикасын талдауды талап етеді, дейді автор. Автормен білім беру жүйесін реформалауда финдік тәжірибені таңдауы бұл елдің ұлттық және халықаралық деңгейдегі зерттеу жетістіктеріне тікелей байланысты.

Т.К.Kudaiberdiev

Psycho-pedagogical and organizational features of a modern system of Finnish education

The transformation of the Kazakh general education tool for economic growth and development of the state — is the main challenge facing front and the Republic of Kazakhstan. Finding an answer to it, necessarily requires understanding of domestic and international experience in the education of children and young people, analyzing the dynamics of the values and policies of education in the world educational space. The article analyzes some of the features of the model curriculum in the education system in Finland. The choice of the Finnish experience of reforming the education system is associated with the achievements of this country in the study of national and international level. In comparison with other countries Finland since the late 60-ies of XX century to the present day has moved from his seat in the middle of the list for the leading positions.

References

- 1 *Conceptual principles of modern Kazakh model of education* TK. Kudaiberdiev, [ER]. Access mode: <http://hnu.docdat.com/docs/index-184449.html/> (date of address: 13.02.2015).
- 2 Kalieva G.I., Kudaiberdiev T.K. *Proposals for the State educational standards of primary school 12 years of education in the Republic of Kazakhstan*, [ER]. Access mode: [http://add.coolreferat.com/docs/index-19740.html /](http://add.coolreferat.com/docs/index-19740.html/) (date of address: 13.02.2015).
- 3 Kudaiberdiev T.K. Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference Actual problems of modernization of psychological services in educational institutions of the Republic of Kazakhstan, [ER]. Access mode: [http://add.coolreferat.com/docs/index-19736.html /](http://add.coolreferat.com/docs/index-19736.html/) (date of address: 13.02.2015).
- 4 Zagvozdkin V.K. *The reform of the school system and the evaluation of the quality of schools in Finland* / VK Zagvozdkin. Moscow: APKiPRO, 2011. 64 p.
- 5 Zagvozdkin B. *Public education*, 2006, 4 p. 213–220.
- 6 *POPS: Peruskoulun opetusuunnitel makomitean mietintö I, A4*, Helsinki: Valtionpainatuskeskus, 1970, p. 136.
- 7 Bloom B. *Mastery learning* / B. Bloom, New York: Holt, Rinehart & Winston, 1971.
- 8 *Design of the OHR in the context of modern Kazakh model of education* T.K. Kudaiberdiev, [ER]. Access mode: <http://collegiy.ucoz.ru/publ/27-1-0-1769> (date of address: 13.02.2015).
- 9 «Regional specialized school for gifted children «Daryn» — School of intellectual development» T.K. Kudaiberdiev, [ER]. Access mode: [http://www.it-n.ru/profil.aspx?cat_no=692&d_no=112715 /](http://www.it-n.ru/profil.aspx?cat_no=692&d_no=112715/) (date of address: 13.02.2015).

Е.А.Лазарева

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: elena.lasareva@mail.ru)

Исследование стратегий психологической защиты в общении у старшеклассников с различными акцентуациями характера

В статье рассматривается вопрос о соотношении стратегий психологической защиты в общении с акцентуациями характера в юношеском возрасте. Раскрыто содержание понятий «характер», «акцентуация», «психологическая защита», дана краткая характеристика юношеского возраста. Обоснована актуальность исследования. Представлена характеристика выборки и процедуры исследования. Описаны доминирующие стратегии психологической защиты в общении и их сходство у старшеклассников с определенными акцентуациями характера. Определены типы акцентуаций без выраженного преобладания конкретной стратегии психологической защиты. Выявлены стратегии, свойственные учащимся без акцентуаций характера.

Ключевые слова: юношеский возраст, характер, структура характера, черта характера, акцентуация, типы акцентуаций, психологическая защита, стратегия миролюбия, стратегия избегания, стратегия агрессии.

Юношеский возраст выделился в самостоятельный период жизни человека сравнительно недавно, в конце XIX в., в связи с процессами индустриализации и урбанизации [1; 262]. По мнению большинства современных авторов, юность охватывает период от 14–15 до 18 лет и является переходным этапом от подростничества к взрослости [2; 349]. В этом возрасте активно развивается самосознание, формируется мировоззрение, происходит личностное и профессиональное самоопределение [3; 163]. Продолжается и процесс формирования характера.

В психологии понятие «характер» рассматривается как «совокупность устойчивых индивидуальных особенностей личности, которые складываются и проявляются в деятельности и общении, обуславливая типичные для нее способы поведения» [4; 47]. Характер является структурным образованием. В его структуре можно выделить отдельные стороны или черты. Черты характера представляют собой «индивидуальные привычные формы поведения человека, в которых реализуется его отношение к действительности» [4; 49]. Устойчивые черты личности определяют отношение человека к окружающему миру, выполняемой деятельности, другим людям и к самому себе. Эти отношения закреплены в привычных для человека формах поведения, общения и деятельности.

Отдельные черты характера могут быть выражены в большей или меньшей степени и даже достигать крайних значений нормы, гранича с патологией. Такие чрезмерно «заостренные» черты А.Е.Личко обозначил термином «акцентуация характера». Акцентуации характера — это «крайние варианты его нормы, при которых отдельные черты характера чрезмерно усилены, отчего обнаруживается избирательная уязвимость в отношении определенного рода психогенных воздействий при хорошей и даже повышенной устойчивости к другим» [5]. Возникновение акцентуаций А.Е.Личко объяснил влиянием «особого рода психических травм или трудных ситуаций в жизни, а именно тех, которые предъявляют повышенные требования к «месту наименьшего сопротивления» в характере» [5].

Подробные описания определенных акцентуаций представлены в целом ряде классификаций характера (А.Е.Личко, К.Леонгард, Г.Шмишек).

Акцентуации чаще всего наблюдаются в подростковом и юношеском возрасте. По мере взросления в ходе воспитания и самовоспитания акцентуации характера сглаживаются, гармонизируются, поскольку структура характера подвижна, динамична и изменяется на протяжении жизни человека. Акцентуации, как правило, не способствуют выраженной социальной дезадаптации. Но в отрочестве наличие акцентуаций может приводить к разладам с собой и окружением, затруднять процесс адаптации к социальной среде. В связи с этим необходимо постоянно изучать условия воспитания личности, выявлять имеющиеся акцентуации и своевременно проводить их психологическую коррекцию [4; 52].

По данным В.А.Аверина, полученным с помощью опросника Г.Шмишека, в отрочестве наиболее распространены и выражены такие типы акцентуаций, как гипертимный, циклотимный и экзальтированный. При этом у девушек преобладают эмотивный, экзальтированный и гипертимный типы, а для

юношей характерны гипертимный, циклотимный, возбудимый и тревожный типы. Нетипичны для данного возраста дистимный, застревающий и педантичный типы акцентуаций [6; 375].

Как было отмечено выше, черты характера реализуются в привычных для человека формах поведения и общения. Для юношества общение является одной из важных сфер их жизни. Общение со взрослыми и сверстниками организуется по-разному, различается по содержанию и целям, но выступает значимым фактором психического развития. В напряженных или конфликтных ситуациях проявляются не только акцентуации, но и разнообразные психологические защиты.

Психологическая защита может рассматриваться как «специальная регулятивная система стабилизации личности, направленная на устранение или сведение до минимума чувства тревоги, связанного с осознанием конфликта» [7]. Ее функция состоит в защите сознания человека от негативных, травмирующих переживаний. В первую очередь в подобной защите нуждаются самооценка, самоуважение, чувство уверенности, Я-концепция, целостность личности, индивидуальность. Также предметами защиты являются мотивационные образования (желания, предпочтения, вкусы), когнитивные структуры (мировоззрение, мнения, знания), поведенческие проявления (привычки, умения, стиль общения, поведения или деятельности) [7].

Ф.В.Бассин и ряд других исследователей считают, что психологическая защита является нормальным, повседневно работающим механизмом человеческого сознания. С этой точки зрения психологическая защита рассматривается как способ предотвращения дезорганизации поведения человека, которая наступает не только при столкновении сознательного и бессознательного, но и в случае противоборства между вполне осознаваемыми установками [8].

Вместе с тем психологическая защита может рассматриваться как негативное явление в тех случаях, когда конфликтная ситуация значима и требует активной работы над причинами конфликта. Психологические механизмы снижают эмоциональную напряженность и затушевывают важность конфликта для личности.

В. Куликов полагает, что психологическая защита представляет собой функцию личности в целом, сложную структурно-функциональную систему. В нее включаются взаимосвязанные компоненты: мировоззренческие (убеждения и взгляды личности), мыслительные (сомнение, недоверие), эмоциональные (антипатия, робость, страх), волевые (принципиальность, негативизм) [7]. Представители глубинной психологии также подчеркивают, что организм реагирует на различные нарушения гомеостаза как целостная система. Так, В.Райх отмечает, что защитным механизмом может выступать вся структура характера человека. Такое понимание психологических защит позволило сформулировать гипотезы о наличии связи между ненормативным функционированием механизмов защиты и определенными акцентуациями характера, девиациями поведения [8].

В связи со сказанным выше мы совместно с Н.Улановым организовали исследование, нацеленное на то, чтобы выявить доминирующие типы психологических защит в общении у старшеклассников с различными акцентуациями характера.

Для достижения цели мы применили следующие методики:

1) опросник Г. Шмишека «Выявление акцентуаций» [9; 589]. Он позволяет диагностировать 10 типов акцентуаций характера у лиц подросткового и юношеского возраста: демонстративный, застревающий, педантичный, возбудимый, гипертимный, дистимический, тревожно-боязливый, аффективно-экзальтированный, эмотивный, циклотимический;

2) методика диагностики доминирующей стратегии психологической защиты в общении В.В.Бойко [10]. Она направлена на выявление преобладающего типа защитного механизма: миролюбие, избегание, агрессия.

На первом этапе исследования посредством методики Г.Шмишека мы сформировали 11 групп испытуемых. В каждую из них вошли по 20 учащихся 10–11 классов школ г. Караганды (по 10 юношей и девушек в возрасте 15–16 лет). В десять групп были включены лица, имеющие выраженную акцентуацию из перечисленных выше. Они набрали более 19 баллов по той или иной шкале акцентуаций. Одиннадцатую группу составили юноши и девушки без акцентуаций, набравшие менее 12 баллов по каждой шкале. Общий объем выборки составил 220 человек.

На втором этапе исследования с помощью методики В.В.Бойко мы определили доминирующие стратегии психологических защит в каждой группе испытуемых.

Результаты показали, что у учащихся с гипертимным, эмотивным и аффективно-экзальтированным типами акцентуаций преобладает стратегия «Миролюбие» (см. табл. 1).

**Соотношение испытуемых с различными типами акцентуаций
с преобладанием стратегии «Миролюбие» (в %)**

Тип акцентуации	Стратегия психологической защиты		
	Миролюбие	Избегание	Агрессия
Гипертимный	65	10	25
Эмотивный	70	30	-
Аффективно-экзальтированный	80	10	10

Миролюбие предполагает наличие у человека стремления к партнерским отношениям и сотрудничеству, умение идти на компромиссы, готовность пожертвовать некоторыми своими интересами для сохранения собственного достоинства. Миролюбие — психологическая стратегия защиты личности, где основную роль играют интеллект и характер. Интеллект способствует нейтрализации агрессивных эмоций в случае угрозы для «Я»-личности. В характере должны присутствовать такие черты, как мягкость, уравновешенность, коммуникабельность. Также за миролюбием могут стоять мотивы приспособления, нежелание противостоять напору собеседника, идти на обострение отношений и конфликты, чтобы не травмировать свое «Я». Миролюбие не всегда является эффективной стратегией психологической защиты. Иногда оно указывает на слабое развитие волевых качеств.

Данная стратегия преобладает в группе гипертимных испытуемых. Учащиеся с гипертимным типом акцентуации отличаются подвижностью, общительностью, выразительностью жестикуляции, мимики и пантомимики. Они любят компании сверстников, вносят в них веселье и энергию. Эти старшеклассники почти всегда имеют хорошее настроение, высокий жизненный тонус. Им присуща высокая самооценка, инициативность, изобретательность и в то же время легкомыслие, склонность к озорству, недостаток дистанции в отношениях с другими людьми. Можно предположить, что юноши и девушки с гипертимным типом акцентуации чаще всего используют данную стратегию ввиду их общительности, оптимистичности, веселости. В силу этих психологических особенностей им достаточно легко проявлять миролюбие и получать при этом необходимые для себя результаты.

Вместе с тем у гипертимных учащихся ярко выражено стремление к самостоятельности, они с трудом переносят условия жесткой дисциплины. Это может выступать источником конфликтов с окружающими. Им присущи раздражительность и гневливость, особенно если они наталкиваются на противодействие или терпят неудачу. Данные черты могут определять применение агрессии.

Для учащихся с эмотивным типом акцентуации свойственны эмоциональность, чувствительность, тревожность, глубокие реакции в сфере тонких чувств. Наиболее выраженная черта — гуманность. Они глубоко сопереживают людям, умеют радоваться достижениям других. Люди с этой акцентуацией впечатлительны, поэтому серьезно воспринимают те или иные события в жизни. Они не склонны выплескивать свои эмоции, высказывать обиду, редко вступают в конфликты.

Использование миролюбия как психологической защиты лицами с эмотивным типом акцентуации обусловлено такими чертами характера, как чувствительность, тревожность, отзывчивость, мягкосердечие, эмпатийность. Для них легче решить спорные ситуации мирным путем, нежели проявить агрессивность, негуманность по отношению к окружающим их людям. Эти же черты приводят к стратегии избегания и отсутствию агрессии.

Аффективно-экзальтированный тип акцентуации характеризуется бурными эмоциями, способностью восхищаться кем- или чем-либо. Данным людям присуще ощущение радости, счастья, причем его причиной могут служить события, не вызывающие у других людей большого эмоционального подъема. Также легко они могут приходить в отчаяние от печальных событий. Лица с данной акцентуацией общительны, словоохотливы, влюбчивы, как правило, не доводят ситуацию до открытого конфликта.

Учащиеся с аффективно-экзальтированным типом акцентуации характера улыбки, контактны, альтруистичны, привязаны к близким и друзьям. Эти особенности могут объяснять использование миролюбия в качестве доминирующей стратегии психологической защиты в общении.

Юноши и девушки с тревожно-боязливым и дистимическим типами акцентуаций чаще других прибегают к стратегии «Избегание» (см. табл. 2).

Т а б л и ц а 2

**Соотношение испытуемых с различными типами акцентуаций
с преобладанием стратегии «Избегание» (в %)**

Тип акцентуации	Стратегия психологической защиты		
	Миролюбие	Избегание	Агрессия
Тревожно-боязливый	25	75	-
Дистимический	15	85	-

Избегание — психологическая стратегия защиты, позволяющая личности сберечь свои интеллектуальные и эмоциональные ресурсы. Лица, использующие эту стратегию, предпочитают избегать напряженных или конфликтных ситуаций. При этом они не растрачивают энергию эмоций и практически не напрягают интеллект.

Выбор избегания может быть обусловлен индивидуальными особенностями, например, слабостью нервной системы. Другая причина предпочтения данной стратегии связана со слабым развитием волевых качеств. При этом у человека может быть достаточный интеллектуальный ресурс для решения конфликтных или напряженных ситуаций. Наконец, возможен вариант, когда человек способен заставить себя обходить острые углы в общении и конфликтные ситуации. Для этого нужно обладать сильной нервной системой, развитыми волевыми качествами и достаточным жизненным опытом.

В юношеском возрасте, как правило, жизненный опыт не слишком велик, поэтому избегание обусловлено, скорее, характерологическими особенностями.

Старшеклассникам с тревожно-боязливым типом акцентуации свойственны низкая контактность, робость, пониженный фон настроения, неуверенность в себе, застенчивость. Они избегают шумных компаний сверстников, контрольные, экзамены, ответы у доски вызывают у них значительное эмоциональное напряжение. Данные учащиеся обладают развитым чувством долга, ответственностью, высокими моральными и этическими требованиями. Также им присущи чувствительность и обидчивость. Неумение постоять за себя, беззащитность приводят к избеганию конфликтов и острых ситуаций.

Для юношей и девушек с дистимическим типом акцентуации характерны слабость волевых усилий, подавленность настроения, заниженная самооценка, замкнутость. Они неконтакты, молчаливы, склонны подчиняться тем, кто с ними дружит.

Описанные особенности могут определять доминирование стратегии избегания у этих групп испытуемых. Они же объясняют использование стратегии «Миролюбие» и отсутствие агрессивных тенденций.

Старшеклассники с возбудимым и застревающим типами акцентуаций, наоборот, склонны к психологической стратегии защиты «Агрессия» (см. табл. 3).

Т а б л и ц а 3

**Соотношение испытуемых с различными типами акцентуаций
с преобладанием стратегии «Агрессия» (в %)**

Тип акцентуации	Стратегия психологической защиты		
	Миролюбие	Избегание	Агрессия
Возбудимый	5	15	80
Застревающий	-	25	75

Агрессия — психологическая стратегия защиты, лежащая в области эмоционального реагирования. Она реализуется в деструктивном поведении, которое противоречит нормам и правилам сосуществования людей в обществе, приносит физический ущерб людям или вызывает у них психологический дискомфорт. Интеллект служит при этом в качестве своеобразного трансформатора, усиливая агрессию за счет придаваемого ей смысла.

Использование такой психологической защиты лицами с возбудимым типом акцентуации может быть обусловлено следующими чертами их характера: повышенная импульсивность, грубость, раздражительность, вспыльчивость. Им свойственны недостаточная управляемость, неуживчивость, низкая контактность. В силу этих особенностей в конфликтных, напряженных ситуациях они часто являются активной стороной, инициаторами трений и разногласий.

Лица с застревающим типом акцентуации описываются как подозрительные, заносчивые, самонадеянные, честолюбивые, склонные к аффектам. У них отмечается умеренная общительность, склонность к нравоучениям. Эти старшеклассники недоверчивы, уязвимы, долго переживают обиды. Вместе с тем заносчивость, самонадеянность, сильно развитое честолюбие приводят к настойчивому отстаиванию своих интересов. Данные характеристики также способствуют агрессивной стратегии защиты.

У школьников с циклотимическим, демонстративным, педантичным типами акцентуаций, а также у подростков без акцентуаций характера различные стратегии представлены в примерно равном процентном соотношении (см. табл. 4).

Т а б л и ц а 4

Соотношение испытуемых с различными типами акцентуаций без выраженной стратегии психологической защиты (в %)

Тип акцентуации	Стратегия психологической защиты		
	Миролюбие	Избегание	Агрессия
Циклотимический	50	50	-
Демонстративный	30	30	40
Педантичный	40	60	-
Без акцентуации	25	35	40

Старшеклассники с циклотимической акцентуацией в равной степени прибегают к стратегиям «Избегание» и «Миролюбие». Им свойственны частые смены настроения — от жажды деятельности до подавленности, зависимость от внешних обстоятельств. Периодически под влиянием внешних событий они могут быть активными и бойкими, деятельными и общительными (как гипертимные подростки), а затем становятся замкнутыми и подавленными (как дистимные). Возможно, эти перепады определяют выбор миролюбия, характерного для гипертимных лиц, и избегания, свойственного лицам с дистимической акцентуацией.

В группе школьников с демонстративной акцентуацией все стратегии представлены почти в равной степени. Это может быть обусловлено такими чертами их характера, как стремление к признанию, к лидерству, к привлечению внимания к себе, неадекватно завышенная самооценка. Также им присуща высокая приспособляемость к людям, эмоциональная лабильность, склонность к интригам, эгоизм. Эти особенности приводят к тому, что такие люди часто сами провоцируют конфликты, при этом, оказавшись в напряженной ситуации, активно защищаются. Скорее всего, использование той или иной психологической защиты зависит от требований ситуации.

Старшеклассникам с педантичным типом акцентуации присущи пунктуальность, аккуратность, скрупулезность, добросовестность в работе. У них наблюдаются ригидность, инертность психических процессов, длительность переживания травмирующих событий, склонность уступать лидерство другим. Эти особенности обуславливают использование стратегий миролюбия или избегания.

У подростков без акцентуаций также сложно выявить преобладание какой-либо конкретной психологической защиты. Возможно, контекст конкретной ситуации определяет использование одной из трех стратегий.

По итогам проведенной работы мы сделали ряд выводов.

1. Акцентуации характера не приводят к выраженной социальной дезадаптации. Однако они могут способствовать разладам с собой и окружением, затруднять процесс адаптации к социальной среде. В связи с этим желательно выявлять имеющиеся акцентуации и своевременно проводить психологическую коррекцию.

2. Старшеклассники с гипертимным, эмотивным и аффективно-экзальтированным типами акцентуаций чаще прибегают к стратегии психологической защиты «Миролюбие».

3. Юноши и девушки с тревожно-боязливым и дистимическим типами акцентуаций склонны к стратегии «Избегание».

4. Школьники с возбудимым и застревающим типами акцентуаций чаще используют стратегию психологической защиты «Агрессия».

5. У школьников с циклотимическим, демонстративным, педантичным типами акцентуаций, а также у школьников без акцентуаций характера упомянутые выше стратегии представлены в примерно равном процентном соотношении.

6. Психологическую защиту не следует рассматривать как однозначно полезное или вредное явление. С одной стороны, психологическая защита способствует сохранению устойчивости личности, самооценки и самоуважения, адекватной ориентации в окружающей обстановке, адекватного представления человека об окружающем мире и своем месте в нем. С другой стороны, психологическая защита может лишать человека возможности активно воздействовать на ситуацию и устранить источник переживаний. Адаптивный эффект психологической защиты проявляется в ситуациях, когда масштаб конфликта, угрожающего целостности личности, относительно невелик. При значительном конфликте, когда необходимо работать над устранением его причин, психологическая защита может играть негативную роль за счет снижения эмоциональной напряженности и значимости конфликта для личности [11].

Юноши и девушки, осмысливая самих себя и различные жизненные ситуации, нуждаются в поддержке со стороны взрослых. Помощь старшеклассникам могут оказать школьные психологи. Но в ходе консультативного процесса у учащихся неизбежно срабатывает психологическая защита, что влияет на его продуктивность и результативность. Знание специфики психологических защит при тех или иных акцентуациях поможет психологам более эффективно организовать общение и взаимодействие со старшеклассниками. Также наше исследование может быть полезно школьным психологам для повышения эффективности профориентационной работы с учащимися старших классов.

Список литературы

- 1 Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). — М.: Гардарики, 2005. — 349 с.
- 2 Сапогова Е.Е. Психология развития человека. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 460 с.
- 3 Кулагина И.Ю., Колоцкий В.Н. Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития человека. — М.: ТЦ «Сфера», 2001. — 464 с.
- 4 Николаенко В.М., Залесов Г.М., Андрюшина Т.В. и др. Психология и педагогика. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 2000. — 175 с.
- 5 Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.klex.ru/hk> (дата обращения: 12.02.2015).
- 6 Аверин В.А. Психология детей и подростков. — СПб.: Изд-во В.А.Михайлова, 1998. — 379 с.
- 7 Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. — [ЭР]. Режим доступа: <http://bookap.info/psywar/grachev/load/doc.shtml> (дата обращения: 13.02.2015).
- 8 Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. — [ЭР]. Режим доступа: <http://psy-dv.org/load/82-1-0-209> (дата обращения: 13.02.2015).
- 9 Выявление акцентуаций (тест-опросник Шмишека) // Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие / Под ред. Л.А.Головей, Е.Ф.Рыбалко. — СПб.: Речь, 2010. — С. 589–597.
- 10 Методика диагностики доминирующей стратегии психологической защиты в общении В.В.Бойко. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.gurutestov.ru/test/43/> (дата обращения: 13.02.2015).
- 11 Словарь психолога. — [ЭР]. Режим доступа: <http://slovar.world-psychology.ru/zashita-psixologicheskaya/> (дата обращения: 13.02.2015).

Е.А.Лазарева

Әр түрлі мінез акцентуациялары бар жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынастағы психологиялық қорғаныс стратегияларын зерттеу

Мақалада мінез акцентуациялары бар жастардың қарым-қатынаста қолданатын психологиялық қорғаныс стратегияларының арақатынасы туралы сұрақ қарастырылған. «Мінез», «акцентуация», «психологиялық қорғаныс» ұғымдарының мазмұны ашып көрсетілген, жастық шақтың қысқаша сипаттамасы берілген зерттеу өзектілігі негізделген. Таңдаманың сипаттамасы мен зерттеу процедурасы көрсетілген. Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынастағы доминантты психологиялық қорғаныс стратегиялары сипатталған және олардың белгілі мінез акцентуациялары бар жоғары сынып оқушыларындағы ұқсастықтары айқындалған. Нақты психологиялық қорғаныс стратегиялары басым емес акцентуациялар типтері анықталып, мінез акцентуациясы жоқ оқушылардың стратегиялары зерттелген.

Ye.A.Lazareva

Research of strategies of psychological defense in communication of senior with different accentuations of nature

In this article discusses the question of relationship between psychological defense strategies in communication with accentuations of nature in youth. The content of the concepts of «nature», «accentuation», «psychological defense» is formulated, presents brief characteristics of youth. The urgency of the research is justified. A general characteristic of the sample and investigation procedure is formulated. The dominant strategies of psychological defense in communication and their similarity among seniors with certain accentuations nature are described. Types of accentuations without the expressed prevalence of a specific strategy of psychological defense are identified. Strategies inherent in pupils without accentuations of nature are detected.

References

- 1 Shapovalenko I.V. *Age psychology (Developmental psychology and age psychology)*, Moscow: Gardariki, 2005, 349 p.
- 2 Sapogova E.E. *Developmental psychology of human*, Moscow: Aspekt Press, 2005, 460 p.
- 3 Kulagina I.U., Koluzky V.N. *Age psychology. The complete life cycle of human development*, Moscow: TZ «Sfera», 2001, 464 p.
- 4 Nikolaenko V.M., Zalesov G.M., Andyrushina T.V. et al. *Psychology and pedagogy*, Moscow: INFRA-M; Novosibirsk: NGAAiU, 2000, 175 p.
- 5 Lichko A.E. *Psychopathy and the accentuation of character in adolescents*, <http://www.klex.ru/hk> (date of address: 12.02.2015).
- 6 Averin V.A. *Psychology of children and adolescents*, Saint Petersburg: Publ. of Mihailova V.A., 1998, 379 p.
- 7 Grachev G.V. *Information and psychological security of the person: the state and the possibility of psychological defense*, <http://bookap.info/psywar/grachev/load/doc.shtm> (date of address: 13.02.2015).
- 8 Romanova E.S., Grebennikov L.R. *Psychological defense mechanisms: genesis, operation, diagnostics*, <http://psydv.org/load/82-1-0-209> (date of address: 13.02.2015).
- 9 *Workshop on psychology*, textbook, edit. L.A. Golovey, E.F.Rybalko, Saint Petersburg: Rech, 2010, p. 589–597.
- 10 Diagnostic method dominant strategy of psychological defense in dealing by V.V.Boyko, <http://www.gurutestov.ru/test/43/> (date of address: 13.02.2015).
- 11 Dictionary of psychologist, <http://slovar.world-psychology.ru/zashhita-psixologicheskaya/> (date of address: 13.02.2015).

A.Sh.Nassirova

*E.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: alima_nasyrova@mail.ru)*

Features of Parental Relations toward the Children with Disabilities and the Children with Normal Development

This paper presents a comparative analysis of attitudes towards children of parents who have children with disabilities and parents who have children with normal development. Social adaptation of children with disabilities are usually complicated by their emotional background and negative behavior. Here the author is trying to bring the idea that the features of parents toward the children and their attitudes towards their children have affected for the development of the child. It shows that the features of the impact of the requirements and expectations of parents to children are not awareness by parents. In most cases, it is revealed that parents of children with disabilities do not want to perceive adequately opportunities of their children.

Key words: children with disabilities, social adaptation, parental relation, attitudes, child development, child adoption, cooperation, symbiosis, control, failure of the child.

Recently there has been an increase in the number of children with various special needs, learning disabilities and school adaptation, disturbances in emotional-personal sphere and other features.

The birth of a child with disabilities (mental, physical or mental) is a very serious problem for his family. In this regard, often the family is going through a severe crisis, since it is becoming impossible of its existence in former way, and it is required a deep restructuring of the entire structure of both inside and outside of the family relationship. The future of the family and the child's future — how he will feel himself: as loved and cherished member of the family, and later of a society or as an unnecessary burden — depend on successfully overcome of this crisis [1; 52]. Studies on this issue revealed that improper family upbringing leads to aggravation of the severity of general mental underdevelopment of a child with special needs. And there are results of a survey which shows that the relations of majority families toward the mentally retarded children is not conducive to their intellectual and social development, parents are often inadequately assessed psychophysical capabilities of child with retardation in development: either overestimate or, conversely, underestimate them. In addition, parents are prone to excessive paternal care or to ignore the child.

Implementation of the normal life cycle of the family faces with significant obstacles, thereby it needs reorganization of family roles. Regardless of the actual age mental retarded child remains in the role of a young child than actually he is, so parents are forced to stay in the role of «nurses». If restructuring in family roles and relationships is fail, there are two possibilities: the separation the member of the family who breaks habitual life of family by territorial detach or family breakdown [2; 20]. It is also accompanied with changing in emotional status of parents: emotional alienation from the child, fear, a sharp drop in self-esteem, irritability, self-incrimination, i.e. prevalence of destructive feelings about the child. A. Adler pointed out that the sense of his own impotence psychological or social, guilt, etc., all these about the compensation of inferiority complex. Very often the parents of children with disabilities demonstrate overcompensation behavior concerning to the child.

M.M. Semago, N.Y. Semago formulate two types of problems that must be decided by psychologists in this situation.

The first type includes the creation of psychological conditions for adequate perception by parents the information related to the special features of development of the child, psychological readiness for long-term work on development of children with special needs, correction and education of them.

The second question is related with the exemption of parents from guilt and the necessity to overcome the stress state of the family, including maternal depression, creating and maintaining as much as possible the normal climate in the family [3; 56].

Social adaptation of children with disabilities, for the most part, the harmful effects of their feelings and behavior. These anomalies are due to early diagnosis and treatment in the special institutions, defects of education in their families and social recession. Misbehavior of the children with disabilities is also due to the organic weakening of the nervous system [4; 26, 5; 13, 6; 892].

Negative result always brings to concerns, anxiety, forms pathological features in the person — one becomes an introvert, passive, doesn't participate in activities, assaults or, on the contrary, shows his best, curry favour with the adults or those who is stronger. This gives the way to obedience, obscenity, angeriness.

In such families adverse child's stage of development and all sorts of defects in him/her requires psychotherapy work of speech pathologist (or psychologist) [7; 101].

Family do not always understand the personal qualities of their children, too; they either appreciate the child too high, or don't appreciate at all. And mostly the child's ability is not fully estimated. Some parents don't believe in the results of this treatment and education. If some of them do not want to follow the instructions, others do not have the ability to work. There are also parents who would like to work with the child, and they have possibilities, but they really do not know what to start with and how to do it properly [8; 36].

In this regard, the goal of our work is to compare relationship in the families between the parents and their children with disabilities and relationship between the parents and children in normal families.

This empirical research on the above given data was collected. In the study of parents of children with disabilities we have used «Parents relation inquirer» and PARI — parental attitude research instrument. «Parents relation inquirer» is defined as a system of different feelings of adults towards the children. This technique is aimed at a comprehensive study of parental attitudes, the relations of parents to different sides of family life (family roles). The methodology allocated 23-dimension feature on different sides of parent's relations to the child and family life. There are 8 signs of describing the attitude to the role of the family and 15 relate to the parent-child relationship. These 15 signs are divided into the following three groups: 1 — optimal emotional contact, 2 — excessive emotional distance with the child, 3 — excessive focus on the child.

Psychological approach to the parents ratio is kind of pedagogical and social instruction for the parents that includes rational and emotional components. It includes five points that clarify parents ratio various aspects:

1. The acceptance-rejection of a child. This indicator determines if they are positive or negative to the child.
2. Cooperation. Here, the adults try to consolidate their true interests of the child, they try to understand his life.
3. Symbiosis. The adults attempt to integrate the child's life or vice versa, try to keep the psychological distance between the child and the adults.
4. Control. This indicator shows how adults control the children, how democratic or authoritarian they are.
5. Failures in child's life. This indicator shows adults' attitude towards the child's abilities, property, illness, shortage, lack of success.

Psychologically, the parent access for its rational, emotional behaviour components that implements educational and social orientation.

In accordance with the purpose of research, we have formed the study samples. It includes the 40 men and 40 women. The main criterion for sampling was the presence of children aged 6 to 10 years in a married couple. We have formed 4 samples: the first sample consisted of mothers of children with disabilities; second sample is fathers of children with disabilities; the third consisted of mothers of children with normal development; and fourth sample — a fathers of children with normal development.

The results are illustrated in the following figure.

According to the figure we can reveal that mothers of the children with disabilities, acceptance-rejection scale scored an average of fifteen points. It means that in this group of tested children there are two-sided feelings about their children. That is, on the one hand, they take into account the individuality of the child, they accept him as it is, on the other hand, they feel angry, because they are not fully confident in the future of the child.

Next, the scale of cooperation. According to the answers of the tested mums average value of three points is reached. This means that these mothers of the children with disabilities feel really upset because they can't perform the role of a good teacher.

Six scores the scale of symbiosis. It's high degree. Which means that mothers and children can not handle the psychological distance between themselves and always wanted to be close to the child, are always ready to be a defense in a failure, to carry out basic needs.

Supervision scale got 6 points, which is proved by the above shown scale become the object of high level of demand, in order to protect the child, demanding strict obedience, it has been excessively authoritarian.

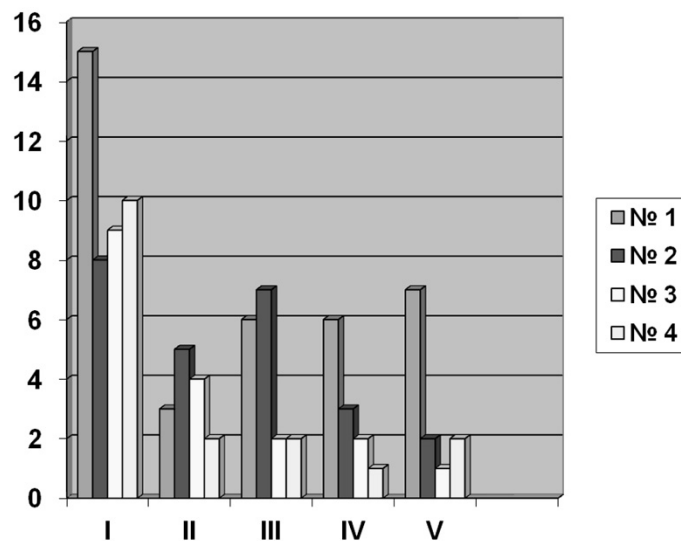
The scale of the failures of the Child shows a high level of mothers of children with disabilities, that is 7 points. They protect the child with all their mind, and therefore the child's interests, addictions, thoughts, feelings, are not superfluous for them.

The following analysis of the No. 2 refers to a group of fathers of children with disabilities that answered the given questionnaire of this methodology.

Acceptance-rejection scale of the child was 8 points. It's a low level. This means that adults are of negative feelings towards the child. They are hurt, anger, disappointments, etc. This means these children won't be successful, they don't have future.

Cooperation scale shows 5 points, it's an average level. That is, on the one hand, they are confident in the child's abilities, on the other hand, they seem not to hope for the future.

The highest score of 7 on a scale of symbiosis group indicates that the group of adults can't build psychological distance with the children.

Here: I — acceptance — rejection; II — cooperation; III — symbiosis; IV — supervision; V — child's failures.

Figure. Data of Parental Relations toward the Children in 1,2,3,4 Samples

And supervision of the fathers of children with disabilities scale shows 3 points, the average level.

In his relationship with a child under certain circumstances he makes the child do what he demands, that is becomes authoritarian; in some cases, when needed father lets the child behave on his own.

Failures to determine the relationship of the child scale is 2 points only. It's low level. They claim their son's failure was accidental, which contravenes the data on the scales above. This is contradictory because on the one hand, the child's disability don't give father hope, on the other hand, the adult still has hope that the situation might change in the future.

No. 3 Select — mothers of normal children. No. 4 Select shows fathers of the normal or unlimited opportunities children.

Acceptance — rejection scales No. 3 No. 4 show 9 points and 10 points. That's a medium level. This means that parents recognize the individuality of the children on the one hand, on the other hand, in some cases, they have expressed lack of confidence.

Cooperation scale tells that mothers are on the medium level, while fathers express low level which means that they are reluctant to be on an equal relationship terms.

Symbiosis scale. Both mothers and fathers show low level, two points only. In other words, there's a significant psychological remote between the child and adult. The parents are not very much interested in the needs of the children.

Scale of supervision test gives the same low level as before. This is compatible with the above scale data declares about a lack of supervision in respect of a child by an adult.

My failures scale group of mothers and fathers again show low-level. They think their children's failures happen accidentally; they believe nothing of this kind happens in future.

To review the results of this approach, there are significant differences between each tested group: group 1 and 3, group 1 and 4, group 2 and group 4, 3 and 4. Now the parents of children with disabilities and the normal children's parents, when compared to the values in between, it is not superfluous to say that they have a high level of differences.

Further results obtained by the second method does not contradict the data that appeared earlier. First of all it should be noted that mothers of children with disabilities is strongly depend on the family, on the other words, the vital interests of these women are limited to the domestic sphere and family needs. Then in this group of women it is tended to express high level of sense of sacrifice. They are characterized by the perception of family conflict as a normal phenomenon of life. In their opinion the authority of parents in the family must be absolute, that mean if they are sacrificing themselves for family needs, they require for that absolute obedience from the child. It is obvious that mothers of children with disabilities so compensate the frustration of his life situation. In the majority most of them are not satisfied with the support of their husbands in this situation and feel lonely.

With regard to children the subjects in this sample show that children must adhere to a passive role in the family. So as a result they do not make an effort for the development of children's activity. Indicator of emotional distance towards children in this group have medium level. This suggests that for mothers emotional communication with own children is not as relevant. But despite of this they are too march focused on the child.

Mothers of children with disabilities do not want children to grow up to fast. Probably it is due to the fact that deep down they are afraid of the future of their child.

Fathers of children with disabilities are also denied their needs for the sake of the family. I.e. the interests of the family are placed above individual. As mothers fathers also are characterized by sacrifice, the perception of their child as a passive and feeble person. While most of the child care they shift to mothers. At the same time they are not satisfied with the own status and their place which occupy in the family. They are characterized by strategy of avoiding problem, acute situations. However the fathers compeering with mothers are want to their children have grown up quickly. An additional it can be said that the subjects in this group show tough style of parenting.

In the control group neither mothers nor fathers of normally developing children are not inclined to sacrifice themselves for the sake of the family. Fathers take a more authoritative parenting style here. In contrast to the parents of children with disabilities, this group of parents are not overly concentrated on the child.

Thus, the parents of the children with disabilities are more strict to their children and expect the children to do what they say in comparison with the parents of normal children.

Parents of children with disabilities want them to be dependent on the parents. The parents of normal children give freedom to their children to a certain extent.

Most parents believe it is important to be authoritative.

Mothers of the children with disability think that they are alone with their problems (to grow and bring up their children) and they are afraid of their children's growth. On the contrary fathers want their children to grow faster.

In comparison with fathers mothers do not like the idea of growing, developing and becoming independent of their children.

In most cases, the parents of the children with disabilities tend to reject his/her real state.

So parents of children with disabilities are not realize that their children could be on their own. Therefore they more watch over and make their children dependence from parents. This is achieved by an authoritarian style of interaction with the child.

Mothers of children with disabilities have more fear about the future life of their child than fathers. Because of this, they do not want their children to grow up very quickly.

All parents are feel that they should be respected and require children to be submitted to them.

They overly inflate the abilities of the child and demand the child too high tasks that do not meet the requirements. This means that the parents do not realize what impact occurs.

Список литературы

- 1 Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина / Науч.-исслед. ин-т общ. и пед. психологии АПН СССР. — М.: Педагогика, 1989. — 208 с.
- 2 Юртайкин В.В., Комарова О.Г. Семья и ребенок с особыми нуждами // Школа здоровья. — 1996. — № 1. — С. 17–25.

- 3 Семаго Н.Я., Семаго М.М. Проблемные дети: Основы диагностической и коррекционной работы психолога. — М.: АРКТИ, 2001. — 203 с.
- 4 Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения. — М.: Педагогика, 1990. — 144 с.
- 5 Валлон А. Психическое развитие ребенка. — СПб.: Питер, 2000. — 224 с.
- 6 Выготский Л.С. Вопросы детской психологии // Психология. Избранные психологические труды. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — С. 892–987.
- 7 Коррекционная педагогика: основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии: Учеб. пособие. — М.: Academia, 2001. — 157 с.
- 8 Петрова В.Г., Белякова И.В. Кто они, дети с отклонениями в развитии? — М.: Флинта: Моск. психолого-социальный ин-т, 1998. — 104 с.

А.Ш.Насырова

Мүмкіндігі шектеулі балалар мен қалыпты дамитын балалардың ата-анасының өз перзенттеріне қатынасының ерекшеліктері

Мақалада мүмкіндігі шектеулі балалардың және қалыпты дамыған балалардың ата-аналарының өз перзенттеріне қатынасының ерекшеліктері салыстырмалы түрде талданған. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың әлеуметтік бейімделуі көбінесе оларға тән эмоционалды аясы мен тәртіптерінің кері әсерінен туындайды. Автор балалардың дамуы үшін ата-анасының қатынасы мен баласына деген бағыт-бағдарының ерекшеліктері баланың ортаға бейімделуінің басты шарты деген ойды жеткізуге тырысты. Көбінесе ата-ананың баласына қоятын талаптары мен күтулерінің ықпалы ата-анамен саналы сезілмейтіндігі анықталды. Көпшілік жағдайда мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналары өз балаларының мүмкіндіктерін адекватты қабылдай алмайтындығы көрсетілді.

А.Ш.Насирова

Особенности родительского отношения к детям с ограниченными возможностями и детям с нормальным развитием

В данной статье дается сравнительный анализ отношения родителей к детям, у которых есть дети с ограниченными возможностями, и родителей, у которых дети с нормальным развитием. Отмечено, что социальная адаптация детей с ограниченными возможностями обычно усложняется за счет их эмоционального фона и отрицательного поведения. Здесь автор пытается довести мысль о том, что особенности отношения родителей к детям и их установки по отношению к своим детям являются важным условием для развития ребенка. В статье показывается, что особенности влияния требований и ожиданий родителей не совсем осознаются ими. Автор утверждает, что в большинстве случаев родители детей с ограниченными возможностями не желают воспринимать адекватно возможности своего ребенка.

References

- 1 Family in psychological counseling: experience and problems of psychological counseling / Edit. A.A. Bodalev, V.V. Stolin; Scientific-issled. Inst general and educational psychology Acad. ped. Sciences of the USSR, Moscow: Pedagogika, 1989, 208 p.
- 2 Yurtaykin V.V., Komarova O.G. *School of Health*, 1996, 1, p. 17–25.
- 3 Semago N.Ya., Semago M.M. *«Problem» children: Bases of diagnostic and correctional work of psychologist*, Moscow: ARKTI, 2001, 203 p.
- 4 Breslav G.M. *Emotional features of the formation of personality in childhood: the norm and deviations*, Moscow: Pedagogika, 1990, 144 p.
- 5 Walloon A. *Mentally development of a child*, Saint Petersburg: Peter, 2002, 224 p.
- 6 Vygotsky L.S. *Psychology. Favorites of psychological works*, Moscow: EKSMO Press, 2000, p. 892–987.
- 7 Correctional Education: Bases of training and education of children with disability in development / the textbook, Moscow: Academiya, 2001, 157 p.
- 8 Petrova V.G., Belyakova I.V. *Who are they, children with disability in the development?* Moscow: Flinta: Moscow Psychological-Social Institute, 1998, 104 p.

Н.Қ.Мағзұмова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: nazmag@mail.ru)*

Педагогикалық басқару жүйелерінің негізі — ғылыми басқарманың нысаны

Мақалада еліміздің дамыған елдердің санатында болуы үшін білім саласында да үлкен реформалар жүргізілуі қарастырылды. Бұл жөнінде Елбасы өзінің Қазақстан халқына Жолдауында: «Білім беру реформасы — Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі. Бізге экономикалық және қоғамдық жаңару қажеттілігіне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет», — деп ерекше атап көрсетті. Мемлекеттік қоғамдық сипатта білім жүйесін басқару — өзінің кәсіби жеке қызметіне енді аяқ басқан тұлға, қағидалар, педагогиканы басқару жүйесінің маңызы туралы толық ақпаратты білу өте маңызды. Бұл, ең алдымен, мектептің жұмыс серпініне енуге, оның жүйелендірілуінің негізгі тетігін, басшылықпен, мұғалім әріптестермен, оқушы, ата-аналармен жоғарғы деңгейдегі қарым-қатынас ұстауға көмектеседі.

Кілт сөздер: тұлға, басқару, мектепшілік басқару, мектепшілік менеджмент, білімді басқару, педагогикалық процесс, диверсификация, орталықтандыру.

Педагогикалық ғылымды және тәжірибені түсіну үшін көбісі біртұтас педагогикалық үдерісті басқарманың ғылымның айқындамаларынан байқауға тырысады және оған тиянақты қатал сипат береді. Өзге және өз еліміздің зерттеушілерінің айтуы бойынша, басқару тек техникалық, өндірістік процесс және қиын әлдеуіметтік жүйе саласында ғана керек емес, ол педагогика саласында да өте маңызды болып табылады. Жалпы басқару, ол айқындалған ақпаратқа негізделіп отырып, талдау жасау, бақылау, нысананы мақсатқа жетуі үшін реттеу және дұрыс шешім қабылдау. Басқару нысаны болып техникалық, биологиялық, әлеуметтік жүйелер табылуы мүмкін. Әлеуметтік жүйенің ең кең тараған түрлерінің бірі білім жүйесі және өзіне тән елдің, мекеннің, облыстығы, қаланың және ауданның барлық жүйелерін қамтиды. Жалпы мектептік білім бұл динамикалық әлеуметтік жүйе сияқты мектепшілік басқарудың нысаны болып табылады. Осыған байланысты мектепті басқару және олардың компоненттерін, бөліктерін және басқа да қатысушы жүйелерін жалпымектептік білім жүйесі деп қарастырсақ болады. Бұл жүйеге жалпы педагогикалық процесс, сынып оқыту жүйесі, мектеп жұмысын тәрбиелеу жүйесі, қатысушының эстетикалық тәрбие жүйесі кіреді. Жалпы мектепті басқаруды бөлшектеп қарастыру мектепшілік басқарудың мазмұнын көрсетеді [1]. Мектепшілік басқару өз алдына мақсатқа жету, педагогикалық жүйені жалпылама танып білу, нысана заңдылықтарын қарастыру арқылы барынша оңтайлы шешім қабылдау болып табылады. Педагогикалық процесс қатысушыларының жүйесі тізбе сияқты бірінен кейін бірі келесі функцияларды атқарады: педагогикалық талдау, жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау, реттеу. Мектепшілік басқаруды дәстүрлі жүйеде түсіндіретін болсақ, ол субъектінің белгіленген нысанаға басқарушылық жүргізуі; сапаны жақсарту мақсатында басқарушылық жүйенің тигізетін әсері, педагогикалық еңбекке байланысты ғылыми элементтерді енгізу болып табылады.

Қазіргі таңда ықпал ету философиясының орнына, мектепте екіжақты келісім, бірігушілік философиясы орын тапты және мектеп басқару теориясы мектепшілік менеджмент теориясымен толықтырылып отыр. Менеджмент теориясы ол жекеше басқару, яғни менеджердің қызметі, яғни оның өзіне деген сыйы, өз қызметкерлеріне сенім артуы және олардың табысқа жетуіне ықпалын тигізуі. Менеджменттің нақ осы бөлігі мектепшілік басқаруды толықтырып отырады. Менеджмент идеясының дамуы, олардың мектеп жағдайларына әсер етуі жеке бір бағыттың пайда болуына әкеледі, ол мектепшілік менеджмент. Мемлекеттік басқарудың артықшылығының бірі (білімді), ол мемлекеттік білім басқарудың жалпылама бағытқа өтуі [2]. Бұл бағытқа өтудің бірден бір себебі мемлекет пен көпшіліктің ойын біріктіру арқылы ұстаздарға, қатысушыларға, ата-аналарға таңдау еркіндігін беру, яғни оқыту тәсілдерін, оқу ұйымдарын таңдауы. Таңдау құқығы және еркіндік адамды тек білім нысаны етіп қана қоймай, білім ұйымдарын, тәсілдерін, қарым-қатынасты таңдайтын белсенді тұлға етеді. Білім жүйесінің беделінің арта түсуі, ол білімге байланысты материалдық, қаржылық мәселелердің шешілуі. Ұйымдастырылған білім жүйесінде маңызды болып. Білім жүйесін дамыту бағдарламасы болып табылады. Бағдарлама ұйымдық басқарушылық жоба

болып табылады, яғни оның мазмұны мемлекеттік саясаттың, білім жүйесінің қағидалары және жүргізілетін талдаудың жағдайы, білімнің даму болашағы арқылы анықталады. Сондықтан бағдарламаның үш маңызды бөлімдері қарастырылады: талдамалық, білім жүйесінің дамуы мен жағдайы туралы; концептуалды, бағдарлама қызметінің бағыттары мен тәсілдері туралы; ұйымдастырушылық, көрсетілген қызметтің маңыздылығын анықтайды. «Білім туралы» ҚР Заңында көрсетілген, білімді мемлекеттік басқару жүйесінде келесі қағидалар көзделген, яғни олар жалпы адамдық құндылық, адам өмірі мен денсаулығы, тұлғанаң еркін дамуы; ұлттық тәрбие және отанға деген сүйіспеншілік, яғни тәрбиенің және білім кеңістігінің бірігуі. Ұлттық тәрбие және дәстүрді сақтау мақсатындағы білім жүйесі, білімнің жалпыға қолжетімділігі, білім жүйесінің бөлімдерге, даму түрлеріне және қатысушыларына үйренуі, білім жүйесінің еркіндігі. Білім орындарының дербестігі: білімді жалпыға ортақ ету, яғни қатысушының ұлтына, тіліне, жынысына, жасына, денсаулық жағдайына, әлеуметтік, тұрмыстық, қызмет беделіне, тұрғылықты жеріне, дініне қарамастан, біліммен қамтамасыз ету [3; 415].

Білім басқармасы органдары қазір мынадай ұстанымды ұстануда, яғни білім бағдарламаларын барынша азайтып, оның орнына оқу көлемін көбейтіп және белсенді түлектерді дайындауын талап етуде. Білім жүйесі басқармасының органдары тек біліммен қамтамасыз етуге кепілдік беріп қана қоймай, тұлғаның жеке басының дамуына және өзін өзі тануына барынша жағдай жасайды. Білім жүйесінде мемлекеттік реттеу жасау үшін елімізде мемлекеттік басқарма органдар құрылады. Қазіргі таңда білімді басқару жүйесін орталықтандыру тиімді, себебі жоғарғы басқару органдары төменгі органдарға функцияларды атқару үшін нұсқау бере алады, яғни федералды органдар жалпы стратегиялық бағыттар ойластырады, ал аудандық және жергілікті органдар қаржылық, кадрлық, материалдық, ұйымның жағдайын қарастырып шешім қабылдай алады.

Жалпылама басқарудың ерекшелігі — мұнда мемлекеттік органдардан басқа жалпылама органдар құрылады, олар ұстаздар, оқушылар құрамы, ата-ана және халық. Олардың басшылыққа қатыса алуы осы мектептегі ұжымның қарым-қатынасының оң болуы және психологиялық климаттың оң болуына әсерін тигізеді. Мектептегі білім басқармасының беделді қызметтерінің бірі — мектеп кеңесі. Мектептің жоғарғы басқарушы органы конференция, ол жылына кем дегенде бір рет өткізілуі тиіс. Конференцияның атқаратын рөлі өте маңызды: жалпымектептік конференцияда Мектеп кеңесі, оның Кеңесшісі және олардың қызметі мен атқаратын уақыты тағайындалады. Әр мектеп өз конференциясында «Оқу орны жарлығын» қабылдайды, ол олардың қазіргі жағдайын, әдіс-тәсілдерін, болашақ даму көздерін қарастырады. Осыған байланысты әр мектептің өз жарлығы болуы және олардың бір-бірінен ерекшеленуі мүмкін, бірақ олардың басты бағыты «Жалпы мектептік оқу орындарының мемлекеттік уақытша жарлығымен» анықталады. Мектеп кеңесі осы мектептің даму бағытын, сапалы тәрбиенің болуын және қандай тілде оқытатынын таңдайды. Мектеп кеңесі уақытша және тұрақты комиссия, басқа түрлі бағыттары бойынша кеңес штабтар тағайындайды және олардың құқықтары, қызметінің шектерін анықтайды. Ұжымның жиналысында конференция делегаттарының 1, 2-сатылардағы қатысушылары тағайындалады, олар: ұстаз, мектептің басқа да қызметкерлері, ата-ана болуы мүмкін. Конференция аралықтарында жоғарғы басшылықтың орнын Мектеп кеңесі атқарады [4].

Мектеп кеңесінің қызметі келесі бағыттар бойынша анықталады: конференция шешімнің қабылдануын ұйымдастырады; ата-аналар мен қатысушылардың әлеуметтік құқықтарын қорғайды; бірінші сыныпқа қабылданатын қатысушылардың жасын және олардың мектеп киімін анықтайды; шығын есептерін қарастырады, мектеп қорын ұйымдастырады және мектеп бюджетінің қандай салаға жұмсалатынын анықтайды; мектеп директорының, оның кеңесшісі, ұстаздар туралы есепті тыңдайды; мектеп басшылығымен біріге отырып, ата-ананың педагогикалық білімінің артуына жағдай жасайды. Мектеп кеңесі ата-ананың, халықтың мүддесін қорғайды және басшылықпен де оң қарым-қатынаста болады. Мектеп кеңесі ата-аналарды қажет ақпаратпен қамтамасыз етіп отырады. Мектеп кеңесінің шешіміне екі не одан көп қатысушы дауыс берсе, ол күшіне енеді. Жалпылама басқарудың негізгі көрсеткіштері, ол білім жүйесінің жекешелендірілуі және білім орындарының диверсификациясы. Жекешелендірілу дегеніміз ол қазіргі кезде мемлекеттік емес оқу орындары құрылуда және олар мемлекеттік аппараттың басшылығында болмайды. Яғни, ұстаздар, тәрбиешілер, қатысушылар, ата-аналар өзіне тиімді болуы үшін мүмкіндіктер жасайды. Диверсификация (латын тілінен аударғанда *жан-жақтылық, жан-жақты дамыту*) ол мектеп ұйымдарының жан-жақты дамуы. Олар: гимназия, лицей, колледж, кей сабақтарды тереңдетіп оқытатын мектеп орындары [5].

Педагогикалық жүйені басқарудың негізгі қағидалары. Басқару қағидаларына анықталған, тұрақтандырылған басқару заңдылықтары жатады. Менеджмент және мектепішілік басқарудың негізгі заңдылықтары, ол оқу-тәрбие жұмыстарын басқару, реттеу, сапасын қадағалау. Мектепішілік менеджменттің заңдылықтарына талдау, мақсатқа жету, басқарудағы еркіндік және мұғалімдердің түрлі басқару жұмыстарына дайын болуы жатады. Осы заңдылықтарға негізделген, басқарудың негізгі қағидалары болып келесі ұстаным жатады: ол басшылықты, директорды, менеджерді атқаратын қызметіне тағайындау. Ал негізгі қағидаларына мыналар жатады: педагогикалық жүйені басқарудың еркіндігі; басқарудағы жүйелілік және орталықтандыру; бірігушілік және ұжымның оң қарым-қатынасы; педагогикалық жүйені басқаруды ақпараттың толықтылығы мен шынайылығы. Мектептегі басшылықтың өзгеруі және оның конкурстар арқылы тағайындалуы, мектептегі өмірдің еркіндігінің бастамасы. Мектеп құрылуында ең маңыздысы, оның ақпаратының ашықтылығы және қол жетімділігі. Яғни осы мектепте тиімсіз жағдай орын алып жатса және одан ұстаз хабардар болса, онда ол бұл мәселеге немқұрайлы қарамауы тиіс. Басшылықтың әрдайым есеп өткізуі, мектеп кеңесінің, ұжымның, ұстаздың, ата-ананың белгілі бір мәселеге араласып, өз көз қарасын білдіруі, осы мектепте еркіндіктің бар екенін білдіреді. Педагогикалық жүйені басқаруды тек ықпал етумен ғана шектеп қоюға болмайды, мұнда ұйымдастырушылық, бірігіп басқару және өзін-өзі басқара білуде маңызды рөл атқарады [6].

Басқарудағы толықтылық және жүйелілігі, педагогикалық процестің табиғатын түсіну басқару тиімділігін арттырады және осы түсіне білу бірінші компонент болып табылады. Мектепті басқаруда оның бөліктерін көре алу аздық етеді, олардың арасындағы қатынастың пайда болуын және жоқ болуын анықтай білу тиіс. Басқаша айтқанда, оларға компоненттің әсерін, сапасын, болашақта дамуын және қатынасын көрсету керек. Осымен бұл қатынас екінші компонент. Үшінші компоненттің өзіне тән қасиеттері бар, олар өз ықпалымен жаңа қатынас тудырады, яғни компоненттерді бөлімдерге бөліп қарастырады. Мектепті басқарудағы маңызды рөлді төртінші компонент атқарады, мұнда қоршаған ортамен байланыс көрсетіледі. Мектеп пен қоршаған ортаның қатынасы екі түрде болады. Біріншісі, мектептің қоршаған ортаға үйренуі, ал екіншісі — мектептің көздеген мақсатына жетуі үшін қоршаған ортаны өзіне бағындыруы. Мектепті басқарудағы толықтылық және жүйелілік екіжақты қозғалыс және байланысты басқарудағы басшылық пен педагогикалық ұжымның атқаратын қызметін анықтайды. Бұл қағиданың іске асуы басқарудағы біржақтылықтың болмауын қамтамасыз етеді. Осы қағидаға негізделі отырып, басқарушылық қызметтің анықтылығын, дұрыстығын, пайдалылығын көрсетеді [3; 415].

Орталықтандыру мен деорталықтандыру өзара байланысты. Мектеп тарихы және педагогика орталықтандырудың көп мөлшерде жүргізілуі басшылықтың күшеюіне әкелетінін дәлелдеді. Орталықтандырылған басқару төменгі сатыдағы басқарушылардың, мұғалімнің, қатысушылардың көзқарасын қарастырмай, жеке-жеке шешім қабылдайды. Орталықтандырудың маңызы өте зор, себебі ол болмаса, басшылықтың рөлі төмендеп, жұмыс сапасы нашарлайды. Себебі, ұжымдағы қарым-қатынас ушығып, қызметкерлер арасында қолайсыз жағдайдың туындауына әкеледі. Яғни, орталықтандыру мен деорталықтандырудың байланысы мектепішілік басқарудағы қарым-қатынастың реттелуі, жұмыс сапасының артуы, дұрыс шешімнің қабылдануына көмектеседі. Бірігушілік және ұжымды басқаруда бұл қағида педагогикалық жүйеде басшылықтың беделін арттырады.

Қазіргі кезде басқаруда ұжымдағы қызметкерлердің тәжірибесіне сүйенген жөн, яғни шешім қабылдағанда оны талдау, олардың көзқарасын тыңдау арқылы ортақ шешім қабылдаған жөн. Педагогикалық жүйеде жеке-жеке педагогика және психологиялық білімнің тереңдігіне, ұстаздың, қатысушының, ата-аналардың жеке психологиялық ерекшеліктерінің есебіне негізделген. Басқарудағы бірігушілік және ұжымдық, ол қарама-қарсы тұлғаның бірлік танытуын көрсетеді. Бірігушілікте шешімдер тез қабылданатын болса, ал ұжымдылық өз «жайлылығымен» ерекшеленеді. Оқу-тәрбие жүйесінде бірігушілік және ұжымдылық жүргізу келесі қызмет түрлерінде бастау алады: жалпыға жұмыс істейтін кеңес және тексеру мүшесінің қызметі; шешім қабылдауда ұжымның кеңесі керек болатын конференциялар, съездер жұмыстары [7].

Педагогикалық жүйені басқаруда ақпараттың толықтылығы мен жан-жақтылығы. Педагогикалық жүйені басқарудың тиімділігі көбіне анық және қажет ақпаратқа байланысты болады. Ақпараттың толық және жан-жақты болуы үшін, оған тексеру жүргізіліп, талдау жасалуы қажет. Әлеуметтік-педагогикалық ғылымда ақпаратты ұстаз бен оқушылардың арасындағы қатынас не қоршаған орта туралы мәлімет болып есептеледі. Басқару жүйесінде көбіне ақпараттың

жеткіліксіздігіне байланысты қиындықтар туындайды. Мектепшілік басқаруда осы ақпараттың жетіспеушілігі шешім қабылдауда қиындықтар туғызады. Педагогикалық жүйеде ақпараттың жетіспеушілігі көбіне тәрбиелеу саласында қатты байқалады. Оқу-тәрбие процесінде біз көбіне қатысушының үлгерімі, білім сапасы туралы ақпаратты көбірек аламыз, ал оның жеке басы, мінез-құлқы, қасиеттері туралы ақпараттар аз болып келеді. Мектепшілік ақпаратпен жұмыспен тұлғаға осы ақпаратты қалай жинауды, сақтауды, қолдануды білу керек. Мектеп басшысы, менеджер өз қызметінде тексеруді, сауалнаманы жиі ұйымдастыруы тиіс. Қазіргі кезде компьютердің және техникалық құралдардың енуіне байланысты ақпараттың жиналуы және оның реттелуі барынша азайды. Мектеп басшылығы өз қызметінде техникалық мектепшілік ақпаратты енгізуге және оның басшылық қызметкерінің ұстаздардың қолдануына мүмкіндік жасауы тиіс. Педагогикалық жүйеде ақпарат қажет, бірақ ең маңыздысы басқарушылық ақпарат, ол басқару жүйесіне байланысты тиімді ақпарат алуға көмектеседі. Басқарушылық ақпарат түрлі қасиеттер бойынша реттелуі мүмкін, олар: уақыт бойынша күнделікті, айлық, тоқсандық, жылдық; басқару жүйесі бойынша — талдамалық, бағалық, ұйымдастырушылық; түсу көздеріне байланысты — мектепшілік, ведомстволық, ведомстводан тыс; анықталуы бойынша — таныстырушылық, кеңестік және т.б.

Мектеп педагогикалық жүйе және басқарудың ғылыми нысаны ретінде. Педагогикалық жүйе өз бетімен дамып, басқарылады және бірнеше компоненттерден құралады. Педагогикалық жүйені басқару ол, біріншіден, оның толықтылығын сақтайды. Екіншіден, басқа жеке компоненттерге әсер етеді және өзгеруіне ықпалын тигізеді. Педагогикалық жүйенің реттелуі осылайша жалпыламалық қажеттілігін қанағаттандыру үшін, көздеген мақсатқа дәл көрсетілген уақытында жетуі тиіс. Осы мақсат педагогикалық жүйенің мазмұнын ашады. Басқа жүйе сияқты педагогикалық жүйеде жеткен жетістіктеріне байланысты мазмұндалады. Мектепті педагогикалық жүйенің басқару нысаны ретінде қарастыру басқару қызметінің ұстаздарға, қызметкерлерге, оқушыларға көзделген мақсатқа жету үшін түрлі әдіс-тәсілдердің қолданылатындығын білдіреді. Мұндай жағдайда педагогикалық жүйе өз көздеген мақсатына жетеді және компоненттерімен жаңарып отырады [8].

Педагогикалық жүйенің жүйе қалыптастырушы факторлары. Педагогикалық жүйеде ең маңызды жүйе қалыптастырушы фактор болып ұстаз бен қатысушылардың, баланың жеке басының өсуіне, өзін-өзі тануы мен дамуына негізделген. Мектеп мақсаты — бастамалық тәрбиенің негізін қалыптастыру, яғни ол өз ішіне интеллектуалды, эстетикалық, еңбектік, экологиялық, құқықтық және басқа да тәрбиені кірістіреді. Басқарудың ең тиімді түрі болып мектеп басшыларының, ұстаздардың, оқушылардың ортақ мақсатқа жетуі үшін өз ойларын қосып және оның жүзеге асуына ықпал жасау табылады.

Педагогикалық жүйенің әлеуметтік педагогикалық және уақытша жағдайда қалыптастырылуы. Педагогикалық жүйенің әлеуметтік-педагогикалық жағдайды қалыптастырылуы, ол тұрақты жағдай, оның анықталуы және дамуы мектепті басқаруды кем дегенде екі бөлімге бөлу керек: жалпы және жеке. Жалпы жағдайға әлеуметтік, экологиялық, тәрбиелік, ұлттық, географиялық жағдайлар жатады. Ал, жеке жағдайға әлеуметтік географиялық қатысушылардың құрамының ерекшелігі, мектептің орналасқан жері (қалалық не ауылдық) мектептің материалдық жағдайы, қоршаған ортаны қорғау бойынша тәрбие жұмыстары жатады. Педагогикалық жүйенің тиімді жүргізіліп жатқанын ұстаз бен оқушылардың қарым-қатынасы, ата-аналардың педагогиканы білу деңгейі арқылы білуге болады.

Әлеуметтік жүйеде шешуші рөлді жеке тұлға не ұжымдық субъект атқарады. Яғни, педагогикалық жүйеде педагогикалық ұжым басшылықтарының басқаруынан жұмысты тиімді атқаруға болады. Мектепті басқару құрылымы төрт сатыдан тұрады: бірінші саты — мемлекеттік органдармен және ұжыммен тағайындалған мектеп директоры, мектеп кеңесі, оқушылар кеңесі. Екінші саты — ұжымдық жалпы еңбекке жауапты — мектеп директоры мен психологы, әлеуметтік ұстаз, мектеп директорының басқарудағы көмекшісі және өзін-өзі басқаруда қатысатын органдар. Үшінші саты — ата-аналарға, оқушыларға, үйірмелерге басшылық жүргізетін ұстаздар, тәрбиешілер, сынып жетекшілері. Төртінші саты — сыныптық және жалпымектептік өзін-өзі басқаратын оқушылар. Аталған саты ұстаз бен оқушылардың қарым-қатынасын көрсетеді [9].

Басқару жүйесінде басты орын оқушылар ұжымына тиесілі және осыған байланысты екі көлденең басқару сатысын көрсетуге болады: жалпы мектептік ұжым және сынып ұжымы. Ал, тігінен басқару түріне жалпылама ұйымдар, спорт секциялары, творчестволық бірігушіліктер, үйірмелер, бригадалар және т.б. жатады. Педагогикалық қызметтерді шешуге бағытталған тәсілдер әдіс болып табылады. Олардың тиімділігі жоғарыда атап өткендей, ұстаз бен оқушылардың қарым-қатынасына

байланысты. Сондықтан үйрету, бақылау, жаттықтыру сияқты тәсілдерден басқа, ұстаз ақпаратты жинау, сақтау және реттеу сияқты тәсілдерді білуі тиіс. Басқаша айтқанда, әрбір басшылықтардың назарында болуы тиіс. Аталған компоненттер өзінен-өзі пайда болмайды, олар ұстаз қызметтерінен қалыптасып, содан кейін педагогикалық жүйенің қалыптастырушы компоненттері бола алады.

Қалыптастырушы компонент болып педагогикалық талдау, жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау сияқты педагогикалық жүйенің қозғалысын, өзгерісін көрсететін қызметтер жатады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шипилина Л.А. Методология и методы психолого-педагогических исследований: Учеб. пособие для магистрантов и аспирантов по направлению «Педагогика». — Омск: Изд-во ОмГПУ, 2004. — С. 138.
- 2 Хуторский А.В. Теоретико-методологические основания инновационных процессов в образовании // Интернет-журнал «Эйдос». — 2005. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.eid-os.ru/journal/2005/0326.htm> (дата обращения: 28.02.2015).
- 3 Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 415 с.
- 4 Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент: Учебник. — М.: Гардарики, 2002. — С. 528.
- 5 Белгібаева Г.Қ., Мағзұмова Н.Қ. Мектепшілік басқарудың педагогикалық жүйесінің ерекшеліктері // Білім әлемінде. — 2012. — № 6. — 34–37-б.
- 6 Бурков В.Н., Коргин Н.А., Новиков Д.А. Введение в теорию управления организационными системами — М.: Либроком, 2009. — С. 264.
- 7 Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. — М.: Изд. центр «Академия», 2005. — С. 208.
- 8 Зеер Э.Ф. Ключевые квалификации и компетентности в личностно-ориентированном профессиональном образовании // Образование и наука: Изв. Урал. науч.-образ. центра РАО. — 2000. — № 3. — С. 90–102.
- 9 Новиков Д.А. Теория управления организационными системами. — М.: МПСИ, 2005. — С. 584.

Н.К.Мағзұмова

Основа управления педагогическими системами — научный объект управления

Чтобы войти в категорию развитых стран, необходимо реформирование образования, об этом пишет в своем Послании Глава государства. Автором исследована проблема начинающего свою профессиональную деятельность руководителя в сфере образования. Отмечено, что оптимизационный подход связан с наиболее распространенной теорией в современной науке управления образовательными системами — теорией оптимального управления. Согласно этой теории деятельность по управлению должна ориентироваться на достижение наилучшего результата при наименьших затратах временных, трудовых, материальных и иных ресурсов.

N.K.Magzumova

Pedagogical managements basis of the systems — scientific object of management

In the article it is investigational problem of guidance of activity of leader, optimization approach is related to the most widespread theory in modern science of management by the educational systems theory of optimal management. In obedience to this theory, activity on a management must be oriented on the achievement of the best result at the least expenses temporal, labour, material and another resources.

References

- 1 Shipilina L.A. *Methodology and methods of psychology and pedagogical researches*: The manual for undergraduates and graduate students in the Pedagogics direction, Omsk: Publ. house of OMGPU, 2004, 138 p.
- 2 Hutorsky A.V. *Theoretical and methodological bases of innovative processes in education*. *Eydos Internet magazine*. — 2005, <http://www.eid-os.ru/journal/2005/0326.htm>. (date obrashcheniya: 28.02.2015).
- 3 Gromkova M.T. *Psychology and pedagogics of professional activity*, Moscow: UNITY-DANA, 2003, 415 p.

- 4 Vikhansky O.S., Naumov A.I. *Management: Textbook*, Moscow: Gardariki, 2002, 528 p.
- 5 Belgibayeva G.K., Magzumova N.K. *In the world of knowledge*, 2012, 6, p. 34–37.
- 6 Burkov V.N., Korgin N.A., Novikov D.A. *Introduction to the theory of management of organizational systems*, Moscow: Librokom, 2009, 264 p.
- 7 Zagvyazinsky V.I., Atakhanov R. *Metodologiya and methods of psychology and pedagogical research: Studies. a grant for students vush. ped. studies. Institutions*, Moscow: Publ. center «Akademiya», 2005, 208 p.
- 8 Zeer E.F. *Key qualifications and competence of the personal focused professional education. Science and education: Izv. Urals, naysh. — an image. center of Russian joint stock company*, 2000, 3, p. 90–102.
- 9 Novikov D.A. *Theory of management of organizational systems*, Moscow: MPSI, 2005, 584 p.

UDC 301.131:325.1

S.O.Burlenova, G.U.Satenova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: sat.ayya@mail.ru)*

Mechanisms of adaptation of repatriates to the homeland

Today the phenomenon of ethnic paradox is widespread all over the world so the problem of repatriations is one of actual. This article focuses on the social and psychological adaptation mechanisms returnees. The concept of psychological adaptation within the theory of acculturation in modern literature is interpreted as result of researches of cultural shock. Cultural shock — an emotional or physical discomfort and disorientation of the individual caused by hitting into a different cultural environment, encountering with a different culture, unfamiliar place. The problem of cultural shock is considered in the context of a so-called curve of process of adaptation. According to this curve G. Triandis identifies five stages in the process of adaptation visitors.

Key words: ethnic paradox, social and psychological adaptation, ethnic identifications, ethnic group, cultural shock, cultural environment, curve of process of adaptation, U-shaped curve, readaptation, acculturation.

In the last centuries the concept of ethnic paradox has extent worldwide. in a phenomenon of ethnic paradox it is possible to refer such social and psychological process as repatriation.

Repatriation is the process of returning to historical homeland from other countries.

Repatriation is a kind of revolution for each person. A revolution which divides his life into two parts: «before» and «after». In a new place, in the new environment, with a new social role and the status the person independently of age starts living on the new [1].

Today ethnic development is one of signs of general development of humanity. One of forms of ethnic paradox is interest in the national roots. For example, a reconstruction various forgotten national custom and traditions, studying of folklore or even sometimes propagation of the historical homeland and national patriotism.

Different psychological schools consider the aspiration reasons to ethnic development. There are psychological reasons of ethnic grouping. The most common causes it:

- reaction of the countries which are lagging behind in development from economically and technologically the developed countries;
- the world social rivalry within the ethnic group;
- mass media action.

The ethnos as psychological communities is interesting for us which carries out important functions for each person [2]:

1. orientation in world around with the help accumulation of a certain information;
2. determination of values of life;
3. maintenance of social safety or function of protection.

Ethnic identification is psychological category defining belonging of a person to a certain ethnic group.

Usually formation ethnic identifications happens during formation of the personality, that is in the period of childhood.

For example a boy who moved from Uzbekistan to Moscow lives among Russians, speak Russian and doesn't notice difference from the friends. Considering his Asian appearance at school he is given offensive nicknames. Eventually he starts understanding the differences and on the question «what is your nationality?» he answers «Uzbek». Formation of ethnic identity in psychology is considered in the context of the development of self-consciousness.

Understanding that the child belongs to a certain ethnic group for the first time was considered in the concept of J.Piaget.

In J.Piaget's concept development of thinking of the child is shown in an egocentrism. The egocentrism is the central feature of thinking, the hidden intellectual position. Originality of child's logic, child's speech and child's ideas of the world.

Belonging of the child into the ethnic group is connected with many processes. As it was mentioned above not only for the process of ethnic identification, these processes also include processes of inculturation, adaptations and so on.

According to U. Serl and K. Ward psychological adaptation at entry into other cultural environment is set of psychological consequences, including clear understanding of personal and ethnic identification. The concept of psychological adaptation within the theory of acculturation in modern literature is interpreted as result of researches of cultural shock [2; 29].

In the process of cross-cultural adaptation of a person sometimes feels a cultural shock. Cultural shock — an emotional or physical discomfort and disorientation of the individual caused by hitting into a different cultural environment, encountering with a different culture, unfamiliar place. Getting used to a new environment can be exciting, stressful, funny, confusing or can fail to meet expectations.

Cultural shock — a concept that is most often used to reflect the process of entering into a new ethno cultural environment since the 1960s. The term «cultural shock» was introduced by the American anthropologist K. Oberg. It proceeded from idea that entry into new culture is followed by unpleasant feelings — loss of friends and the status, isolation, surprise and discomfort at awareness of distinctions between cultures, and also confusion in valuable orientations, social and personal identity [3].

After the hypothesis of cultural shock which is put forward by K. Oberg there were many researches. These researches were devoted to difficulties which visitors meet with development into the new cultural environment. The analysis of works on a problem of cultural shock was carried out by famous scientists A. Fernkhemom and S. Bochner. Summing up the result they give the following definition of cultural shock: «Cultural shock is shock of new. The hypothesis of cultural shock is based that experience of new culture is unpleasant or shock on the one hand it is unexpected, and the other hand because it can lead to a negative assessment of own culture» [3; 14].

Symptoms of cultural shock are very different: constant concern, fear of physical contact with other people, general uneasiness, irritability, lack of self-confidence, sleeplessness, feeling of exhaustion, abuse of alcohol and drugs, psychosomatic disorders, depression etc. Feeling of loss of control over a situation, own incompetence and non-execution of expectations can be expressed in attacks of anger, aggression and hostility to representatives of the country of residence that doesn't promote the harmonious interpersonal relations at all.

There are different reasons of cultural shock. For example, when one gets to other country different from the country where lives.

The person has a conflict of old and new cultural norms and orientations. It is the conflict of two cultures at the level of own consciousness. Cultural shock arises when familiar psychological factors which helped the person to adapt to society, disappear. Instead appear unknown and unclear, come from other cultural environment [1; 64].

People differently endure cultural shock, unequally realize sharpness of its influence. It depends on their specific features of an individual, degree of similarity or distinction of cultures. It is possible to connect a number of factors to it, including climate, clothes, food, language, religion, education level, material well-being, structure of a family, customs etc.

The problem of cultural shock is considered in the context of a so-called curve of process of adaptation. According to this curve G. Triandis identifies five stages in the process of adaptation visitors [2; 89].

The first stage called «honeymoon». It is characterized by enthusiasm, high spirits and great expectations. Really, most of visitors seek to study or work abroad. Besides, they are waited on a new place: people, responsible for reception, that try to make them feel «as at home» and even provide with some privileges [3; 15].

But this stage quickly passes. And at the second stage of adaptation unusual environment starts making the negative impact. For example, the foreigners coming to our country face uncomfortable living conditions, the crowded public transport, a difficult criminal situation and many other problems. Not only similar external circumstances, in any culture, new to the person, he is influenced also by psychological factors: feelings of mutual misunderstanding with locals and rejection by them. All this leads to disappointment, confusion, frustration and depression. During this period «stranger» tries to escape from reality, communicating mainly with fellow countrymen.

At the third stage symptoms of cultural shock can reach a critical point. Serious diseases and feelings of full helplessness can be shown. The visitors who didn't manage to adapt successfully in the new environment «leave it» — go back home before the put term.

However much more often visitors get social support of an environment overcome cultural distinctions, learn the language and get familiar with local culture. At the fourth stage the depression is slowly replaced by optimism. Feeling of confidence and satisfaction. The person feels more adapted and integrated into life of society.

The fifth stage is characterized full or long-term, on terminology of Berry, adaptation which means rather stable changes of the individual in response to requirements of the environment.

In an ideal case process of adaptation results in mutual compliance of the environment and the individual, and it is possible to talk about the end of process of adaptation. In case of successful adaptation we will compare its level with the level of adaptation of the individual to the homeland. However one should not identify adaptation to the new cultural environment with the simple case of getting used to it.

So, five stages of adaptation form U-shaped curve: well, worse, badly, better, well. But even the test of successful adapting visitors not always ends with going back as they should pass through the readaptation period to feel «return shock». At first time they are in the good mood, opportunities to communicate in the native language, they are glad to a meeting with relatives and friends, etc., but later on surprisingly they note that features of native culture are perceived by them as unusual or even the strange [2; 111].

So, upon return home some German students that trained in our country during the Soviet period were very much irritated that Germans scrupulously observe «order». For example cross the street only green light. And only gradually they completely adapted to life in the native land. According to some researchers, stages of a readaptation repeat U-shaped curve therefore for complete cycle the concept of W-shaped curve adaptations was offered.

So, five stages of adaptation form U-shaped curve: well, worse, badly, better, well. But many empirical the researches conducted in recent years doubt on the universality of U and W — shaped curves. Really, people, getting to the new cultural environment, not necessarily pass through all stages of adaptation and readaptation [2; 156].

First of all, not all visitors come across cultural shock, at least because some of them are tourists that usually go back home before the termination of the first stage.

Secondly, staying in others country not necessarily begins with «honeymoon», especially, if culture person comes from and culture person goes to strongly differ from each other.

Thirdly, many visitors don't finish adaptation process and leave as soon as they start feeling symptoms of cultural shock.

Fourthly, return home is not always injuring.

Process of adaptation of immigrants considerably differs from the one described above, who needs to be integrated into culture completely — to reach the high level of cultural competence, join in life of society and even to transform social identity.

In psychology there are many evidences on considerable difference in course of cross-cultural adaptation process and its duration — from several months to 4–5 years — depending on characteristics of visitors or immigrants and features own and foreign for them cultures.

Most often cultural shock has negative consequences. But it is necessary to note its positive side at least for those individuals for whom the initial discomfort pursue to acceptance of new values and behavior models which is eventually important for self-development and personal growth. On this basis the Canadian psychologist J. Berri has even suggested instead of using term «cultural shock» use concept an acculturation stress: the word shock is associated only with negative experience, and as a result of cross-cultural contact the positive experience is also possible — an assessment of problems and their overcoming.

Pain of separation from the homeland is also felt by modern immigrants. According to sociological poll lots of emigrants of «the fourth wave», those who left the former USSR in last years, are tormented by nostalgia: in Canada — 69 %, in the USA — 72 %, in Israel — 87 % [2; 18].

Therefore studying of the cross-cultural adaptation gets a great value, broadly understood as difficult process, thanks to which the person reaches compliance (compatibility) with the new cultural environment, and also result of this process. Usually highlight the interior adaptation which is expressed in feeling of satisfaction and fullness of life, and the exterior adaptation which is shown in participation of the individual in social and cultural life of new group [1; 137].

Originally, acculturation was considered as a phenomenon of group level, and the concept of psychological acculturation was introduced only later. If acculturation is a process of change in culture of group, psychological acculturation is a process of change in psychology of the individual. And even in this case, changes valuable orientations, role behavior, attitude of individuals, whose group is exposed to the general acculturation.

References

- 1 Арутюнов С.А. Народы и культура: развитие и взаимодействие. — М.: Наука, 1989. — 247 с.
- 2 Лебедева Н.М. Социальная психология этнических миграций: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. — М., 1997. — 310 с.
- 3 Михайлова Н.Б. Психологическое исследование ситуаций эмиграции // Вопросы психологии. — 2004. — № 1. — С. 12–18.

С.О.Бүрленова, Ғ.Ө.Сәтенова

Репатрианттардың өз отандарына бейімделу тетіктері

Мақалада қазіргі заманғы этностық парадокс феномені бүкіл әлемдік деңгейде кеңінен таралғандықтан, репатриация мәселесі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Репатрианттардың бейімделудің әлеуметтік-психологиялық тетіктері сипатталған. Қазіргі әдебиеттерде психологиялық бейімделу процесі аккультурация теориясының негізінде қарастырылды. Мәдени шок — басқа мәдени ортада пайда болумен анықталатын эмоционалды немесе физикалық жайсыздық және тұлғаның жаңа ортада дезориентациясы. Әдетте мәдени шок мәселесі адаптация процесінің қисығы деп аталатын контекст негізінде сипатталды. Осындай қисық негізінде Г. Триандистың визитерлер адаптация процесінің бес кезеңі қарастырылды.

С.О.Бурленова, Г.У.Сатенова

Механизмы адаптации к родине репатриантов

В статье отмечено, что на сегодняшний день феномен этнического парадокса широко распространен во всем мире, поэтому проблема репатриаций является одной из актуальных. Рассматриваются социально-психологические механизмы адаптации репатриантов. Концепция психологической адаптации в рамках теории аккультурации в современной литературе авторами интерпретируется как результат исследований культурного шока. Культурный шок — эмоциональный или физический дискомфорт и дезориентация личности, вызванная попаданием в иную культурную среду. В статье приведены симптомы и причины культурного шока. Проблема культурного шока показана в контексте так называемой кривой процесса адаптации, по которой Г. Триандис выделяет пять этапов в процессе.

References

- 1 Arutyunov S.A. *Peoples and cultures: development and interaction*, Moscow: Nauka, 1989, 247 p.
- 2 Lebedeva N.M. *Social psychology of ethnic migrations*, dis. ... doctor. psihol. nauk: 19.00.05, Moscow, 1997, 310 p.
- 3 Mikhailov N.B. *Questions of psychology*, 2004, 1, p. 12–18.

UDC 94 (574)

Sh.Ilyasov

Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: shamil2009kz@mail.ru)

**Analysis of the report of governor–general Kolpakovskiy G. for 1887–1888
about the assumed ways of Christianization of Steppe area Kazakhs**

In the article it is analysed the report of governor-general Kolpakovskiy G. about the ways of Christianization of Kazakh nation. His ways suggested at first to Christianize the poorest groups of Kazakh population by giving them some lands, equipment and money grants. So poor Kazakh had to become the base to diffuse Christianity in steppe and move from the nomadic lifestyle to settled life. But the plans of Kolpakovskiy could not become true and the report left as the office work historical source showing the attempts of colonial apparatus officials to Christianize and assimilate Kazakh nation.

Key words: governor-general, Steppe area, Christianization, Orthodoxy.

One of the brightest representatives of political course of Russian tsar government in Kazakhstan was Kolpakovskiy G. Joining to Russia and government in Kazakh steppe were directly related to his administration and military activity in the second part of XIX century.

In the article the most part represents the paper «All subjected report of the steppe governor-general for 1887–1888» where there are some notes of Kolpakovskiy G. to the project of new regulations about Steppe government-general 1891 which was represented to Russian emperor Alexander III. In the remarks there were considered problems related to changes in nomadic lifestyle, traditions, religion of Kazakh nation, ways of further use of Russian language by local population and its Christianization, earthquake in the city Verniy. We want to stop and analyse this point as «Opportunity and timeliness of taking measures to diffuse Orthodoxy among Kirghizes» as we are interested in that.

In this point of the report Kolpakovskiy G. writes about the sequences of administrative reforms of 1867–1868 and starts with these words: «... I informed that ancient basis of Kirghiz life were subjected to strong break over the influence of Temporary regulations about the government of Steppe area which started in 1869 ... These new commands especially the right of population to choose their governors strongly changed their manners and customs. Especially most of the main manners of lifestyle of this nation are not useful in the modern life» [1].

Later he writes: «At these conditions when old moral manners of national life are shaken and there are no new of them it is natural that nation is looking for the spiritual basis in religion and that is why it is attentive to propagation of Magomet dogma which is distributed by merchants Tatars and Bukhars... At these conditions I summarized that it is time for Orthodoxy church to use this moment and to propagate Orthodoxy where there is the secret propagate of Magomed dogma. At the raw of ways to assimilate our Asian territories to the Empire in the first plan there should be in my opinion the way directed to achievement of religious way... Some data and thoughts about that area which is undoubtedly prepared to accept the dogma of our God Jesus Christ» [2]. Kolpakovskiy G. notices further that the land was given to rich and it is necessary to give some lands to the poor Kazakh population at the condition to accept Christianity as well as equipment to work in the land, to provide habitation and it will be the basis for diffusion of Christianity by Russian colonial government: «... According to these conditions there were marked out some Kirghiz unities and continue to be marked out some poor people who don't have cattle and habitation. These unhappy people live

by earnings from the local factories and mines and mainly hired to farming at Kazakh. Almost all the Kirghiz speak Russian, learnt to farm fields and gardens, they don't hope to any help from their tribesmen and they are not related to them. The situation of these people is miserable as their salary in steppe is very small and there are thousands of poor people who are abstinent and hard-working. That is undoubtedly the area to accept the dogma of Christianity and it is the soil where this dogma will give us the good harvest... The land and forest can be given to new Christians for free according to the Temporary regulations but we should help them to get cattle and simple equipment, otherwise having got the land they would not be able to farm it [3].

In his report Kolpakovskiy G. calls the Orthodoxy church to help in the Christianization of Kazakh nation — it is the active help in the settled life of nomadic people and the full move of poor people to farming for those who are in difficult situations (reserve of lands by colonial apparatus, dzuts). It is well known that at the position of governor-general Kolpakovskiy G. actively assisted to colonial immigration policy. After the cancellation of serfdom the elemental immigration from the Central governments to Kazakh steppes and Siberia started. Farmer colonization got almost all the territories of Kazakhstan and formed thousands of Russian villages. So according to census of 1897 in Akmola region Russian population was about 33 per cents. In 90 s in Northern Kazakhstan there was the lack of lands for immigration. To provide them for the farmers arrived government created «immigration land fund». To form it the huge lands suitable for farming were taken from local population.

Only in 1885 to 1893 there were taken from the local population in Akmola region 251 779 dess of land and formed 24 immigration regions with the population of 10 940 males, in Semipalatinsk region there were taken 33 064 dess. of farming lands at Kazakh sharua. Especially big flow of immigrants went to Semirechinsk region. For 12 years (since 1868–1880) 3 324 families emigrated and 2 099 of them formed villages, 1 225 families settled in the city [4].

At the result of immigration policy of tsarism main farming lands were given to Russian farmers and Kazakh went to waterless and useless lands. The demographic situation of Kazakhstan changed. According to data of census in 1897 position of Kazakhs reduced in Kazakhstan till 87.1 %. From living 4 471.8 thousand people Kazakhs were 3 399.5, Russian and Ukrainians were 532.7, Tatars were 55.4, Uzbeks were 73.5 thousand, Uygurs were 56 thousands. Immigrants were settled mainly in strategic areas and were equipped with fire guns. So they served for military aggressive internal and international policy of Russia [5].

Returning to report we should notice that Kolpakovskiy in his report offers to create Omsk eparchy and writes about missionary activity. Further, he asks to give the money grants and presents for those Kazakhs who accept the Orthodoxy and at first to give the lands in amount of 600 dess. near the village Bukanovskiy.

Kolpakovskiy G. makes the summary in his report as: «I cannot keep silence about that the dignity of Omsk bishop should get the person who really knows the missionary work and who is able to lead the saint mission to put the Christian flag in Kirghiz steppes and diffuse the Orthodoxy in them» [6].

Fortunately, his emperor plans to Christianization could not be true. In 1889 Kolpakovskiy was discharged from his position and went to Saint Petersburg where he became the member of Military union. He died on 23 April 1896 and buried in the Nikolsk cemetery of Alexandro-Nevs kayalavra.

In conclusion we should summary. Having the proper position in the structure of administrative apparatus Kolpakovskiy G. made military and administrative territorial changes in the Steppe region to make its mechanisms work according to common empire laws and colonial policy of Russian empire in Central Asia. Of course the final purpose was the Christianization of population and liquidation of Steppe government-general making it the part of Russian empire. It is impossible to make people accept Christianity by Kazakh nation whose ancestors accepted Islam in the period of Golden Orda in 1312 together with tengri religion in the shortest period using the lack of lands and equipment. Ignorance of history, traditions and customs of people lead to destruction of reforms and emperor ambitions of officials in Steppe region in 1917.

References

- 1 ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.436. Л.24.
- 2 ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.436. Л.25.
- 3 ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.436. Л.25.
- 4 Social political situation in the region at the end of XIX — the beginning of XX century. — [ER]. Access mode: <http://ibrain.kz/istoriya-kazahstana/kazahstan-v-nachale-xx-veka> (date of address: 12.02.2015)
- 5 Immigration policy of tsarism. — [ER]. Access mode: http://kazakhstan.awd.kz/theme/t19_1.html (date of address: 12.02.2015)
- 6 ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.436. Л.26.

Ш.Илиясов

Генерал-губернатор Г.А.Колпаковскийдің 1887–1888 жылдардағы Дала өлкесі қазақтарын христиандыққа бет бұру ықтимал шаралар туралы есебін талдау

Мақалада Дала генерал-губернаторы Г.А.Колпаковскийдің қазақ халқын христиан дініне енгізу шаралары туралы есебі талданды. Оның шаралары бастапқы қаражаттар, мүлікті жер бөлшектерін қазақтарға беру арқылы қазақ халқының кедей тобын шоқындыруы болжамдалған. Осылайша, кедей-қазақтары Далада православиені тарату тірегі болып және көшпелі өмір салтынан тұрақтылыққа көшуі қажет еді. Автор Г.А.Колпаковскийдің жоспарлары жүзеге аспағандығы, ал есебі отарлаушы органдар шенеуніктерінің қазақ халқын христиандарға айналдыру және толық ассимиляциялауға талпыныстарын көрсететін іс-қағаздар жүргізуден тарихи дерек ретінде қала бергенді жайлы айтады.

Ш.Ильясов

Анализ отчета генерал-губернатора Г.А.Колпаковского за 1887–1888 годы о предполагаемых мерах христианизации казахов Степного края

В статье анализируется отчет степного генерал-губернатора Г.А. Колпаковского о мерах христианизации казахского народа. Отмечено, что его меры предполагали для начала христианизировать беднейшие слои казахского населения, выделив им земельные участки, инвентарь, денежное пособие. Таким образом, казахи-бедняки должны были стать опорой распространения православия в Степи и перейти от кочевого уклада жизни к оседлости. Автор показывает, что планам Г.А. Колпаковского не суждено было сбыться, а отчет остался как делопроизводственный исторический источник, показывающий попытки чиновников колониальных органов христианизировать и полностью ассимилировать казахский народ.

References

- 1 GGA RK. F.64. Op.1. D.436. L.24.
- 2 GGA RK. F.64. Op.1. D.436. L.25.
- 3 GGA RK. F.64. Op.1. D.436. L.25.
- 4 Social political situation in the region at the end of XIX — the beginning of XX century, <http://ibrain.kz/istoriya-kazahstana/kazahstan-v-nachale-xx-veka> (date of address: 12.02.2015)
- 5 Immigration policy of tsarism, http://kazakhstan.awd.kz/theme/t19_1.html (date of address: 12.02.2015)
- 6 ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.436. Л.26.

Sh.Ilyasov, A.Utebayeva

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: shamil2009kz@mail.ru)*

To the problem of social political development of Great Orda

In the article it is considered the social and political history of the country Great Orda that is the successor of the Gold Orda (ulus of Dzhuchy). Earlier in the Kazakh historiography this problem was not considered enough that is why this theme is actual today. The policy of Great Orda's khans had a big role in the world policy. Many European governors were trembling at the power of vagrant tribes of Great Orda. For example, Russian princes continued paying contributions to Orda's khans. Among all the governors of Orda we should mark Akhmet-khan, a politician whose policy was directed to strengthening the country in the second part of XV century and union of all Turkic-Mongolic khanates of the western part of Dzhuchy's ulus as: Crimean khanate, Syberian khanate, Nogay Orda.

Key words: social-economic development, Great Orda, Ulug Ulus, darugs, baskaks, khans, murzas, sultans, biy, tribes, princes, khanates.

In the middle of XV century on the territory of disintegrated Golden Orda was formed the new state which is known in history as Great Orda which political history have something in common with Kazakh Khanate. Its tribes settled the territory from the Volga (the Yedil) in the east to lower of the Dnepr (Uzeu) in the west. In the ethnic social unity there were Turkic Mongolian and Turkic tribes among which were konyrates, argynes, kypchaks, kereits, mangyts, alshyns, as well as the nations of the Volga region and Northern Caucasus: udmurts, mariyts, Chuvash, mordva, osetins, cherkes, kabardins, adygis. The Turkic tribes named above made the basis of those states as Nogay Orda, Siberian Khanate and especially Kazakh khanate. Civil wars among numerous dzhuchids in the Golden Orda contributed to formation of Great Orda. In 1432 the last khan of Golden Orda Ulug-Mukhamed was defeated by the dzhuchid Kishi-Mukhamed and left to the north, at first to the territory of Russian principalities and then to Bulgary where he founded Kazan khanate in 1438 and Kish-Mukhamed founded the new nomadic state as Great Orda which had the second name as Ulug Ulus [1; 98]. Its short political history is full of wars with the neighbor relative Turkic settled and nomadic states and civil wars.

In the territory of previous Golden Orda (Ulus of Dzhuchy) from the lower of the Dnepr in the west to the Ob in the east and in the north from the rivers Vyatka and Kama to the foothills of the Northern Caucasus in the south there formed numerous khanates and uluses of independent governors — previous darugs and baskaks — deputies of Golden Orda khan, murzas, biys, sultans from the clan of Dzhuchids who claimed themselves as khans. We can name among them also Kazan Khanate, Crimea khanate (1443–1783), Nogay Orda, The Khanate of Abulkhair (1428–1468), Kazakh Khanate (1465–1715), Siberian Khanate (1468–1598) [2; 228].

The Great Orda is a deputy state of Ulus of Batu which existed only 73 years (despite the opinion of many modern Russian historians that Russia was the deputy of Golden Orda which of course causes the smile of European and Asian scientists noticing the chauvinism theory made in 90s by the historians of Russian Federation) but it contributed to the development of Turkic later Middle Age states and made its step in the history of Russia and Kazakhstan. In the pre-revolution period and Soviet period the researchers paid a little attention to the social and political history of this state. Today this topic is actual. In our opinion this article is the attempt to research some aspects of political and social history of the Great Orda that took its second name (after the Golden Orda) and it is impossible to research everything in one article.

After death of khan Kishi-Mukhamed there was the war for the throne among his sons. The throne got the energetic and powerful khan Akhmet in 1465 (in Russian sources Akhmat) who had won his brother Makhmud who left from Saray and founded his own khanate in Astrakhan. Akhmet-khan at first established his power in the Ulus of Batu by subjugating and punish rebelled beks, murzas and sultans who had supported previous khan Makhmud. In the 60s of XV century Akhmet and numerous leaders of nomadic Turkic Mongolian tribes marched to Russian principedoms making them pay contribution which was not paid for about 20 years because of distempers and disorders in Orda. We should notice that most Russian principedoms paid contributions for different khanates and uluses of ex-Golden Orda [3]. However, Russian principedoms grew stronger by joining around Moscow into one state which was promoted by arrived Tatar leaders

with its armies for serving to Moscow princes while Turkic Mongolian khanates and uluses had civil wars destroying and killing each other.

In 1466 khan of the Crimea khanate Khadzhy-Girey crushed the army of khan Makhmud at the Azov that assigned the territory of Pridonye to him. In 1460–70s there were wars of the tribes and uluses leaders of Great Orda with khans of Kazan khanate and Great Orda. After the foundation of the Siberian khanate in Chimga-Tour (Tyumen) the new governor shaibanid Ibak united to nogays attacked the capital of Great Orda many times and robbed it destroying its beautiful buildings and captivated merchants and citizens of Saray. Other cities of Great Orda were subjected to destruction and robbery. Some time ago Saray — ex-capital of Golden Orda, political, trade and cultural center of Eurasia was ruined to the end of XV century. Having destroyed Saray in 1481 and moved its citizens and merchants to Chimga-Tura, Ibak-khan tried to show the deputy of the Siberian khanate as the capital of Golden Orda is the Siberian city Tyumen and all Turkic murzas had to come and show respect to the new great khan of Ulus of Dzhuchy paying him contribution. At the government of khan Akhmet (1465–1481) the population of Saray was more than 100 thousand people. Frequent wars and civil wars led to injury of economics, devastation, frequent epidemics in the step, high level of death and migration of tribes which led to decrease of population. Many nomadic Turkic tribes left to the Northern Caucasus, the territory of Russia, Kazan, Crimea under the government of more powerful governors.

Some prosperity and centralization of power in 60–70s of XV century were under the khan Akhmet named above who intensified his power and put the trade in order with the neighbor countries of Europe, Central Asia, there were caravans to and from Saray, Sygnak, Khorezm, Bukhara, the visitors and ambassadors from the Western Asia started to travel to the capital of Great Orda again. However Akhmet-khan had a purpose to join all the uluses and khanates into one state — Ulus of Dzhuchy (Golden Orda) by military ways [4; 286]. At first to save the borders of khanate in the north he marched to Russian princedoms where fighting at Olexina in 1472 he won and Moscow prince Ivan III paid contribution. As he had seen inactivity of khans in Kazan khanate and governors of Nogay Orda from the north and east khan Akhmet marched in 1476 to Crimea whose governor Mengly-Girey left to Istanbul under the government of Turkish sultan (since 1475 Crimea khanate had the vassal dependence on Osman Empire), the army of Osman governor were defeated and the city Bakhchisaray was taken. Akhmet-khan made Zhanibek-khan as the vassal governor and since that time the Crimea was temporary joined to Great Orda. At the same time the governor of Great Orda managed to get power under nogays which lived between two rivers the Yedil (Volga) and Yaik, Turkic tribes and alans in Cuban and Terek, had a military union with Lithuania and Poland with the king Kazimir. However, the dreams of Akhmet-khan about the united state did not come true, the unity was not long and in 1479 ex-khan Mengly-Girey came with the Turkish army which was equipped with the fire guns to Crimea and drove out the territory his brother Zhanibek, so he forced his power and reestablished Crimea khanate [5]. In 1480 Moscow prince Ivan III refused to pay contributions and Akhmet-khan decided to march to Moscow to punish rebelled ulus vassal (since the period of Batu khan governors of Golden Orda considered Russian princedoms as their territories). In September 1480 armies of both leaders stopped at the river Ugra. Meanwhile the power of Moscow prince got force and Russian army which included Lithuanians, Belarus, Kasim Tatar served to his father Kish-Mukhammed princes of other princedoms of Northern-Eastern Russia were equipped by the modern fire guns and cannons of that time and the army of Great Orda khan was not equipped in this way. The attempts of khan Akhmet army to cross the river Ugra were not successful as they were met with the cannons. The period of Golden Orda governors left when they were able to fight the enemy flanks with the first class cavalry equipped with the fire guns and defeat it (for example, biy and commander Yedigye in 1399 in the war at the river Vorscle defeated the army of Lithuanian prince Vitovt equipped with fire guns and cannons). On the 26 October 1480 the army of khan Akhmet held for 2 month stepped back for the reason of early winter and freeze (army had to prepare to wintering) [6; 94]. This date was considered at the Soviet time as a final overthrow of Golden Orda yoke named so (in the opinion of Moscow state university named after Lomonosov scientists because of the Moscow prince's refuse to pay contributions) which did not exist. To be frank we should notice that the contributions were paid for different Tatar khans with some breaks further by not only Ivan III but also his son Vassiliy, the grandson Ivan IV, all the tsars of Moscow kingdom until the first Russian emperor Peter I.

Unsuccessful march made some murzas and sultans of the khan Akhmet army mad, for example, the powerful dxhuchid and sultan Kasym separated with his army from the khan army and left to the south, to the Dnepr, to nomad. Akhmet khan dismissed his army left just khan Guards. Outer enemies of khan used this case. While khan Akhmet was absent in the Orda khan of Siberian khanate Ibak joined nogays marched

to Great Orda, destroyed Saray and at the benches of the Don unexpectedly attacked and defeated the rest of khan Akhmet army and killed khan. Ibak-khan immediately informed the Russian prince Ivan III about that. We should notice here that the first independent to that time Moscow governor used the conflicts among the khans-dzhuchids. For example, he temporary arranged with the Crimea khan Mengly-Girey who was the deputy of Tokay-Timur and with the Siberian khan-shaibanid Ibak as well as nogays murzas and biys set them on to fight. Ivan III managed to destroy a huge on the territory and nomadic culture state Great Orda by the khan Ibak. Later Ibak threatened to attack ex-partner Moscow prince when he understood his idea to conquer new territories. The part of the river Don territory and the river Dnepr (south polovets steps) Moscow prince managed to join them to his territory during XV – the beginning of XVI century.

Two more sons of Akhmet-khan tried to renovate the power under such a vast territory between the Volga and Dnepr. The younger son Shig-Akhmed marched some times to Crimea but every time was defeated. Meanwhile the territory of Northern Caucasus (Cuban and Terek) became the part of Osman Porta. Shig-Akhmed managed to reestablish the city Saray temporary. Nogays governors in the east got the best pastures from khans, murzas and beks of Great Orda between two rivers the Volga and the Yaik. In 1499–1500 Mengly-Girey destroyed uluses of Shig-Akhmed and devastated uluses of the last one in the lower of the Dnepr and Don made people in slavery and took the cattle, even the family of khan was captivated by the Crimea khan. Also new misery happened this time as the jute of winter 1500–1501.

Social economic, political and demographic crisis made the Great Orda weaker. In 1502 the Crimea khan's ordas destroyed the city Saray insisted by Moscow prince and destroyed Great Orda. Shig-Akhmed was killed and the city Saray was never reestablished [7; 211]. The territory of this state was separated by Russian state, Crimea khanate and nogays governors. In the empty territory Russian governor in contrast to his ex-partners build cities, for example, Saratov, Samara, Tsaritsin built by governors Vassiliy III, Ivan IV and Boris Godunov. Attempts of Tatar khans to renovate the territory of the powerful Golden Orda were not successful because of started colonialist policy of Russian princes for the territory of free now Lower and Middle Povolzhiye, Pridonye, middle course of Dnepr, which was previously named as Wild field and the territory of Northern Caucasus. The next reason of misfortune of Tatar khan and nogay murzas we can name the absence of political military unity against the Moscow state. When the threat of infringement to independence of the rest khans from Russia was understood in the middle of XVI century there was formed military union among Crimea, Kazan and Siberian khanates half a century later. We should notice that Moscow prince Ivan III did not dare to get the title of tsar despite the advice of clergy as tsars were considered since 1243 according to Gumilyev L. the khans of Dzhuchy ulus rather following traditions and showing respect to khans of Golden Orda (somewhen Ulug-Mukhammed and his sons helped Moscow in the fight against other Russian princes for the prince throne). Only in 1547 young governor of Russia Ivan IV got the title of tsar in the background of rebellion in Moscow and because of the lack of pressure from Tatar khans.

Totally, tribes of Great Orda had an important role in ethnogeny of Kazakh population, most of them went under the power of nogay biys and murzas in the territory of West Kazakhstan, to the territory of Saraychik and those went under the power of Kazakh khan Kasym and their uluses finally became the part of Kazakh khanate under Khakk-Nazar forming tribes and clans of Small dzhuz Kazakh.

Список литературы

- 1 *Рыжов К.* Все монархи мира: Мусульманский Восток. VI–XV вв. Справочник. — М.: Изд-во «Вече», 2004. — 544 с.
- 2 *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М.: Наука, 1975. — 521 с.
- 3 Большая Орда. — [ЭР]. Режим доступа: <http://ivan-3.ru> (20.01.2015).
- 4 *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские. — СПб.: Евразия, 2010. — 464 с.
- 5 Московская Русь и Большая Орда. — [ЭР]. Режим доступа: <http://slavanthro.mybb3.ru> (15.11.2014).
- 6 *Мавродин В.В.* Образование Русского национального государства. — М.: ОГИЗ, Гос. изд-во полит. лит., 1941. — 207 с.
- 7 *Каргалов В.В.* Полководцы X–XV вв. — М.: ДОСААФ СССР, 1989. — 334 с.

Ш.Илиясов, А.Өтебаева

Үлкен Орданың әлеуметтік-саяси дамуының мәселесі

Мақалада Алтын Орданың (Ұлыс Жошы) құқық мирасқоры болып табылатын Үлкен Орданың әлеуметтік-саяси тарихы қарастырылды. Бұрын қазақстандық тарихнамада бұл тақырыпқа жеткілікті назар бөлінбеген, сондықтан бүгінгі күнге осы тақырып, біздің ойымызша, өзекті болып табылады. Үлкен Орданың хандарының саясаты әлемдік-саяси алаңда үлкен рөл атқарған. Көптеген еуропалық билеушілер Үлкен Орданың көшпелі тайпаларының қуатынан қапаланған. Мысалы, орыс князьдары ордальдық хандарға алым-салық төлеуді жалғастырған. XV ғасырдың екінші жартысында саясаты Ноғай Ордасы, Сібір хандығы, Қырым хандығы сияқты ұлыс Жошының батыс бөлігіндегі барлық түрік-монғол хандықтарын біріктіруі мен мемлекеттің бекітуіне бағытталған Ахмет ханды Үлкен Орданың барлық билеушілері арасынан ерекше белгілеу қажет.

Ш.Ильясов, А.Утебаева

К вопросу о социально-политическом развитии Большой Орды

В статье рассматривается социально-политическая история государства Большая Орда, являвшегося правопреемником Золотой Орды (улуса Джучи). Раньше в казахстанской историографии уделялось недостаточно внимания данной тематике, поэтому на сегодняшний день эта тема является, на наш взгляд, актуальной. Политика ханов Большой Орды играла большую роль на мировой политической арене. Многие европейские правители, отмечают авторы, трепетали перед могуществом кочевых племен Большой Орды, к примеру, русские князья продолжали выплачивать дань ордынским ханам. Авторы особо выделяют Ахмет-хана, политика которого была направлена во второй половине XV в. на укрепление государства и объединение всех тюрко-монгольских ханств западной части улуса Джучи, таких как Крымское ханство, Сибирское ханство, Ногайская Орда.

References

- 1 Ryzhkov K. *All the monarchs of the world: Muslim East. VI–XV centuries*. Directory, Moscow: Наука, 2004, 544 p.
- 2 Grekov I.B. *Eastern Europe and decay of Golden Orda*, Moscow: Nauka, 1975, 521 p.
- 3 Great Orda, <http://ivan-3.ru> (date of treatment 20.01.2015).
- 4 Pochekayev R.Yu. *Orda's tsars. Saint-Petersburg*: Evraziya, 2010, 464 p.
- 5 Moscow Rus and Great Orda, <http://slavanthro.mybb3.ru> (date of treatment 15.11.2014).
- 6 Mavrodin V.V. *Formation of Russian national State*, Moscow: OGIZ, State Publishing House political literature, 1941, 207 p.
- 7 Kargalov V. *Commanders of X–XV centuries*, Moscow: DOSAAF SSSR, 1989, 334 p.

Sh.Ilyasov, A.Utebayeva

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: shamil2009kz@mail.ru)*

Disintegration of Golden Orda: confrontation of Golden Orda khans–dzhuchids for political leadership in Eurasia in 20–50s of XV century

In this article it is described the history of political fight among khans of Golden Orda in the first part of XV century. Especially in this time ulus Dzhuchy started to lose its previous power in the territory of Eurasia. It is shown the fight among the pretenders for khan throne and exactly among the khan Ulug-Mukhammad and chingizids came from different uluses of destroyed Golden Orda. There are marked the features of government of last khans of Dzhuchy ulus, their internal and international policies and was directed to force the khan power and government. Ceaseless civil wars, fight for the throne, demographic and economic crisis lead to fail of powerful state.

Key words: Golden Orda, ulus, civil wars, khanate, Saray, biy, emir, prince, khan.

In the modern period of development of Kazakhstan Republic one of the main problem in the national history is a question related to the decay of Golden Orda in XV century. As the national secretary of Kazakhstan Republic Marat Tazhin noticed in the speech at the session of interdepartmental work group about the problem of national history study: «Today in the period of established state we should understand our history since the height of modern state and create the whole national history». State Secretary reminded the phrases of the President of Kazakhstan Republic Nursultan Nazarbayev that «whole Kazakhstan identity must be the core of historical national awareness». According to Tazhin M. this problem concentrates our attention at the problems of national history especially the history of Golden Orda in that period [1]. Especially this period had a great meaning in the history of many nations of Eurasia as the political hegemony of Golden Orda became weaker in this region because of internal civil wars. In this article it is considered the political history of Golden Orda in the first part of XV century especially the fight of khans for the throne in the final period of existence of Dzhuchy ulus that was the final decay of powerful state in Eurasia. We should mark three periods of political fight in Golden Orda:

1. The fight for the throne among pretenders for the Golden Orda throne as Ulug-Mukammed, Khudaidat, Devlet-Berdy and Barak in the 20s of XV century;
2. Continue of wars for the throne among Ulu-Mukammed, Kishi-Mukammed and Seit-Akhmet in the 30s of XV century;
3. The final period of Golden Orda decay as the rule of nominal khan Kishi-Mukammed (son of Timur-khan) with whose death the state fell.

In 1419 Ulu-Mukammed got the throne in Saray (descendant of Tukay-Timur) who disputed the power in Orda for the long time. He used the support of Crimea noblemen such as emir Tekiye from the clan of shirin. He managed to get the power in Volga Bulgary, Khadzy-Tarkhan and declare himself as khan. But his government was not long as in this period one more pretender for the throne appeared in the political scene — Barak the son of Koyirshak and the grandson of Orys-khan who got the support from the noblemen of Blue Orda (in other sources as Ak Orda) and especially the son of Yedygye emir Mansur. Also we should notice that in the western part of Orda the situation got worse because there ruled cousins of Ulu-Mukammed as Kudaidat and Devlet-Berdy who were independent governors and wanted to get the throne of Golden Orda. In 1422–1423 Barak won the war with Ulu-Mukammed supported by mangyts and got the biggest part of the Golden Orda territory and declared himself as khan. Ulu-Mukammed managed to escape to Lithuania where he was supported by Vitovt. In this period this situation was used by Kudaidat who pretended to throne. Barak khan won in this fight defeated Kudaidat in 1423. Further, Kudaidat was finally defeated by the army of Lithuanian prince Vitovt in 1424 and probably he was killed as later there was not any information about him. In the same year Vitovt helped Ulu-Mukammed who returned Crimea to himself. In 1426 Ulu-Mukammed managed to win the fight at Saray-Bereke over Barak who had to escape to the east. The unity of Golden Orda did not last for long. One more pretender for the throne was Devlet-Berdy who got the power in Crimea. The result was the new conflict among chingizids [2; 135].

In 1427 Barak returned again in Povolzh'ye. He managed to conquer Saray of Ulu-Mukhammed. So Ulu-Mukhammed managed to save power in Bulgaria and Khadzhy-Tarkhan. According to conditions in the period of civil wars in 1428 Devlet-Berdy left Crimea and defeated Barak, conquered Saray and declared himself as khan. But Barak-khan could assemble the rest of his army and go to counter-offensive and finally defeated Devlet-Berdy and return to the capital. Ulu-Mukhammed used this situation and drove away Barak-khan from Saray having attacked him. In 1428-1429 Barak died as he was killed by Nogay biys Gazy and Nauryz the sons of Yedigye revenging khan for execution of his elder brother Mansur. So we should notice that Ulu-Mukhammed-khan eliminated all his enemies with hands of other people in the fight for the power. The unity of Golden Orda reestablished and centralization of the power started.

We had to pay attention to the foreign policy of khans in this period and its relations with other countries especially with Osman Empire. Having returned his throne Ulu-Mukhammed tried to force his authority of Golden Orda in the international area. The correspondence with the Turkish sultan Murat II can be a proof of that. There is one letter which was found in the museum archive of Topkapa in Istanbul. This letter had an important meaning to understand the events happened in Golden Orda in this period.

This letter was written on the 14 March 1428. There was following information: «With the favor of the God, the sign of prophet Mukhammad. From Mukhammad gazy to Murad. Peace and respect to you. Our previous brothers-khans and your fathers, sultans of vilayets Rum, rum and elder brothers sent ambassadors for many times to each other, exchanged with presents and greetings, had trade among merchants-urtaks and had good relations...». Further in the letter it was told about the win of Ulu-Mukhammed over the enemies and offer to renovate friendship and unity which was supported by their ancestors. We can see from the letter that relations among governors of the powerful empire were very warm that was roved by this: «... Now... for two of us... one century... as the throne was given, with help of the God and traditions of our ancestors we should have good relations to each other. If we exchange presents and greetings, ambassadors, if our merchants visit each other is not it the blessing? [As] all is transient and it will stay forever...» [3; 334]. Unfortunately, the text of the letter was not saved fully, some parts suffered from moisture and could not be read.

In 1429 Ulu-Mukhammed sent the letter to the governor of Egypt Barysbay. These letters were left without answers that proves the next fact exactly the military union with German Emperor Sigismund against Turkish. But this agreement did not work because of some reasons.

In the same period Ulu-Mukhammed had correspondence to the prince Vitovt and great master of Livon order. All this events to improve international prestige were finished because of the started rebellions in the Golden Orda.

The agony of fight for the throne got the new phase with the appearance in Khadzhy-Tarkhan in 1428 of the new pretender for throne of Mukhammed-sultan Timur-khan who was supported by Nogay biys Gazy and Nauryz who we had told about before. It was related to the draught and fame in Povolzh'ye. Ulu-Mukhammed could not help his people to fight this misfortunes as the result most of them pushed off him and supported the new governor of Orda Kishy-Mukhammed. We should notice that contemporaries in order not to mix up two competitors for the power decided to call the son of Timur-khan as Kishy-Mukhammed.

It seems that the fight of Ulu-Mukhammed for the throne was lost but one case helped him. That was the quarrel among Lishy-Mukhammed and Nogay biys the sons of Yedigye. One biy Gazy started to serve to shaibanids Dzhumaduk-khan, the new governor of the Eastern Desht-and-Kipchak and the second Nauryz started to serve to Ulu-Mukhammed who made him his beklyarbek. The rise of Nogay biy offended other powerful emirs Tekiye and Khaidar who always supported khans in difficult periods. Later the relations between khans spoilt a lot.

We should notice that at the end of 1420-the beginning of 1430s Ulu-Mukhammed was considered as the top khan in Golden Orda. In 1432 khan gave the label to great principedom for Moscow prince Vassiliy II. Displeased with the policy of Ulu-Mukhammed emirs Tekiye and Khaidar left from him to Crimea with all the followers especially in the period when Kishy-Mukhammed fought against the khan in 1432 again. Displeased with the left from Ulu-Mukhammed emirs decided to take away the peninsula from him: they declared Kerim-berdy the grandson of Toktamysch as khan of Seit-Akhmet whose power was admitted by all the Crimea.

In 1430 prince Vitovt who was the ally of Ulu-Mukhammed died in Lithuania. The long-last war for the throne started in the great principedom of Lithuania among the successors. Ulu-Mukhammed intervened in the war in order to have an agreement of military union with one of them supporting either one or other. But this attempt was not successful. After Tekiye and Khaidar left Ulu-Mukhammed he had to use diplomacy to save

the power under some previous territories having agreed to Kishy-Mukhammed. He refused to pretend to Povolzhiye and saved his territory to the west from Volga including Crimea and Northern Prichernomoriye [4].

In the middle Povolzhiye in fact appeared independent Kazan khanate under the government of Giyas ad-Din. During 1433–36 in Golden Orda there was the parity of three khans: Ulu-Mukhammed, Kishy-Mukhammed and Seit-Akhmet. The situation was so unusual that in 1434 the great Moscow prince Vassiliy II paid contribution to all three khans. This fact shows that there was triumvirate (peaceful) as every of them was independent governor in his territory. That is why there were not any fights. According to the words of Venice diplomat Barbara I who visited Golden Orda in that period Ulu-Mukhammed was nominally considered as elder khan [5; 198].

In 1436–1437 the balance was broken. Beklyarbek Nauryz who did not get on well with Ulu-Mukhammed supported Kishy-Mukhammed. In this period Ulu-Mukhammed attacked Seit-Akhmet and later Lishy-Mukhammed. But Kishy-Mukhammed did not manage to defeat his competitor as Kazan governor Giyas ad-Din attacked him from the back. Kishy-Mukhammed had to return to guard his nominal capital. He managed to defeat Giyas ad-Din (who was killed in the fight) and come back to Saray. Ulu-Mukhammed had to leave to Crimea where he soon argued to the local emir Khaidar who asked help at Seit-Akhmet.

As he did not hope to win Ulu-Mukhammed with the army of 3 thousand people left to Crimea at the end of 1437 and directed to Moscow principedom where he got the boarder city Byelyev. Nominally byelyev princes were under the power of Lithuania. While he was in Byelyev Ulu-Mukhammed had a military agreement with Moscow prince Vassiliy II. Soon to the camp of Ulu-Mukhammed arrived a lot of followers. That made byelyev princes worried and they asked Moscow prince to decide this problem. This situation influenced on the relation break among Ulu-Mukhammed and Vassiliy II. Moscow prince categorically asked khan to leave the city Byelyev. After the refuse of khan prince Vassiliy decided to send the army against Ulu-Mukhammed.

On the 5 December 1437 in the fight under the city Byelyev 40 thousand Russian army was defeated by Ulu-Mukhammed. This fight is an important event that forced the power and authority of Ulu-Mukhammed in the Middle Povolzhiye. After the fight khan decided to leave the territory of Russia to Kazan where he established the new khanate Kazan. Having strengthened in the Middle Povolzhiye Ulu-Mukhammed decide to renovate his power under Moscow principedom that paid contributions before and whose princes got labels to principedoms. Military actions against Moscow started in spring of 1439. He was able to occupy the city Nizhniy Novgorod, went to Moscow and burnt its posads. In this period Ulu-Mukhammed did not have to resist his ex-enemies Seit-Akhmet and Kishy-Mukhammed. He was able to put in order relations with Caucasus vassals of Golden Orda as Circassians who he got support for his army from. In 1440 Ulu-Mukhammed intervended the cases of Northern-Eastern Russia and especially resisted the strengthen of Moscow prince power in the Middle Povolzhiye. For example, in 1442 khan gave the label to Nizhniy Novgorod prince Daniil Borisovich. At one of the attacks to Russain territories his son Mustafa died. In 1444 after the death of prince Daniil Moscow deputies tried to get Nizhniy Novgorod but Ulu-Mulhammed managed to get the city by attack. He made the city as foothold of his army to move to Russian territory. After the capture of the city Murom by Ulu-Mukhammed Moscow prince gathered his army and marched to defeat khan. To help Vassiliy II armies of other Russian principedoms arrived. The march of Russian army was not successful as Ulu-Mukhammed did not fight openly and left Murom.

The military confrontation of two governors finished with the fight under Suzdal. In the fight at the river Nerly on the 7 July 1445 Russian army were defeated and the prince was captured. Later prince paid contribution in amount of 200 000 rubles for his freedom and admitted himself as the vassal of khan Ulu-Mukhammed. In autumn 1445 Ulu-Mukhammed died and all his power goes to his son Makhmud [6; 76].

The government of Golden Orda khan Ulu-Mukhammed finished in this way. His life was devoted to the fight for power. Replaced by his competitors from Orda and lost authority Ulu-Mukhammed managed to renovate his prestige set his power under Russian territories as well as Kazan khanate.

In 30–40s XV century in Golden Orda the main competitor of Kishy-Mukhammed was Seit-Akhmet who owned steppes from Volga to Dnepr and is considered as the founder of Great Orda. Kishy-Mukhammed nominally was the last khan of Golden Orda but there is a little information about him. Probably, for all the period of his government Kishy-Mukhammed tried to renovate the unity of Golden Orda.

There is most information about the period of government of khan Seit-Akhmet who started the fight during the final period of Golden Orda decay. He was born and grew up in the territory of Great principedom Lithuania. As well as Ulu-Mukhammed he intervended to deals of Lithuanian principedom in 30s of XV century. As it was marked before Seit-Akhmet was declared as khan in Cremia with the help of emir Khaidar

in 1432. In 1441 at the result of war with Khadzhy-Girey he lost his power under Crimea. Khadzhy-Girey was the relative of Seit-Akhmet. And Seit-Akhmet started the war with Kishy-Mukhammed for the Northern Prichernomorje and Povolzhje. He marched to Poland-Lithuanian area and in 1448–1451 Seit-Akhmet intervened into the civil war of Lithuanian princes for the throne. He devastated and attacked the territory of Ukraine, Poland, Lithuania. The next important direction in the policy was Moscow principedom. He tried to make Vassiliy II pay contribution. There are well-known marches in 1449–1450 to the territory of Northern-Eastern Russia. In June 1451 the son of Seit-Akhmet Mazovsha with the cavalry could cross over the river Oka and intervened the Moscow. The people of Orda fired posads but were beat off the Kremlin and left the city at night.

In 1445 and 1459 Seit-Akhmet tried to march to the territories of Moscow prince but unsuccessfully. In this period khan of Great Orda marched to the territories of southern part of Great Lithuanian principedom. In 1455 after the march to Podoliya Seit-Akhmet was defeated in the back way at the Dnepr with the army of Crimea khan Khadzhy-Girey. With the rest of army Seit-Akhmet arrived to Kiyev, he was arrested and sent to Lithuanian prince Kazimir Yagellonchil where he lived for the rest of his life as the honorable prisoner [7; 89].

The territory of native lands of Golden Orda was between the Volga and Dnepr where the last khan Kishy-Mukhammed (1437–1459) ruled. In this period its capital Saray-Berke was devastated for many times because of frequent wars as the result the number of population reduced and also many tribes left Povolzhiye looking for the protection at his enemies as Ulu-Mukhammed, Seit-Akhmet and Khadzhy-Girey [8]. The location of the last khan was the city Khadzhy-Tarkhan. There we should notice that after the death of Kishy-Mukhammed the Golden Orda got the name Great Orda whose khan was his son Makhmud (1459–1465). By this time there formed some khanates in the territory of previous Golden Orda among which we can mark Crimea khanate (1443–1783), Siberian khanate (1468–1598), Kazan khanate (1438–1552), Astrakhan khanate (1465–1556) and Kazakh khanate that was founded by the son of Barak-khan Abu Saif Dzhanipek and his relative sultan Kerey in the western Semirechiye, the field of the river Chu and Talas.

Totally we have considered the period of civil wars between khans-dzhuchids in the Golden Orda in 20–50s of XV century and marked three periods of fight for the power in the history of this state. We should mark some reasons of Golden Orda decay as:

1. Non-stop civil wars among the khans;
2. Intervention of Lithuanian and Russian princes into the civil wars of khans;
3. Frequent epidemics and bad harvest in steppe that made the amount of population less.

We should say about the special role of Golden Orda khans as Ulu-Mukhammed and Barak who despite all the difficulties of internal and international situation of Dzhuchy ulus tried to make centralization of the power and force their authority at the sight of Eurasian states and made everything to save the territory of Golden Orda unlike their competitors (Kudaidatm Devlet-Berdy, Giyas-ad-Din, Kishy-Mukhammed, Seit-Akhmet, Khadzhy-Girey). The ulus system led to disunity and final decay of Mongolian-Turkic state as Golden Orda.

Список литературы

- 1 *Тажин М.* Глава государства предложил разработать специальную программу исторических исследований // Казахстанская правда. — 2013. — 13 июля. — № 232 (27506).
- 2 *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — 413 с.
- 3 Письмо золотоордынского хана Улуг-Мухаммада турецкому султану Мураду II // Тюркологический сб. — М.: Наука, 1975. — 505 с.
- 4 *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды // Учен. зап. Морд. гос. ун-та. Вып. XI. — Саранск: Морд. кн. изд-во, 1960. — 161 с.
- 5 *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские. Биография ханов и правителей Золотой Орды. — СПб.: Евразия, 2010. — 408 с.
- 6 *Бартольд В.В.* Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Соч. Т. V. — М.: Наука, 1968. — 171 с.
- 7 *Горский А.А.* Москва и Орда. — М.: Наука, 2003. — 148 с.
- 8 *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские. Биография ханов и правителей Золотой Орды. — СПб.: Евразия, 2010. — 408 с.

Ш.Илиясов, А.Өтебаева

Алтын Орданың күйреуі: XV ғ. 20–50 жж. Еуразиядағы саяси үстемдік үшін Алтын Орда хандары-Жошы ұрпақтарының қарсы тұруы

Мақалада XV ғасырдың бірінші жартысындағы Алтын Орданың хандары арасындағы саяси күрес тарихы суреттелген. Дәл осы уақытта Еуразия аумағында ұлыс Жошы өзінің болған қуатын жоғалта бастаған. Алтын Ордадағы саяси тарихтың кезеңдері белгіленген. Ыдыраған Алтын Орданың әр ұлыстарынан келген үміткерлер, атап айтқанда, заңды хан Ұлы-Мұхаммед пен Шыңғысханның ұрпақтары арасындағы хан тағына күрес көрсетіледі. Жошы ұлысының соңғы хандарының билігінің ерекшеліктері белгіленген, олардың ішкі және сыртқы саясаты тікелей ханның билігі мен мемлекетті нығайтуға бағытталған. Бітпейтін өзара соғыс, таққа таласу, демографиялық және экономикалық дағдарыстар күдіретті мемлекеттің құлауына әкеліп соғады.

Ш.Ильясов, А.Утебаева

Распад Золотой Орды: противостояние золотоордынских ханов-джучидов за политическое господство в Евразии в 20–50-е годы XV века

В статье описывается история политической борьбы между ханами Золотой Орды в первой половине XV в. Именно в это время улус Джучи начал терять свое былое могущество на территории Евразии. Выделены этапы политической истории в Золотой Орде. Показана борьба между претендентами на ханский престол, а именно между законным ханом Улуг-Мухаммедом и чингизидами, пришедшими из разных улусов распадавшейся Золотой Орды. Отмечены особенности правления последних ханов улуса Джучи, внутренняя и внешняя политика которых непосредственно была направлена на усиление ханской власти и государства. Непрекращающиеся междоусобицы, борьба за престол, демографический и экономический кризисы приводят к падению могущественного государства.

References

- 1 Tazhin M. *Kazakhstan Pravda*, 2013, July 13. 232 (27506).
- 2 Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. *Golden Orda and its decay*, Moscow: Publ. AN SSSR, 1950, 413 p.
- 3 *Turkic directory*, Moscow: Nauka, 1975, 505 p.
- 4 Safargaliyev M. *Decay of Golden Orda: The scientific notes of Mordovian state University*, edit. XI. Saransk: Mord. book publishers, 1960, 161 p.
- 5 Pochekeyev R. *Orda's tsars. Biographies of khans and rulers of Golden Orda*, Saint Petersburg: Eurasia, 2010, 408 p.
- 6 Bartold V.V. *Twelve lectures at the history of Turkish nations of Middle Asia*, Compositions, Moscow: Nauka, 1968, 171 p.
- 7 Gorskiy A.A. *Moscow and Orda*, Moscow: Nauka, 2003, 148 p.
- 8 Pochekeyev R.Yu. *The kings of the Horde. Biography khans and the rulers of the Golden Horde*, Saint Petersburg: Evraziya. 2010, 408 p.

Р.С.Жұматаев

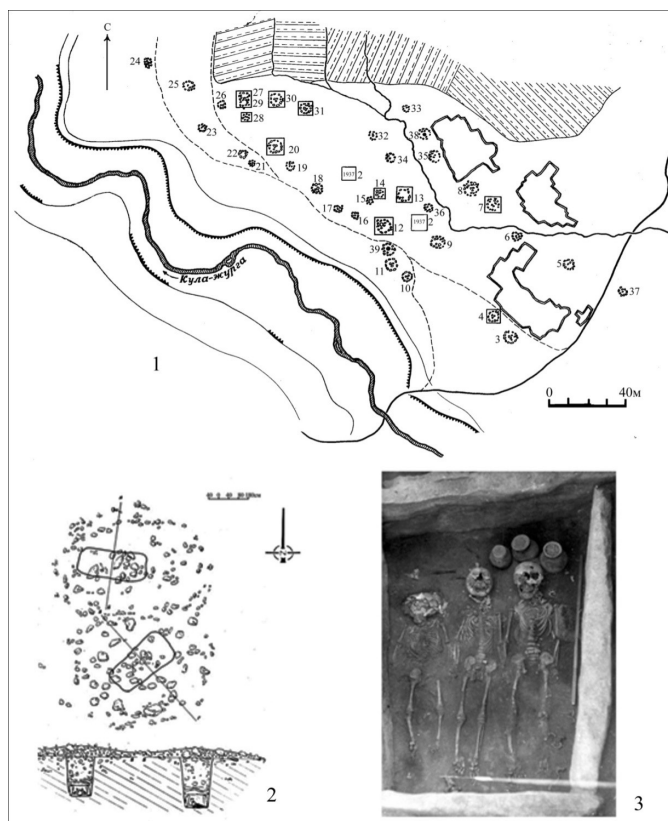
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
(E-mail: rinat82.08@mail.ru)

Ежелгі құлажорғалықтардың жерлеу ғұрпына қатысты тұжырымдар

Мақалада құлажорға тұрпатындағы ескерткіштерді зерттеудің негізгі қорытындылары қарастырылған. Археологиялық материалдардың негізінде ескерткіштердің хронологиялық шектері, жерлеу орындарының сәулеті және дүниетанымдық жүйенің ерекшеліктері көрсетілген. Құлажорға кезеңі ескерткіштерін зерттеушілердің негізгі тұжырымдары талданды. Заттай материалдардың мысалында құлажорғалықтардың ғұрыптық-еске алу салты және олардың сол дәуірдегі басқа қауымдастықтармен мәдени байланысы қарастырылған.

Кілт сөздер: Құлажорға, оба, жерлеу ғұрпы, үйсін, хунну, ескерткіш.

Б.з.д. IV ғ. соңы — б.з. I ғ. Алтай және Тарбағатай теріскейінде, археологиялық мәліметтерге қарағанда, мәдени дәстүр алмасып, тұрғындардың этникалық құрамы өзгереді. Зерттеушілердің көпшілігінің тұжырымынша, бұл үдеріс «халықтардың ұлы қоныс аударуымен», яғни хұндардың жаулап алуына байланысты болған. Жалпы көрсетілген тарихи уақыт аралығы Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірінің соңғы кезеңі ретінде айналымға енгізілген. Нақтырақ айтар болсақ, қарастырылып отырған өңірдің ерте темір дәуірі келесідей кезеңдерден тұрады: Майемер, Берел, Құлажорға. Алдыңғы екі кезеңнің хронологиясы, мәдени атрибуциясы және т.б. белгілері бойынша біршама толыққанды ақпарат берілгендіктен, оларға тоқталмастан, тақырыбымызға сәйкес тікелей Құлажорға кезеңіне мән берсек.

1 — Құлажорға қорымының жоспары; 2 — № 27 және № 29 қорғандардың жоспары мен қимасы; 3 — № 54 қорғанның қабір шұңқыры

Сурет. Құлажорға қорымы

Қарастырылып отырған кезеңнің атауына негіз болған ескерткіштерді С.С. Черников 1948 ж. Шығыс Қазақстан облысы (ШҚО) Самар ауданындағы Құлажорға (сур. қара) және Баты ауылдары жанындағы қорымдарды зерттеу барысында тізімге алады. Олардың қабір іші құрылысы мен жерлеу ғұрпындағы өзіндік ерекшеліктері, аймақтағы замандас ескерткіштермен ұқсастығының болмауы, С.С. Черниковке бұл ескерткіштерді жеке бір кезең ретінде бөліп көрсетуге негіз болды. Осылайша 1940–1950-жж. зерттеуші осы кезеңге жататын бірнеше қорымда археологиялық қазбалар жүргізіп, ескерткіштерді қалдырған халықтардың мәдени атрибуциясына, жерлеу дәстүріне, өмір сүрген кезеңіне т.б. қатысты өзіндік ой-тұжырымдамаларын береді. Зерттеушінің осы кезең бойынша ғылыми ізденістерін 1960–1980-жж. Ф.Х. Арсланова, З.С. Самашев, 90-жж. басында А.А. Ткачев жалғастырды.

Құлажорға кезеңінің осы күнге дейін қазылып зерттелген қорғандарының саны нақты емес. Олай дейтін себебіміз С.С. Черников зерттеген қорғандардың бірқатары құлажорға кезеңіне жатпауы мүмкін, зерттелген ескерткіштердің саны берілгенімен, олардың қандай мәдениетке тиесілі екендігі нақты ажыратылмаған. Жалпы бізге белгілі қорғандарының диаметрлері 5–15 м, биіктіктері 0,6 м шамасында болса, диаметрі 30 м болатын екі қорған Баты мен Пчела қорымдарында тіркелген. Бұл кезеңнің зерттелген Құлажорға, Қызылту, Жаргас, Баты, Юпитер, Славянка, Убаредмет, Қарашат және т.б. ескерткіштері негізінен Ертіс өзенінің оң жағалауындағы Қалба тау жоталары мен Шүлбі өзені атырабында орын тепкен.

Соңғы жылдары біздің ғылыми топтың ШҚО Зайсан ауданына қарасты Шілікті жазығында жүргізген зерттеу жұмыстары барысында Құлажорға кезеңіне тән бірнеше обалар қазылды. Бұл С.С. Черниковтың Құлажорға кезеңі ескерткіштерінің осы аймақта да таралуы мүмкін деген болжамдарын дәлелдей түсті, дегенмен бұл мәселе әліде толыққанды ізденістерді қажет етеді.

Археологиялық кезеңге атау берген Құлажорға қорымын зерттеу барысында С.С. Черников ескерткіштердегі мүрделердің біразы тас жәшіктерде ғана емес, адам қаңқасын қоршаған ағаш қорапты жер қабірлерге қойылғандығын, ал мұндай жерлеу түрінде ақыреттік заттар кездеспейтіндігін анықтады. Сонымен бірге, зерттеушінің пікірі бойынша, құлажорганың ең ерте кезеңі қорғандарына тасты топырақ үйінді, тас жәшік, оң қырымен, басын шығысқа қарату тән болған. Зерттеуші құлажорға кезеңі қорғандарын сақтарға жатқызатындығын айта келе, кейбір белгілері үйсіндерге келетінін алға тартып, алдын ала есеп беруінде оларды б.з.д. IV–III ғғ. мерзімдейді [1]. Бірақ кейіннен аталмыш мәселеге байланысты біраз материалдар толықтанған тұста, зерттеуші өзінің құлажорға ескерткіштері туралы тұжырымдалған, біршама қорытындыланған мақаласында оның уақытнамасын б.з.д. III–II ғасырлармен мерзімдеген болатын [2; 68].

Құлажорға қорымымен қатар зерттелген Баты қорымы қорғандары Ертіс өзені мен Қалба тау жотасы ортасындағы тегістікте солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған екі тізбекте орналасқан. Бұл қорым қорғандарының құлажорға ескерткіштерімен ұқсастықтары мынадай белгілерден анық көрінеді: екі қорымдағы қорған үйінділері топырақ не тастан тұрғызылған және формалары бірдей, тас жәшіктер мен ыдыстары бірдей болып келеді. Ұқсастықпен қатар кейбір өзгешеліктер де бар. Мәселен, Құлажорғада қола заттар кездесе, ал Батыда мүлдем кездесе қоймайды. Сондай-ақ Құлажорғада қойдың құйымшағы тек бір қорғанда ғана кездеседі, ал Батыда мәйіттердің барлығының жанынан ұшырасып, орналасуы бойынша батыс, солтүстік-батысқа қарай бағытталады. Осындай өзгешеліктеріне орай және де өзге материалдары бойынша С.С. Черников Баты қорымын б.з.д. II–I ғғ. мерзімдейді. Баты мен Құлажорға ескерткіштері сақ және үйсіндермен генетикалық жағынан байланысы барын және үйсін тайпалық одақтарының Ертістің жоғарғы ағысына дейін таралғанын айта келе, автор олардың солтүстік шекарасының әлі де анық еместігін атап өтеді [2; 65–76].

С.С. Черников басқаруындағы экспедиция 1950 жылы Ертіс өзенінің оң жағалауында Самара ауданы Қызылту ауылы маңындағы ерте темір дәуірінің қорғандарына қазба жұмыстарын жүргізеді [3; 4–21]. Зерттеу нәтижесінде қорғандардың екі түрлі мәдениетпен сипатталатындығы анықталды: 1. Құлажорға типіндегі топырақ пен тас аралас қорғандар; 2. Алтайлық (пазырықтық) қорғандарға ұқсас тас үйінділі қорғандар. Қызылту қорымындағы (№ 3 қорған) Құлажорғаға тән болып келетін жерлеуде (2,1x1,2 м тас жәшік) адам шалқасымен жатқызылып, басы солтүстік-шығысқа бағытталған. Бас жағына әдеттегідей екі қой құйымшағы мен қыш ыдыс қойылған. Ал, нағыз пазырық мәдениетіне тән № 4 қорғанда бұрыштары дөңгелене келген төртбұрышты қабір шұңқырында қойылған төрт бөрене ішіне екі-үш жасар бала жерленіп, оның солтүстігіне аяқтары бүгіліп, бастары тік етіп қойылған екі жылқы жатқызылған. Қабірдің солтүстік-шығыс бұрышына екі қыш ыдыс, қойдың алты құйымшақ сүйегі және екі темір пышақ қойылған. Баланың жас ерекшелігіне қарамай терең

шұңқырда ересектердей салтпен жерленуі ерекше қызығушылық туғызады [4]. Құлажорға типіндегі № 3 қорғанды С.С.Черников 1948 жылы зерттелген Құлажорға және Баты ауылы жанындағы қорғандар сияқты ж.с.д. соңғы ғасырларға жататын болуы керек деп топшыласа, келесі алтай типіндегі № 4 қорғанды заттық кешеніне орай «скиф» типінде деп белгіледі [5; 56–58].

Өткен ғасырдың орта кезінде Шығыс Қазақстандағы археологиялық ізденістерге Бұқтырма ГЭС-сын салу жаңа серпін берді. Қарастырылып отырған кезең ескерткіштерінде зерттеу жұмыстары Құлажорға және Усть-Бөкен ауылдары маңында жүрді. 1948 жылы зерттелген ерте көшпелілердің жыл санауымыздың басталар межесіндегі жергілікті топқа жататын қытай жылнамаларындағы у-ге, у-дзе тайпаларымен баламалау мүмкіндігі туған Құлажорға ескерткішінде 1956 жылы 18 қорған қазылды [5; 43–60, 56–58]. Олардың барлығының үйінділері топырақ пен тастан тұрады, қабір шұңқыр тереңдігі 3 м-ге дейін жетеді. Қорғандардан үлкен тақта тастардан құралған жәшіктер жиі кездеседі. Бұл қорғандар 1948 жылы қазылған Құлажорға, Баты, Славянка, Қызыл Ту, Тұсқайың және Пчела секілді құлажорға мәдениетіне тән ескерткіштерге жатқызылып, б.з.д. III–I ғғ. мерзімделінеді [3; 64–81].

Құлажорға кезеңінің келесі бір кеңінен зерттелінген ескерткіштеріне Құрық 2 және Зевакино қорымдарын жатқызуға болады. Құрық 2 қорымындағы № 1 қорған үйіндісі ішкі және сыртқы қоршаулардан тұрғызылған. Қабір шұңқыры үш метр тереңдікте болып, оның ішіне көлемі 2,3x1,3 тас жәшік жасалған. Жерленген адам ақыреттік заттарымен қоса тоналған. № 6 қорған қабір шұңқырының оңтүстігінен, 1,8–1,3 м тереңдікте оң жамбасымен жатқан басы жоқ әбзелді жылқы болды. Жылқының алдыңғы аяғының астында тас жәшіктің үстіне басы жоқ қой жатқызылған. Қабірдің ішінен тек сүйектен жасалған үшқырлы шегелі жебенің ұшы ғана кездесті. Зерттеушілердің пікірінше, № 1, 6 қорғандар жерлеу ғұрпы мен құрылымы бойынша құлажорға кезеңіне сәйкес келгенімен, б.з.д. VIII ғасырдың аяғы — VII ғасырлармен мерзімделетін Измайловка кешеніне де ұқсайды [6].

Ертіс өзенінің бойында орналасқан Зевакино қорымынан құлажорға кезеңіне жататын № 226, 227, 228 және 229 қорғандары қазылды. Олардың көлемдері 4,5–5,5 м, қабір шұңқырының тереңдіктері 1,6–1,8 м шамасында. Шұңқыр іші таспен толтырылып, мүрденің бастарының бағыты батыстан шығысқа қаратылған. Оң жақ иық немесе бас жағында ішінде тағамы бар қыш ыдыс қойылған. Ал қалған пышақ, қой сүйегі сынды жиі ұшырасатын заттарды негізінен оң жағына салған. Баланы жерлеулерде де құлажорғалық дәстүр сақталып, олар ересектерге тән салтпен, барлық ақыреттік заттары сақталып жерленген [7]. Зевакино қорымындағы № 98 қорғанда диаметрлері 5,5–6 м болып келетін екі қоршаудың болуы және олардың әрқайсысында қабір шұңқырларының болуы өзіндік ерекшелік болып табылады. Қабір шұңқыры солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа созылған бірінші қоршауда, 1,8 м тереңдікте солтүстік қабырғаны бойлай аяқтары бауырында, басы тік қойылып, солтүстік-шығысқа бағытталған жылқы сүйегі орналастырылған. Ал одан 0,4 м тереңдікте басы солтүстік-шығысқа бағытталып, шалқасынан адам жерленген. Ғұрыпқа сай бас жағына қой құйымшағы мен құмыра тәріздес ыдыс қойылған. Осы қорғандағы екінші қоршауда дәл сол деңгейде бастары шығысқа қаратылып қос адам мен жылқы жерленген. Адамдар жанына қой құйымшағы және биік мойынды (биіктігі 24,5 см) құмыра қойылған [8].

Б.з.д. III–I ғасырлармен мерзімделетін Зевакино қорымындағы қорған-қоршаулар бір жерде шоғырланып орналасқан. Көпшілігінде дерлік қабір шұңқырында бастары шығысқа қаратылған адаммен бірге жылқы жерлеулері кездеседі. Ақыреттік заттардан құлажорға кезеңі жерлеу дәстүрінің бір белгісіне айналған қыш ыдыс пен қой құйымшағы жиі ұшырасады. Ф.Х. Арсланова Зевакино қорғандарындағы жерлеу ғұрпы мен қойылатын ақыреттік заттар құлажорғалықтарға ұқсас екендігін көрсете келе, олардың бір мәдениетті қалыптастырушы, этникалық тегі жағынан ортақ халық болуы мүмкіндігі туралы пікір білдіреді [9].

Қазақ ССР Ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты археология бөлімінің Шүлбі археологиялық экспедициясы Ертісте Шүлбі су қоймасының жайылу аймағында 1980–1983 жж. аралығында әр дәуірлерге жататын ескерткіштерді зерттейді [10]. Нәтижесінде З.С. Самашев бастаған топ Құлажорға кезеңіне жататын Жартас, Убаредмет ауылы маңы, Қарашат III, Ақший II ескерткіштерінде қазба жұмыстарын жүргізіп, барлық зерттелген ерте көшпелілер дәуірінің ескерткіштерін конструктивті құрылысының ерекшелігіне және жерлеу ғұрпына қарай 2 топқа бөледі.

Бірінші топқа Жартас обасының 5 нысаны кіреді (11; 41; 49; 50; 51). Олар дөңгелек формалы, жер астылық құрылыс. Үш қорғаннан дөңгелек тәрізді ірі тастардан тұрғызылған іргетастары айқын

байқалады. Қалған екі қорғаннан іргетас қалдықтарының болмауы, олардың табиғи және жасанды факторлардың әсерінен қиратылуы мүмкін деген пікір айтуға жетелейді. Осы тас конструкциялардың биіктігі 0,3 м – 0,5 м дейін, ал диаметрлері 4,5 м – 7,6 м құрайды. Қорғандардың шұңқырлары негізінен батыстан шығысқа қарай бағытталып, сопақ формада болып келеді. Бұл топтағы қорғандарды бөліп көрсетудегі ерекшелік олардағы тас жәшіктерді жабу тәсілі мен жерлеу дәстүрінде жатыр. Жәшіктер негізінен 4 граниттық тақталардан тұрады. Қабірлерде есейген (3), жасөспірімдер (2) және емшектегі балалар (3) жерленген. Төртеуі оң жақ бүйіріне, тізелері бүгіліп жатқызылған, екеуі шалқасынан және де екеуінің біреуінде аяқтары жамбас буынына бүгілген. Мәйіттердің беттері солтүстікке, ал бастары шығысқа қаратылған. Мәйіттердің антропологиялық типтері анықталмаған. Екінші қорғанда, (41) қарағанда, барлық қорғандардан жол азығы ретінде қойдың қалдықтары және 3 жәшіктен қосымша қойлардың омыртқалары табылған. Және тек қана бір қорғаннан (51) аттың сүйегі табылған. Бұйымдары — құмыра тәрізді сазды ыдыстар. Тек (51) қорғаннан сүйектен жасалған 5 жебенің ұштары табылған.

Екінші топқа Убаредмет қорғанының 5 нысаны және Ақши II және Қарашат III ескерткіштері жатады. Бірінші топ қорғандардан ерекшелігі — олар кішкене топтармен әр түрлі кезеңдерді қамтитын ескерткіштер арасында орналасқан. Олардың ішкі құрылымдар тас сақина тәрізді келіп, диаметрі 5,4 м-ден 6,6 м-ді құрайды. Қабір шұңқырлары сопақ формада болған. Қабірдің ішкі құрылымында кейде ағаш рамалары кездескен. Зерттелген қорғандардың көпшілігінде адамдар топырақты шұңқырларда созылған күйінде, шалқасынан, қолдары денесін бойлай жерленген. Басы тек қана батысқа қаратылған. Ақыреттік заттардан сазды ыдыстарынан басқа, темір пышақтар, түйреуіштер, мыстан жасалған сырғалар кездескен.

Осылайша екі топқа жіктелген бұл ескерткіштерге байланысты төмендегідей қорытынды шығаруға болады. Ең алдымен, мұнда біз ішкі қабір құрылымы мен жер конструкцияларының ерекшеліктерін көреміз. Жерленген адамдардың жатқызылуы қарама-қарсы. Бірінші топтағы ескерткіштерде қосарланып жерлеу, ал екінші топта тек қана бір жерлеу орын алған. Ақыреттік заттарына келетін болсақ, бұл жерде кейбір ұқсастықтар байқалады: барлық қабірледе формалары әр түрлі болса да құмыра тәрізді саз ыдыстар кездеседі.

З.С. Самашев ғылыми-сараптамалық талдаулар жүргізе келе, бірінші топ ескерткіштерін ж.с.д IV–III ғғ., ал екінші топтағы ескерткіштерді б.з.д. II–I ғғ. жатқызды [10; 95–115]. Құлажорға кезеңіне жататын ескерткіштер 1990 жж. басында А.А. Ткачевтың тарапынан зерттелген болатын. Зерттеуші Ертістің жоғарғы ағысы бойынан Қызылтас ескерткіштер шоғырын ашып, қазба жұмыстарын жүргізеді. Қызылтастағы № 19 қорғанда (диаметрі 12 м, биіктігі 0,6 м) арқасымен жатқызылып, басы батыс, солтүстік-батысқа қаратылған адам жерленген. Оның жанынан темір найза, оң жағына қыш ыдыс аршылды [11].

Қызылтас қорымының № 5 қорғанында солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа созылған қабір шұңқырында бастары аздап ауытқымалықпен батысқа қаратылған үш адам жерленген (бір отбасының мүшелері болуы мүмкін, жерленгендерді екеуі ересек, енді біреуі жас бала). Қабірдің оңтүстік-батыс бұрышында, тас жәшік пен қабырға арасына қыш ыдыс қойылған.

Қызылтас қорымында зерттелген келесі № 7, 45, 46 мен 47 қорғандарының қабір шұңқырларындағы жәшіктеріндегі мүрделер оң қырымен, бастары аздап ауытқушылықпен шығысқа қаратылып жерленген. Ақыреттік заттарына келетін болсақ, оң жақтарында қыш ыдыс, кейде қой асығы, темір пышақ қойылған. № 46, 47 қорғандарынан қабір шұңқырын толтырған тастардың үстінен аяқтары бүгіліп, бастары шығысқа қаратылып, сол қырымен жатқызылған жылқы табылған [12].

Сонымен жоғарыда айтылғандардың негізінде Құлажорға кезеңіне қатысты өзіміздің қорытынды ойларымызға тоқталайық. Жалпы, С.С. Черников құлажорға мәдениетін ғұн шаныюйі Чжичжидің батысқа жорығынан белгілі угэ тайпалары қалдырған деп тұспалдауға, әрі бұл тайпа қорғандарынан табылған керамика мен тары қалдықтарына қарағанда алыс әрі ұзаққа көшпеген болар деген ой түйген болатын [2; 64–81]. Угэ тайпасы, С.С. Черниковтың айтуы бойынша, тек Ертістің жоғарғы ағысы бойын жайлап Жетісудағы үйсіндермен тығыз қарым-қатынаста болған. Ал олардан батыста Шыңғыстауда, Ертістің төменгі ағысында және солтүстік Алтайда жерлеу ғұрпындағы ерекшеліктеріне қарағанда басқа тайпалар өмір сүрген [13]. Бұл жерде соңғы жылдардағы археологиялық қазбаларға, қазіргі қолда бар мәліметтерге қарағанда, ғалымдардың пікірінше, юэчжи тайпалары өз мәдениетін (пазырық) қалдырған [14]. Ертістің сол жағалауында, нақтылап айтатын болсақ, Тарбағатай теріскейінде, Ә.Т. Төлеубаевтың пікірінше, үйсін тайпалары мекендеген, ол мұндағы ескерткіштердің сыртқы құрылысы мен қабірлерден алынған заттар кешенінен де айқындауға болады деген тоқтамға келген [15]. Біздің ойымызша, мұнда угэ тайпаларынан өзгеше, үйсіндерге жақын, яки үйсін тайпалық одағына кіретін, этномәдени жағынан туыстас ру,

тайпалардың өмір сүрген болуы ықтимал. Қалай деген де Құлажорға кезеңі ескерткіштерін өзіндік әдет-ғұрпы мен дүниетанымы бар тайпалар қалдырғандығында еш күмән жоқ.

Құлажорға ескерткіштерін бөліп көрсеткен С.С. Черников оларды жерлеу дәстүрі мен уақытнамасына қарай екіге бөліп көрсеткендігін жоғарыда атап өттік. Зерттеушінің тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, құлажорға мәдениетіне тән мынандай заңдылықтарды айқындай аламыз. Ж.с.д. IV–III ғғ. мерзімделетін ескерткіштер диаметрі 4,5–7,5 м, биіктіктері 0,3–0,5 м болып, құрылысы жағынан дөңгелек пішінді, топырақ пен тас аралас үйінді болып келеді. Сонымен бірге олардың арасында қабір үсті құрылыстары сопақша немесе төртбұрышты үйме тастар негізінде бір-екі қатар тас қоршаулар ретінде қарастырылып, қабір шұңқырлары батыс-шығыс бағытында, төменгі жағы кеңейе түсетіндігімен ерекшеленетін Убаредмет, Қарашат 3 сынды қорғандарда кездеседі. Қабір шұңқыры төмендеген сайын қоңырау формалы болып кеңі түседі де, қабір ішінде тас жәшікте мәйіт бір жақ жанымен аяғы бұғулі күйінде жерленеді. Ал жылқы қабір жабындысы үстінде немесе мәйіттің қасында қатар тынығу түрінде қарынымен жатқызыла қойылады. Ақыреттік заттары екінші кезеңмен салыстырмалы түрде алғанда әлдеқайда бай болып келеді. Алтын, қола және сүйектен жасалған бұйымдар, әшекей заттар және қарулардан басқа негізінен қызыл бояулы, кей жағдайда өрнегі бар әр түрлі қыш ыдыстар бірге қойылады.

Құлажорғалық мәдениеттің б.з.д. II — б.з. алғашқы ғасырларын қамтитын соңғы кезеңінің дамуындағы жерлеу рәсімі мен жер үсті құрылымында Жетісу жеріндегі үйсін ескерткіштеріне ұқсастық байқалады, бұл кейбір зерттеушілерге оңтүстік-шығыс халықтарының бір бөлігінің хундардың қысым көрсетуінен Шығыс Қазақстан өңіріне қарай ығысқаны туралы болжамдар жасауына дереккөз болды деп айта аламыз. Бұл кезеңде мәйітті сопақша пішінді, түбіне қарай тарыла берілетін қабір шұңқырына шалқалай жатқызып, басын батысқа немесе солтүстік-батысқа қаратып жерлеген. Қабір ішіндегі тас жәшік және жылқыны қоса жерлеу үрдісі жоғалады. Алғашқы кезең ескерткіштеріне қарағанда қабірге бірге қойылған ақыреттік заттары әлдеқайда кедей, саз ыдыстары құмыра түрінде және қабырғалары жұқа әрі жақсы жасалынған. Қорған құрылысы етегінде міндетті түрде қоршауы бар.

Хун мәдениетінің ықпалында болған құлажорғалықтар этномәдени үдерістердің нәтижесінде Таулы Алтайға жылжып булан-коба мәдениетінің қалыптасуына әсерін тигізді. Ж.с.д. III ғ. соңында алғашында орталығы Ордос пен Монғолия жерінде болған мықты Хунну (б.з.д. 209 ж.) державасының құрылуына байланысты маңызды өзгерістер болды. Хун шаньюйі Моде ж.с.д. 201 ж. Орталық Азияның солтүстік облыстарын, оның ішінде Солтүстік Монғолия, Байкал маңын, сондай-ақ Оңтүстік Сібірді жаулап алды. Хундар осы уақытта Таулы Алтайға өздерінің жағдайын бақылау үшін материалдық демеу берген бейтарап құлажорғалықтар келіп, өздерінің құрамына жергілікті жұртты қосып алуы мүмкін.

Ж.с.д. II ғ. ортасында (б.з.д. 165 ж.) хундар өздерінің басты қарсыласы юэчжилерді ығыстырып, Орталық азия өлкесінің батыс жерлерін өздеріне толықтай бағындырды [16].

Құлажорға мәдениеті Жетісудағы үйсін мәдениеті сияқты өз дамуының екі кезеңін бастан өткеріп, б.з. I–II ғғ. дейін өмір сүрсе керек. Зерттелінетін уақытымыз ерте темір дәуірі болғандықтан және, қалыптасқан пікірлер бойынша, бұл дәуірдің б.з.д. I ғ. дейінгі мерзімді қамтуы құлажорға мен үйсіндердің тек ерте кезеңін қарастыруға итермелейді. Жетісуда зерттеліне бастаған, б.з.д. I ғ. белгілі «хунну» ескерткіштерін деректердің аздығынан қарастыруды жөн санамадық. Шығыс Қазақстан, тіпті Орталық Азияның өзінде де хундарға еш күмәнсіз жатқызатын ескерткіштер тіптен аз. Хун тайпаларының негізгі бөлігі біртіндеп жергілікті ортаға сіңісіп және олардың жергілікті дәстүрін қабылдағандығынан болар. Екіншіден, ж.с. I ғ. бастап өлкелерде әр түрлі тарихи-мәдени өзгерістер мен араласулардың орын алуы және Қазақстан археологиясында б.з. I–IV ғғ. жерлеу ғұрпының толық ашылмауы кедергі келтірді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардың барлығын негіздей келе, қорытынды шығаратын болсақ, құлажорға мәдениетін зерттеу 1940–1980-жж. аралығында және 90-жж. басында жүргізілгендігіне көз жеткіздік. Екіншіден, зерттеу материалдарының көпшілігі жарияланбаған, жарияланған күннің өзінде оларда теориялық мәселелер оншалықты көтеріле қоймаған. Үшіншіден, құлажорға кезеңіне байланысты қолда бар материалдардың көпшілігі тек сипаттамалар түрінде ғана, яғни, терең талдаулар жасалмаған. Жұмыста көтерілген тағы бір мәселелердің бірі — Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерінің кезеңделу мен мерзімделу мәселесі, оның ішінде құлажорға кезеңінің орны болатын. Материалдарды сараптау барысында аңғарғанымыз С.С. Черников құлажорға мәдениетін Шығыс Қазақстан көшпелілерінің соңғы кезеңі деп бөліп көрсеткенімен, кейінгі жылдардағы зерттеулерде мүлде аталмай өтеді десе де болады. Әсіресе бұл жайт ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде анық байқалады. Мұның басты себептерінің бірі ретінде бұл кезең ескерткіштерінің біздің елде мүлде зерттелмей қалғандығы деп білу керек. Зерттелмегеннің өзінде

бұрынғы материалдарды қорытатын жаңаша бір көзқарасты еңбектер жарияланбады. Сонымен, қолдағы бар материалдарға сүйеніп, қарастырылып отырған ескерткіштердің кезеңдемесіне қарасты айтар болсақ, кішігірім бір шағын ауданда топтасқан бұл ескерткіштер екі уақытнамалық шеңберге жататындығы белгілі болып отыр. Кезінде бұл мәселені С.С. Черников өз еңбектерінің бірінде арнайы көтеріп, алғашқы болып оларды екіге бөлген болатын. Кейіннен З.С. Самашев Шүлбі маңында жүргізген археологиялық қазбалардың нәтижелерін саралап, жоғарыда аталған зерттеушінің пікірлерін қолдай келе, өзі зерттеген құлажорға типіндегі қорғандарды екі кезеңге топтаған. Біздің пікірімізше, аталған зерттеушілердің тұжырымдары нақты деректерге сүйене жасалған. Осыған қарамастан, болашақта жаңаша зерттеулер жүргізіліп, бұл мәселені нақтылай түсуі керек деген ойдамыз. Әсіресе қарастырылып отырған ескерткіштердің кезеңдемесі өзекті және кезек күттірмес мәселелер санатына жатады. Және ең бастысы қарастырылып отырған кезеңде қола дәуірінен бері қарай үзіліп қалған тас жәшікте жерлеу дәстүрі қайтадан көрініс табады. Сонымен бірге сол үрдіс сақтала отырып, пазырық мәдениетіне тән жылқыны қоса көму дәстүрі қалыс қалмаған. Бұл мәселелер әлі күнге дейін зерттеушілердің тарапынан арнайы зерттеле қойған жоқ. Сонымен жұмысқа байланысты ортақ қорытынды шығарар болсақ:

Біріншіден, кезінде біршама қазбалар жүргізіліп, материалдар жинақталса да, құлажорға кезеңі қазақ археологиясындағы әлі күнге дейін жұмабағы шешілмеген тақырыптардың бірі.

Екіншіден, бұл кезең ескерткіштері кішігірім шағын ауданды алып жатса да, таулы Алтайдағы өзіндік ерекшелігі бар зерттеуді қажет ететін мәдени ошақ.

Үшіншіден, қарастырылып отырған кезеңге қатысты бүгінгі күнге дейін жинақталған материалдарды саралап, болашақта осы ескерткіштерде жүргізілетін археологиялық қазбалар бұл кезеңнің өзінше бір тарихи мәдениет екендігін нақты анықтайды деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Черников С.С. Предварительный отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции в 1948г. // Архив ИА КН МОН РК. — Ф. 11. — Оп. 2. — Д. 120. — С. 4.
- 2 Черников С.С. Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции 1948 г. // Изв. АН Казахской ССР. Сер. археол. — Вып. 3. — Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1951. — № 108. — С. 64–81.
- 3 Черников С.С. Работы Восточно-Казахстанской экспедиции // КСИИМК. — 1951. — Вып. 37. — С. 4–21.
- 4 Черников С.С. ВКАЭ за 1950 год // КСИИМК. — Вып. XLVIII (48). — М., 1952. — С. 78–90.
- 5 Черников С.С. О работах Восточно-Казахстанской экспедиции // Вып. 64. — КСИИМК. — М., 1956. — С. 43–60.
- 6 Самашев З.С., Васютин А.С., Ермолаева А.С. и др. Отчет об археологических исследованиях на территории Восточно-Казахстанской области за 1988 год // Архив ИА КН МОН РК. — Ф. 11. — Д. № 2177.
- 7 Арсланова Ф.Х. Отчет (предварительный) об итогах археологических работ, проводимых студентами Усть-Каменогорского государственного педагогического института в 1967 году // Архив ИА КН МОН РК. — Ф. 11. — Инв. № 98. — С. 15–17.
- 8 Арсланова Ф.Х. Отчет о работе на археологической практике студентов Усть-Каменогорского пединститута в 1966 году // Архив ИА КН МОН РК. — Оп. 2. — Д. № 1052. — С. 15–17.
- 9 Арсланова Ф.Х. Отчет (предварительный) об археологической практике студентов 1-го курса исторического факультета УКПИ в 1968–1969 году // Архив ИА КН МОН РК. — Оп. 2. — Д. № 1125. — С. 13–18.
- 10 Самашев З.С. Памятники кулажургинского типа // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. — Алма-Ата: Наука, 1987. — С. 95–115.
- 11 Ткачев А.А., Дубровский В.А. Погребение воина кулажургинской культуры // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: материалы науч.-практ. конф. — Барнаул, 1996. — С. 141–146.
- 12 Ткачев А.А. Отчет о полевых археологических исследованиях в Верхнем Прииртышье в 1992-1993 гг. // Архив ИА КН МОН РК. — Оп. 2. — Д. № 2424. — С. 8–13.
- 13 Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по материалам Восточного Казахстана) // Первобытная археология Сибири. — Л., 1975. — С. 132–137.
- 14 Кляиторный С.Г., Савинов Д.Г. Пазырыкская узда. К предыстории хунно-юэчжйских войн // Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербурга. — СПб.: Культ-информ-пресс, 1998. — С. 169–177.
- 15 Тәлеубаев Ә.Т. Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сер. — № 12. — 23–38-б.
- 16 Тишкин А.А., Горбунов В.В. Горный Алтай в хуннское время: культурно-хронологический анализ археологических материалов // РА. — 2006. — № 3. — С. 31–41.

Р.С.Жуматаев

Некоторые выводы о погребальных обрядах древних кулажоргинцев

В статье рассмотрены основные итоги исследования памятников кулажоргинского типа. На основе археологических материалов показаны хронологические рамки памятников, архитектура погребальных сооружений и особенности мировоззренческой системы. Анализируются основные выводы исследователей памятников кулажоргинского периода. На примере вещественных материалов показаны погребально-поминальная обрядность кулажоргинцев и их культурная связь с другими обществами данной эпохи.

R.S.Zhumatayev

Some conclusions about the funeral rites of the ancient kulazhorgian

This article describes the main results of the study sites kulazhorga type. On the basis of archaeological material shows the chronological framework of monuments, architecture of burial structure and features of the ideological system. Analyzes the main findings of researchers the monuments kulazhorga period. On the example of materials shown funeral and memorial rites of kulazhorgian and their cultural ties with other companies of this era.

References

- 1 Chernikov S.S. *Archive IA SC MES*, Fund. 11, list 2, the case 120, p. 4.
- 2 Chernikov S.S. *Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. Archeology*, Alma-Ata: Publ. House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1951, 3, 108, p. 64–81.
- 3 Chernikov S.S. *KSIIMK*, 1951, 37, p. 4–21.
- 4 Chernikov S.S. *KSIIMK*, Moscow, 1952, XLVIII (48), p. 78–90.
- 5 Chernikov S.S. *KSIIMK*, Moscow, 1956, 64, p. 43–60.
- 6 Samashev Z.S., Vasjutin A.C., Yermolayeva A.S. et al. *Archive IA SC MES*, Fund 11, № 2177.
- 7 Arslanova F.Kh. *Archive IA SC MES*, Fund 11, inv. No. 98, p. 15–17.
- 8 Arslanova F.Kh. *Archive IA SC MES*, Inventory 2-d, 1052, p. 15–17.
- 9 Arslanova F.Kh. *Archive IA SC MES*, List 2-d, 1125, p. 13–18.
- 10 Samashev Z.S. *Archaeological sites in the flood zone Shulbinskaya HPP*, Alma-Ata: Nauka, 1987, p. 95–115.
- 11 Tkachev A.A., Dubrovsky V.A. *Preservation and study of cultural heritage of the Altai Territory (Proceedings of the conference)*, Barnaul, 1996, p. 141–146.
- 12 Tkachev A.A. *Archive IA SC MES*, list 2-d, 2424, p. 8–13.
- 13 Chernikov S.S. *Prehistoric archeology of Siberia*, Leningrad, 1975, p. 132–137.
- 14 Klyashtorny S.G., Savinov D.G. *Ancient cultures of Central Asia and St. Petersburg*, Saint Petersburg: Cult-Inform-Press, 1998, p. 169–177.
- 15 Toleubayev A.T. *Bull. KazGU. Historical series*, 12, p. 23–38.
- 16 Tishkin A.A., Gorbunov V.V. *RA*, 2006, 3, p. 31–41.

П.П.Солощенко

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: p_soloschenk@mail.ru)*

Роль социогуманитарного знания в изучении современной религиозной ситуации

12 декабря 2014 г. в Карагандинском государственном университете имени академика Е.А. Букетова прошла Республиканская научно-практическая конференция «Теория и практика межконфессионального согласия», участники которой рассмотрели актуальные вопросы, связанные с осмыслением опыта формирования новых механизмов межконфессионального взаимодействия в казахстанском обществе, основанных на принципах свободы совести, традициях толерантности и веротерпимости.

В ходе работы конференции были представлены такие важные направления современных социогуманитарных исследований, как изучение роли религиозного фактора в формировании нравственной и духовной культуры современного казахстанского общества, анализ проблем и перспектив социальной деятельности по гармонизации межконфессиональных отношений, разработка принципов и норм межконфессиональной толерантности как социально-психологической основы гражданского согласия в полиэтническом и поликонфессиональном казахстанском обществе, дальнейшее развитие культуры межконфессионального диалога с целью обеспечения гражданского мира и общественного согласия, понимание образования как способа внедрения в социальную практику норм толерантного поведения, руководствующегося принципами гуманизма и веротерпимости.

Участие в работе конференции ученых-обществоведов, работников государственных органов, представителей традиционных религиозных конфессий, студентов и магистрантов гуманитарных специальностей не только позволило обсудить достаточно широкий круг проблем, но и дало возможность еще раз убедиться в том, что религия как одна из древнейших форм духовности, как социокультурный феномен остается в современном мире одной из актуальных сфер познания и деятельности. Участники конференции выразили свое согласие с тем, что развитие Казахстана как суверенного государства позволяет сегодня рассматривать религиозные конфессии в качестве субъектов гражданского общества. Однако поиск оптимальных для государства и общества взаимоотношений между светскими и религиозными институтами, а также между самими религиозными конфессиями требует глубокого осмысления феномена религии и проявлений религиозности, и, соответственно, развития в Казахстане религиоведческих и культурологических, философских и историко-правовых, политологических и психологических исследований. Только при обращении к научному анализу возможна предметная и объективная разработка эффективной государственно-конфессиональной политики.

КарГУ им. Е.А. Букетова является одним из ведущих научно-образовательных учреждений Центрального Казахстана в области исследования религии и подготовки специалистов-религиоведов. В университете вот уже на протяжении нескольких лет действует научно-исследовательская лаборатория комплексного изучения современной религиозной ситуации в Казахстане, руководитель которой доктор философских наук, профессор Б.И. Карипбаев в своем выступлении «Поиски идентичности в пространстве религии» обратил внимание на ключевые принципы формирования межконфессионального согласия в нашем обществе.

Мы должны исходить из того, подчеркнул он, что свобода совести — это не только свобода религиозного выбора, но и шире — мировоззренческого, в том числе нерелигиозного, выбора. И право

этого выбора государство оставляет за человеком, обязуясь принимать и защищать его. В нашей социальной практике осуществляется принцип правового равенства всех религий, а также граждан, независимо от их отношения к религии; этот же принцип распространяется и на все общественные объединения, создаваемые гражданами на основе мировоззренческого единства. Казахское законодательство исключает религиозные организации из непосредственного процесса формирования и проведения государственной политики (т. е. политики, касающейся всех граждан, независимо от их отношения к религии), а вопросы религиозного характера из сферы политической перетекают в сферу общественной жизни, частной и личной жизни гражданина.

Государству необходимо выработать четкую идеологическую концепцию по сотрудничеству с различными конфессиями. Для этого важно разобраться в содержании и направлениях их религиозной деятельности, необходим мониторинг общественного мнения относительно результативности этой деятельности. От способности нашего государства проводить взвешенную политику в области государственно-конфессиональных отношений во многом зависит будущее Казахстана как миролюбивого и светского государства. Государственно-конфессиональные отношения смогут стать позитивным фактором внутренней политики государства, если оно будет не только декларировать свободу совести и вероисповеданий, но и обеспечивать и защищать этот конституционный принцип; устранять из жизни общества все то, что может привести к расколу и конфликту на религиозной основе; гарантировать равные условия для удовлетворения духовных потребностей верующим и неверующим.

Выступление доктора философских наук, профессора Б.Е. Колумбаева «Межконфессиональное согласие и сочувствие душ» было связано с утверждением о том, что проблема межконфессионального согласия, веротерпимости и религиозной толерантности сегодня является не столько теоретической, сколько практической проблемой. Для современного Казахстана значимость проблемы межконфессионального согласия сегодня чрезвычайно велика и, возможно, превосходит значимость сугубо экономических проблем, поскольку кризисы духовного развития, несомненно, ведут к серьезным потрясениям во всех сферах общественной жизни, к утрате веры в национальный идеал или миссию государства. Поэтому научное сообщество должно со всей ответственностью предлагать свой анализ теоретических и практических установок, способствующих сохранению и укреплению атмосферы социального согласия по основным вопросам общественного развития.

Вот уже на протяжении более чем двадцати лет Казахстан уверенно идет по пути укрепления национальной независимости и государственного суверенитета. Важным фактором этого процесса остается интенсивный поиск, в том числе и научный, мировоззренческих основ казахстанской национальной идентичности и духовных ценностей, отвечающих интересам полиэтнического и поликультурного народа Казахстана в деле обретения национального достоинства и самосознания. При этом духовное согласие можно без преувеличения рассматривать как основание всех иных форм согласия, поскольку оно есть внутреннее ядро любых межчеловеческих связей. Отрадно сознавать, что на сегодняшний день в нашей стране совместными усилиями всего народа созданы такие социальные условия, в которых не только предотвращаются всякого рода конфликты, не только сохраняются и поддерживаются нормальные отношения в обществе, но и делается многое для того, чтобы общественная жизнь казахстанцев наполнялась высоким нравственным содержанием, обогащалась подлинно человеческими ценностями. Имея возможность открыто заявлять о своих духовных, в том числе религиозных, ценностях и получать информацию о ценностях других людей, любой гражданин Казахстана учится самостоятельно выработать важную жизненно-психологическую установку преодоления нетерпимости и признания существования иной культурной традиции, в том числе и религиозного характера. Формируется твердая нравственная установка — рассматривать другую культуру, обычаи, мировоззренческие, этнические, религиозные своеобразия как достойное, уважительное, ценностное. Тем самым сохраняется культурное разнообразие, действует политика социального компромисса, национального согласия, духовного единства.

Несомненно, что на государственном уровне должен утвердиться системный, взвешенный взгляд на межконфессиональные отношения, чтобы при разработке и проведении государственной национальной политики становились нормой опора на научный анализ и прогноз, учет общественного мнения и оценка последствий принимаемых решений. И для этого необходима широкомасштабная, рассчитанная на долгосрочную, стратегическую перспективу культурно-просветительская работа, в первую очередь в системе воспитания и образования молодых казахстанских граждан, чтобы на смену еще существующим в обществе разновидностям религиозного экстремизма, межэтнической

напряженности, бытового национализма пришли не только толерантность как норма социальных взаимоотношений, но и подлинное взаимоуважение, солидарность народов Казахстана. Важным фактором перспективности и эффективности такой политики является, с точки зрения Б.Е. Колумбаева, формирование устойчивых связей предлагаемых идей с обыденным повседневным миром казахстанцев: нравственными и семейными ценностями и идеалами, публичной культурой поведения, показывающей значимость, социальную необходимость позитивных межконфессиональных и межэтнических взаимоотношений. Духовным стержнем казахстанской национальной идентичности должно быть стремление казахстанцев стать цивилизацией, со всеми атрибутами демократического общества, своеобразие которой заключается в совместной исторической памяти, разнообразных культурных традициях, солидарном участии в достижении новых социально-экономических успехов в настоящем и будущем. Ведь сама логика жизни подсказывает, что не через противостояние, а через согласие пролегал путь созидания нового общества.

В докладе доктора богословских наук, кандидата философских наук, профессора Межъепархиальной Высшей Духовной Семинарии Римско-католической Церкви г. Караганды А.В. Посацки «Будущее религии в постсекулярную эпоху» были проанализированы основные противоречия современных процессов развития религиозного мировоззрения. В частности, было отмечено, что современная католическая церковь и латинская цивилизация благоприятствуют секуляризации, но частичной, т.е. такой, которая остается открытой к трансценденции. Это положительная секуляризация, которая защищает нейтралитет рационального познания и свободу совести человека.

Однако секуляризация в современной западной цивилизации приобретает все более радикальный характер, и ее движущие силы делаются открыто враждебными уже не только к доминированию религии, но и к самой религии как таковой, что, по мнению А.В. Посацки, таит в себе определенные опасности, связанные с разрушением символических основ человеческой культуры.

Поэтому сегодня в научном сообществе говорится о повторном «околдовании/очаровании мира» (М. Вебер), или ре-сакрализации мира и — одновременно — о концепции де-секуляризации (П. Бергер), а в конце концов, — о пост-секуляризации. Постсекулярная эпоха характеризуется не только возвратом религии, но и новым подходом. Теории секуляризации — в радикальной или тоталитарной форме — давно перестали оправдывать себя, и потому говорится о постсекулярной эпохе. Ее базовый принцип можно сформулировать так: обе стороны конфликта, секулярное сознание и религиозное сознание, должны прекратить свою конфронтацию и перейти к диалогу и сотрудничеству. Этот диалог религиозного и секулярного, констатировал выступающий, прекрасно развивается в Казахстане.

В своем выступлении «Роль образования в формировании межконфессионального согласия» доктор философских наук, профессор В.С. Батурин напомнил слова Н.А. Назарбаева о том, что к выбору религиозных предпочтений нужно относиться очень ответственно, ведь от него зависит жизненный уклад, быт, часто вся жизнь человека. Поэтому требуется формировать **религиозное сознание**, соответствующее традициям и культурным нормам страны. Нельзя допускать, чтобы искренняя вера подменялась агрессивным и разрушительным фанатизмом и экстремизмом, когда за псевдорелигиозной риторикой часто скрывается преступная деятельность, подрывающая основы общества, покушающаяся на мир и стабильность в нашей стране.

Соответственно, одной из приоритетных задач современного социогуманитарного знания в Казахстане является разработка теоретико-практических рекомендаций, направленных на сохранение и упрочение религиозной толерантности, межконфессионального согласия в обществе. Нельзя не согласиться с тем, что с разрушением прежней тоталитарной идеологии роль религии в нашем обществе значительно возрастает. Тревожит то, что этот рост происходит в условиях сохранения тех мировоззренческих установок, в которых и традиционные монотеистические религии, и новые религиозные организации по-прежнему настаивают на своей абсолютности и исключительности. Претензия на собственную непогрешимость оборачивается появлением первых признаков религиозного экстремизма, а именно появлением людей, считающих себя «избранными», постигшими абсолютную истину и призванными добиться победы своего учения как в духовном, так и в социальном пространстве. Возникающие в условиях открытого общества новые группы верующих, зачастую, стремятся к самоутверждению через убежденность в непогрешимости избранного учения и его обязательность для остальных членов общества. Самоидентификация как отдельных верующих людей, так и религиозных организаций достигается зачастую через критику и осуждение других — «неверующих», «заблуждающихся», «сомневающихся» и т.п. Во многом это связано как с низким уровнем культуры социального поведения во всем обществе, так и с неграмотностью населения в вопросах образова-

тельного, психологического, правового понимания религии, что приводит к неспособности большинства населения, и в особенности молодежи, противостоять манипулятивному воздействию заинтересованных лиц.

Снижение уровня негативного влияния на общество деструктивных религиозных организаций, считает В.С. Батурин, достижимо путем развития критического мышления людей, широкого информирования населения о практиках и методах вовлечения в такие организации, отработки защитных механизмов противодействия агрессивной религиозной пропаганде в рамках специализированных тренингов в различных образовательных форматах. Основным способом противодействия религиозному экстремизму, а соответственно, и формирования в обществе межконфессионального согласия становится умение самого человека выбирать наиболее разумный способ достижения своего индивидуального и социального благополучия, противодействуя всевозможным деструктивным вызовам современной цивилизации.

Для создания условий, помогающих развиваться данному умению на всех уровнях социальной практики, необходимо реализовывать принцип демократизации образования, признающий за каждым членом общества способность к самостоятельному овладению универсальным, деятельностным способом взаимосвязи с окружающим миром и позволяющий каждому человеку стать активным участником современных социальных преобразований. В самом широком смысле социальная эффективность образования есть не что иное как социализация сознания, активно озабоченного тем, чтобы сделать человеческий опыт более пригодным к передаче и разрушить барьеры социальной стратификации, делающие людей невосприимчивыми к интересам друг друга. Другими словами, одной из главных задач образования является формирование индивидуальной и общечеловеческой культуры, что позволяет человеку выходить за рамки упрощенного восприятия и понимания мира, поскольку культура связана с определенной зрелостью в отношении восприятия идей, духовных символов и многообразия человеческих интересов. Таким образом, образованный человек приобретает своеобразный духовный иммунитет по отношению к навязываемым ему агрессивно-односторонним способам его конкретной деятельности в той или иной ситуации, выходит на более высокий уровень личностного развития, где принцип толерантности становится органичной жизненной установкой.

Казахстанскому обществу необходимо формирование новой культуры деятельности, важнейшим условием которой является овладение рефлексивной способностью в мышлении, поскольку, прежде всего, данная способность позволяет любому из участников социально значимой деятельности подключаться к ней на различных этапах, начиная уже с процесса определения мотивов и целей самой деятельности, объективно лишая тем самым его возможности быть «обреченным» на роль пассивного исполнителя чужой воли.

Активное обсуждение прозвучавших выступлений, а также плодотворные дискуссии участников конференции позволили предложить следующие выводы и рекомендации:

1. Одной из характерных особенностей развития Казахстана в современный период является неуклонное возрастание роли религии в жизни общества. Повышаются ее авторитет и статус, расширяются социальные функции, растет число верующих.

2. Особенностью современной религиозной ситуации в Казахстане является тот факт, что в общественном мнении отождествляется национальная и конфессиональная принадлежность. Вполне логично предположить, что любое усложнение, тем более обострение межконфессиональных отношений будет перенесено в межнациональную сферу. Модели и механизмы укрепления межконфессионального согласия должны разрабатываться с учетом всей сложности и противоречивости совместного действия этих разнонаправленных тенденций, потенциальных угроз и конфликтов.

3. Необходимы дальнейшее проведение научных исследований, направленных на изучение ситуации в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений и выработку практических рекомендаций по формированию толерантного поведения у различных социальных групп; разработка методов мониторинга, диагностики и экспертизы уровня социальной напряженности в обществе, оценки рисков и возможных последствий социальных конфликтов; разработка механизмов нейтрализации деструктивных настроений в массовом сознании; обеспечение пополнения информационной базы данных о национально-культурных и религиозных объединениях, действующих на территории региона.

4. Для формирования устойчивой парадигмы межконфессиональных отношений важно объединение усилий научного, аналитического, педагогического сообществ, государственных уполномоченных органов по делам религий, представителей религиозных конфессий, активистов гражданского

общества, с тем чтобы совместно обсуждать и переопределять статус и роль религии в светском государстве, разрабатывать модель взаимодействия государства, общества, религии.

5. На фоне религиозного подъема, возрастания интереса граждан к истокам религиозной духовности важно со стороны государства обеспечение условий для создания системы получения знаний о религии в контексте религиоведческого образования и просвещения.

6. С учетом светского пути развития Казахстана важно найти меру возможного использования религии в государственной идеологии и определить возможности религии в конструировании современного социального пространства.

7. Государству и традиционным конфессиям важно предпринять совместные усилия для разработки и внедрения новой системы морально-этических ориентиров для казахстанского общества, сделав все возможное для снижения этноконфессиональной напряженности, недопущения экстремизации массового сознания на псевдорелигиозной основе.

В ходе подведения итогов работы конференции ее участники выразили благодарность руководству КарГУ им. Е.А. Букетова за высокий уровень организации научного форума и предоставленную возможность конструктивного обсуждения актуальных вопросов духовного развития нашего общества всеми заинтересованными сторонами.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Aitbaev, O.** — Candidate of philosophical sciences, professor of philosophy and theory of culture chair, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Akatayeva, L.S.** — MA student, 2 year, specialty «Psychology», chair of psychology, Department of philosophy and psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Bulumbayev, O.R.** — Master of political, Senior lecturer of chair of political science and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Burlenova, S.O.** — Master of psychology, Senior lecturer of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Dagarova, Zh.U.** — Master of philosophy, Senior lecturer of the chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Grigoryeva, A.** — Geopolitics and international Relations Master's Programs in Institute of Political Science of Toulouse.
- Ibragimova, G.E.** — Candidate of history sciences, Docent of the chair of international relations, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.
- Ilyasov, Sh.** — PhD student, 2 year, specialty «History», Chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Department of history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kapbasova, G.B.** — Candidate of psychological sciences, Head of the chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kapyshev, A.** — Candidate of historical sciences, Head of the chair «International relations, history and social service», Abai Myrzakhmetov University, Kokshetau.
- Karenov, R.S.** — Doctor of economic science, Professor, Head of the chair Management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kervalishvili, R.** — Tbilisi medical and biological college; MA student, 2 year, specialty «Psychology», Chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kudaiberdiev, T.K.** — Candidate of psychological sciences, Associate professor of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Lazareva, Ye.A.** — Master of social sciences specialty «Psychology», Senior lecturer of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Magzumova, N.K.** — Master of psychology and pedagogies, Senior lecturer of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Nassirova, A.Sh.** — Master of psychology, Senior lecturer of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Petpyshcovish, E.** — MA student, specialty «International relations», F.M.Dostoevsky Omsk State University, Russia.
- Sabirova, R.Sh.** — Candidate of psychological sciences, Docent of the chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Satenova, G.U.** — Master of psychology, Senior lecturer of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Slobodnik, M.** — PhD, Associate professor, Department of East Asian Studies, Faculty of Arts, Comenius University, Slovakia.
- Soloshchenko, P.P.** — Senior lecturer of chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Tuleuova, K.T. — MA student, 2 year, specialty «International relations», Chair of International relations, Department of International relations, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.

Utebayeva, A. — Master of humanity sciences, Lecturer of the chair of history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Valitova, Z.Kh. — Candidate of sociological sciences, Associate professor of chair of political science and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Zhumagulov, E.T. — Master of political, Senior lecturer of the chair of political science and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Zhumasultanova, G.A. — Candidate of historical sciences, Docent of chair of political science and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Zhumatayev, R.S. — PhD student, 3 year, specialty «Archeology and ethnology», Chair of archeology, ethnology and museology, Department of history, archeology and ethnology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Zhusupova, B.J. — Master of philosophy, Senior lecturer of chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.